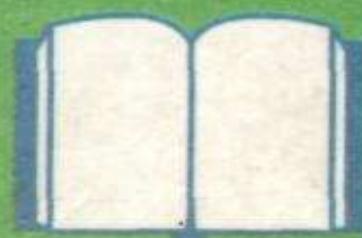

ПСИХОЛОГИЯ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

В. КАРИМОВА

П С И Х О Л О Г И Я

*Ўқув дастурлари, дарсмиклар ва ўқув қўлланмаларини қайта кўриб
чиқиши ва янгиларини яратиш бўйича Республика
мувофиқлаштириш комиссияси томонидан бакалаврлар учун ўқув
қўлланма сифатида тавсия этилган*

Абдулла Қодирий номидаги
халқ мероси нашриёти.
Ташкент – 2002

В. Каримова. Психология. Ўкув қўлланма. Т. А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. "ЎАЖБНТ" маркази, 2002. - 205 бет

Ушбу қўлланма бакалавриат таълим стандартларига киритилган «Психология» фанини ихтисослиги психология ва педагогика бўлмаган олийгоҳларнинг талабаларига мўлжалланган. Унга 2000 йил нашр этилган «Психология» маъruzалар матни тўпламидаги асосий мавзулар тўлдирилган ҳолда киритилган. Қўлланмада психолого-педагогик билим асослари фаннинг охирги ютуклари ва унинг истиқболи нуқтаи назаридан берилган. Китоб тўлдирилган нашр бўлиб, ундаги маълумотлар ёшлиарни теварак-атроф оламни ва киншилар жамиятига оид умумий қонуниятларни билиш, шахснинг камол топишига алоқадор турли ижтимоий вазиятлар ва гурӯҳларда муомала қилиш сирлари, эркин, мустақил фикрлаш омилларини бошқариш тўғрисидаги маълумот билан таништиради.

Қўлланма бакалавр давлат стандартлари асосида таълим олаётган нонпедагогик ва нонпсихологик ихтисосликлар талабалари ҳамда психология масалалари билан қизикқан барча китобхонлар учун ўкув қўлланма сифатида фойдаланишга мўлжалланган.

© «ЎАЖБНТ» Маркази, 2002 й.

Мазкур китобнинг оригинал-макети «ЎАЖБНТ» Марказининг мулки бўлиб, Марказнинг розилигисиз уни ҳар қандай йўл билан қайта нашр этиш тақиқланади.

К И Р И Ш

XXI асрнинг буюк ўзгаришлар даври бўлишига шубҳа йўқ. Бу ўзгаришлар энг аввало инсон тафаккурида, унинг фикрлаш тарзida рўй бериши муқаррар. Табиийки, бу ҳолат шахс маънавияти ва у орқали жамиятнинг маънавий қиёфасига ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов миллий истиқлол мағкурасини шакллантириш ишининг ҳаётий зарурати ва долзарблиги ҳақида гапирар эканлар, «Миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат руҳида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишдек олижаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур»¹, деб алоҳида таъкидлайдилар. Бу вазифалар, биринчи навбатда келажакнинг бунёдкорлари бўлмиш ёш авлоднинг билим олиш, юқори малакали кадрлар бўлиб ўз юрти ва халқига ситқидилдан хизмат қилиш, озод юрт равнақи ва баҳт-саодати учун ҳалол меҳнат қилишга ўргатишни назарда тутади. Зеро, мустақиллик айнан фидойӣ, ўз Ватани манбаатларига ғоят садоқатли, юқори малакали кадрларнинг жамиятни бошқаришини тақозо этади.

Ушбу кўлланма ҳам мустақилликнинг бизга яратган чексиз имкраниятлари, ижодий ва мустақил тафаккур қилишнинг дастлабки меваларидан бўлиб, у жамиятнинг янгиланиши даврида инсон маънавияти ва руҳиятида рўй берәётган ўзгаришларнинг психологик табиатини англашга ёрдам бсрари. Мустақил Ўзбекистонда амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик ишлари, шахс камолоти учун яратилаётган щарт-шароитлар унинг ўзлигини анг-

¹ Каримов И.А. Жамиятимиз мағкураси халқин—халқ, миллатни—миллат қилишта хизмат этин. — Т.: «Ўзбекистон», 1998, 15-бет.

лаб бориши ва ўз устида муттасил ишлаган тарзда юрт равнақи ва Ватан тараққиёти учун фидокорона меҳнат қилиш учун бутун иқтидори ва ақли-шуурини сафарбар этишга ундейди. Ислоҳотлар ва уларнинг том маънодаги моҳиятини эса биринчи навбатда ёшлар, уларнинг илғор вакиллари бўлмиш талаба-ёшлар англайдилар. Чунки, замонавий кадрлар олдига кўйилаётган энг муҳим вазифалардан бири — малакали мутахассислар сифатида ўзлигини, ўз қобилиятлари, индивидуаллиги, шахсий фазилат ҳамда ҳислатларини билган тарзда атрофидагилар меҳнатини оқилона ташкил этиш ва ижтимоий фойдали меҳнатнинг барча соҳаларида иқтидорли касб соҳиби сифатида фаоллик кўрсатишдир.

Бу ўринда инсон руҳияти қонуниятларини ўрганувчи психология фанининг ўрни ва роли бекиҳоя каттадир. Ёш авлодни янгича таълим стандартлари асосида, жаҳон талабларига жавоб берувчи мутахассислар қилиб тарбиялаш иши олий ўкув юртларида таҳсил олайтган ёшлар учун янги дарсликлар, ўкув кўлланмалари, рисолалар тайёрлашнинг ҳам янгича услубларини талаб этмоқда. Ушбу кўлланма ёшларга айнан психологик билимлар асосларини берса-да, умид қиласизки, уларни ўз атрофида рўй бераеттган ислоҳотларга холис баҳо бериш, ўзи ва ўзгалар руҳияти сир-асрорларига бефарқ бўлмаслик, ўз лаёқатларини ўстиришнинг элементар воситаларидан боҳабар бўлишга ёрдам беради.

Бу иш эса ўзидан ташқари, атрофидагилар билан бўладиган муоммала да энг илғор ва Ватан мустаҳкамлита га хизмат қилувчи фикрларни онга сингдириш каби муҳим вазифани бажаришга хизмат қиласи. Зоро, юртбошимиз таъкидлаганиларидек, бу ишларнинг самараси «... авваламбор, ёшлиаримизнинг имон-эътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бакувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган барқамол инсонлар этиб тарбиялаш»да¹ ифодасини топади.

Муаллиф, ҳар бир ўкувчи китобни мутбаала қилиш жараёнида унда қўтарилиган муаммоларга бефарқ бўлмайди, жаҳонда ва мустақил юртимизда рўй бераеттган оламишумул воқеалар моҳиятини англашда ва уларга нисбатан фаол ҳаётий мавқенинг шаклланишида кўмаклош ҳамда миллий истиқбол ғояларининг моҳиятини тушунишга асос бўлади, деб умид қиласи.

Кўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлигининг тавсиясига кўра ёзилди.

¹ Каримов И.А. Миллий истиқбол мағкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. — Т.: «Ўзбекистон», 2000, 11-бет.

I БЎЛИМ

Психология фанининг долзарб вазифалари ва предмети

Янги давр ва психология. Психология соҳасида мукаммал дарсликлар ёзила бошлаган даврга сал кам 160 йил бўлди. Шу давр ичидаги жуда кўплаб илмий тадқиқот натижаларини ўз ичига олган монографиялар, дарсликлар, қўлланмалар ёзилди. Лекин, бу билан фан ўзининг жамият олдидаги вазифаларини тўлақонли бажара олди, деган хуносат чиқариб бўлмайди. Сабаби, психология соҳасида фаолият кўрсатган барча олимлар кўпроқ дикқатларини мавхум шахс ва индивидуал психологияга қаратдилар. Ваҳоланки, инсон, унинг баркамоллиги, жамият тараққиётига бевосита таъсири масаласи ўтиб бораётган асримизнинг охирига келиб, ўта долзарб ва муҳим муаммолар ҳаторидан жой олди.

XX асрда эришилган ютуқларидан энг муҳими шу бўлдики, инсон ўз ақли-идроқи, тафаккури ва ижодий салоҳияти билан мураккаб техника, электроника ва бошқа шунга ўхшаш глобал технологияларни қашф этди. Лекин шу билан бирга ана шундай мураккаб технологияларни яратган инсон ва унинг ҳаёти билан боғлиқ муаммолар камаймади. Вақти келганда шундай фактга тўғри баҳолай олмаслиги сабабли, ўзини начор ва кучсиз сезиши мумкинлигини ҳаёт исботлади.

XXI аср бўсағасида жуда кўплаб давлатларда бўлгани каби дунёй харитасида муносиб ўрин олган мустақил Ўзбекистонда ҳам барча соҳаларда туб ислоҳотлар бошланди. Бу ислоҳотларнинг барчаси инсон омилини ҳар қачонгидан ҳам юқори савияяга кўтариб, унинг кучи, идроқи, салоҳияти, руҳий ҳамда маънавий баркамоллигини бевосита тараққиёт, ривожланиш ва цивилизация билан узвий боғлади. Бундан инсон ва унинг мукаммаллиги, ўз устида ишлаши, ўз

мукаммаллиги хусусида қайгуриши муаммоси ҳар қачонгидан ҳам долзарб масалага айланди. Фанда янги йўналишлар, янгича ёндашувлар пайдо бўлди. Масалан, синергетик ёндашув барча фанларда бўлгани каби психология, унинг тармоқдари ҳамда у билан турдош бўлган фанлар мисолида яққол намоён бўла бошлади. Эслатиб ўтамиз, «синергетлар» сўзи грекча *synergetes* — «ходимлар», «щериклар» сўзларидан олинган бўлиб, синергия — *synergia* ҳамкорликдаги, ҳамжиҳатликдаги ҳаракат маъносини англатади. Яъни, инсон ва унинг психологиясини ўрганиш ва унга таъсир кўрсатишда гуманитар фанларнинг ҳамкорликдаги ривожланиши ёки бошқача қилиб айтганда, ушбу фанлар мақсадларининг муштарак уйғунашуви шахс иқтидори ва қобилиятларини ривожлантиришнинг ишончли воситаси сифатида қаралади.

Бундан ташқари, янги давр фанларини ривожлантиришда акмеологик ёндашув ҳам мавжудки, унга кўра, ҳар бир фаннинг инсон учун аҳамияти ва ўрни ўша фанларнинг шахс камолотига қўшажак ҳиссанинг салмоғини белгилаш ва баҳолашни тақозо этади. (Акмеология грекча *akme* — «чўққи, юқори пофона, гуркиратувчи куч» маъноларини билдиради ва унинг предметини инсоннинг ўз-ўзини ривожлантириш ва ўзлигини англашнинг юқори даражаларига этишга ўргатувчи фанлар мажмуйи тушунилади).

Инсон психологиясини билиш, ўз тараққиётини ва иқтидорини ташкил этишни билиш, ҳар қандай ёш даврда ҳам оптималь равишда ишга яроқлиликни, турли ўзгаришларга психологик жиҳатдан тайёрликни таъминлаш, янгича фикрлаш ва тафаккур қилиш, рўй берәётган жараёнларни объектив ва тўғри идрок этиш қобилиятини ривожлантириш муаммосини илгари сурди.

Шундай қилиб, янги давр ҳар бир инсондан ўз ички имкониятларини адекват билиш, шу билимлар захираси билан яқинлари ва ҳамкаслари психик дунёсини билишни талаб қилмоқда. Буюк Сукрот ўз даврида, «ўз-ўзингни бил!», деган шиорни ўртага ташлаган эди. Янги давр бу билимлар ёнига, «ўз ёнингдагиларни ва уларнинг қилаётган ишларини ҳам бил», деган шиорни ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб қўйди. Айни шу муаммони счиша ҳозирги замон психология илми ва амалиётининг роли бениҳоя каттадир.

Анъанага айланиб қолган ҳодисалардан бири шуки, психология ва у ўрганадиган ҳодисаларни фақатгина ушбу фан билан бевосита шуғулланадиган шахслар ўрганиб келишган, зоро, психологик ҳодисалар билан ҳар қандай инсон ҳам таниш бўлиши ва

у инсон ҳәётининг асосини ташкил этиши керак. Янги давр ва унинг Ўзгаришларга бой ҳәёти энди ҳар бир кишининг психик ҳодисалар қонуниятларини билиш ва шунга мос тарзда оқилона ва омилкорона иш юритиш заруратини талаб қўймоқда.

Психологиянинг предмети

«Психология» сўзи иккита грек сўзларидан — «*ρήση*» — жон, рух ва «*λόγος*» — таълимот, илм сўзларидан иберат бўлиб, анъанавий маънода инсон руҳий дунёсига алоқадор барча ҳодисалар ва жараёнлар унинг предметини ташкил этади. Бошқача қилиб айтганда, психологиянинг предмети ҳар биримизнинг ташки оламни ва ўз-ўзимизни билдишимизнинг асосида ётган жараёнлар, ҳодисалар, ҳолатлар ва шаклланган ҳислатлар ташкил этади. Психология бўйича адабиётларда унинг предметини қисқача қилиб, психикадир, деб тарьиф беришади. Психика — бу инсон руҳиятининг шундай ҳолатики, у ташки оламни (ички руҳий оламни ҳам) онгли тарода акс эттиришимизни, яъни билдишимиз, англацишимизни таъминкафзи. Лекин бу қисқа тарьифлардан психикага алоқадор жараёнлар онгнинг акс эттириш шакллари экан, деган юзаки хулюсага келиш нотурни бўлади. Чунки инсон психикаси ва унинг руҳий оламига алоқадор ҳодисалар ва жараёнлар шу қадар мураккаб ва хўйма-жилки, биз боззан ўз-ўзимизни друм тулгуномай ишламиш. Шунинг учун ҳам одимларининг билдишдилиги нафакат ташки оламда рўй берастган объектив ҳодисалар мөҳиятига алоқадор билдишлар мажмумуга эга бўлиш билан, балки ҳаётда муносаб ўрин әгаллаш, ўз ичси имкониятлари ва салоҳиятидан самарали фойдаланган ҳолда фаолиятини оқилона ташкил этишининг барча сирларидан боҳабар бўлиш; ўзига ва ўзгаларга таъсир кўрсатишнинг усуllibарини билиш ва улардан ўз ўрниша унумли фойдаланишни назарда тутади. Психологик билдишликнинг мураккаблиги айнан шундаки, атрофимиздаги нарсалар ва ҳодисаларнинг мөҳиятини бевосита ҳис қилиб билдишимизмумкини, лекин психик ҳаётга алоқадор бўлган жараёнларни, ўзимизда, миямиз, онгимизда рўй берастган нарсаларнинг мөҳиятини бевосита биламиш. Масалан, ўртоқларимиздан бири бизга ёқади, доимо бизда яхши, ижобий таассурот қолдира олади, лекин унинг уёки бу хатти-ҳаракатларини бевосита кўриб, баҳолаб, таҳдид қўйласак-да, унга нисбатан ҳис қилаётган мөҳимизни, узок кўришмай қолганимизда уни соғинаётганлигимиз билан боғлиқ ҳисни бевоси-

та кўриб, идрок қилиш имкониятига эга эмасмиз. Айнан шунга ўхшаш ҳолатлар психология ўрганадиган ҳодисалар ва ҳолатларнинг ўзига хос табиати ва мураккаблигидан дарак беради ва уларни бошқа турли ҳодисалардан фарқ қиласди.

Шундай қилиб, психология фани ўрганадиган жараёнлар ва ҳодисалар мураккаб ва хилма-хил. Уларни ўрганишнинг икки жиҳати бор: бир томондан, уларни ўрганиш қийин, иккинчи томондан осон ҳам. Охирги жиҳати хусусида шуни айтиш мумкини, бу ҳодисалар бевосита бизнинг ўзимизда берилган, уларни узоқдан қидириш, мавхум аналогиялар қилиш шарт эмас, бошқа томондан, улар ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ ва умумий қонуниятлар ва тамойилларга бўйсунади. 1-жадвалда психик жараёнларнинг намоён бўлиш шакллари, улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликлар акс эттирилган.

Демак, қисқа қилиб, *психологиянинг предмети аниқ бир шахс, унинг жамиятдаги хулқ-автори ва турли ички кечинмалари, амаллари ва фаолиятларининг ўзига хос тарзда онги томонидан акс эттирилишидир*, деб таърифлаш мумкин.

I-жадвал

ПСИХИКАНИНГ НАМОЁН БЎЛИШ ШАКЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ

ПСИХИК ЖАРАЁНЛАР	ПСИХОЛОГИК ҲОЛАТЛАР	ШАХСНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ
БИЛИШ ЖАРАЁНИ	ҲИССИЙ- ИРОДАВИЙ	ИНДИВИ- ДУАЛЛИК
сезгилар	эмоциялар	йўналишлар
идрок	этиқодлилик	темперамент
хотира	бардамлик	характер
тафоккур	тетикслак	қобилияtlар
хаёл	апатия	иқтидор
нутқ	қизиқувчанлик	аклий салоҳият
дифф	ҳайратланиш	хулқ отивацияси
	ишончлилик	иши услуги
	ижодий руҳланниш	масбулият

Психологияни фан сифатида шакланишининг қисқача тарихи

Агар психологик фикр тарихига назар ташлайдиган бўлсак, унинг қадим ўтмишларга бориб тақалашини эътироф этиш мумкин. Чунки одамзот ўзини ўзгалардан, атроф-муҳитдан айри англай бошлаган даврдан бошлаб, унда ўзига хос руҳий ҳолатлар ва жараёнлар тўғрисида тасаввурлар шаклана бошлаган. Лекин ана шу тасаввурлар ва тушунчаларни яхлит тизимга солиб, унинг қонуниятлари тўғрисидаги дастлабки уринишлар унинг фан сифатида шакланишининг ибтидосига тўғри келади.

Умуман руҳ ҳақидаги ғоялар қадимдаёқ Сукрот, Платон, Арастуларнинг фалсафий қарашларида шаклланган. Демак, бирламчи психологик қарашлар фалсафа негизида пайдо бўлган эди. Буюк алломалар асарларида жон ва руҳ ҳақидаги қарашлардан таъсиранган бошқа олимлар, биринчи навбатда, файласуф олимлар табиат, жамият ва инсон тафаккури хусусида асарлар яратгандা, инсон руҳиятига ҳам эътибор қаратишни ўзларига одат қилиб олдилар. Шу боис ҳам психологияни ҳақли равишда фалсафа негизида шаклланган фан дейиши мумкин.

Кейинчалик бошқа фан соҳалари, айниқса, тиббий-биологик изланишларда инсон ва унинг мураккаб тузилиши, руҳий ҳаётига қизиқиш ортиб борган сари секин-аста психик жараёнларнинг ҳам яхлит бир тизими бўлиши ва уни ҳам фаннинг ютуқларидан фойдаланган ҳолда ўрганиш мумкинлиги ғояси пайдо бўлди. Колаверса, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, инсон руҳияти тўғрисидаги психологик ҳамда фалсафий қарашлар билан табиий-ilmий (анатомик, физиологик, биологик, биохимик ва бошқалар) қарашлар ўртасида тафовутлар чиққани сари унинг алоҳида фан сифатида шакланиши зарурати ортиб борди. Олимлар орасида айнан инсон руҳий оламини изчил ва тизимли ўрганишга эҳтиёж пайдо бўлди.

XIX аср охирларида, аникрофи, 1879 йилда немис олими Вилгельм Вундт Лейбниц университетида дунёда биринчи экспериментал психологик лабораторияга асос солдики, унда ўтказилган юзлаб тажрибалар ва экспериментлар психологиянинг ҳам алоҳида фан сифатида ўзини кўрсатишга ҳақли эканлигини исботлади. Айнан шу инсоннинг, Вундтнинг, психология илми

мактабини яратганилигига ҳам маъно бор. Чунки Бундт тиббиёт фани бўйича ҳам мукаммал билимларга эга бўлди, кейин физиология соҳасида муваффақиятли ишлади, сўнгра фалсафага берилиб кетди. Балки, айнан бир қатор фанларни — ҳам гуманитар, ҳам табиий фанлар асосларини яхши билғанилиги объектив сабаб бўлгандирки, олим одам психологияси, унда рўй берадиган жараёнлар — оддий сезишдан тортиб, мавжум тафаккургача бўлган жараёнларни, ҳиссий ҳолатларни амалий тарзда экспериментларда ўргана бошлади. Унинг мақсади — энг аввало инсон онгини ташкил этувчи соғ элементларни ажратиб олишдан иборат эди. Шунинг учун ҳам психологияда у асос соглан йўналиш структурализм деб номланди.

Бундтнинг таъсири шу қадар бўлдики, ер куррасининг бошқа бир томонида — Америка Кўшма Штатларида функционализм деб номланган яна бир йўналиш пайдо бўлди. Э. Титченер асос соглан бу йўналиш вакиллари нафақат кўзга кўринмас онг тизими элементлари, балки кўз билан кўриш мумкин бўлган ва фаолият натижаларига асосланган белгилар асосида ҳам инсон хулқ-атворига баҳо бериш мумкинлигини исботладилар. Бошқа бир йирик американлик психолог В. Жеймснинг тадқиқотлари амалий аҳамиятга молик бўлдики, энди у дадил психологияни онг элементлари эмас, балки онг фаолиятини ўрганувчи фан деб таърифлай бошлади. Онг динамик, ҳаракатдаги, ўзгарувчан яхлит тузилма бўлиб, унинг намоён бўлишида тананинг шарт-шароитлари, унинг фаолиги мухим рол ўйнайди. Шунинг учун ҳам бу икки тузилмалар одамнинг янги шароитларга мослашуви ва умуман ташки мухитда ўз ўрнини топишга имкон беради.

Юқоридаги фикрлар таъсирида XIX асрнинг охиirlарида бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган бихевиоризм оқими пайдо бўлди. Э. Торидайк ва Д. Уотсонлар асос соглан ушбу йўналиш вакилларининг асосий гоялари шундан иборат бўлдики, улар психологиянинг предмети нафақат онг ёки нафақат фаолият, балки хулқdir, деб асослади. Хулқ у ёки бу хатти-ҳаракатлар, амаллар, реакцияларда ифодаланиб, ташки таъсир-стимулга боғлиқдир. Шунинг учун ҳам одам ва унинг психологиясини билиш учун ўша таъсир кўрсатувчи ва таъсирланган хулқ ўрганилиши керак. Бу нарсалар бизнинг ҳозирги шароитимизда ҳам ишлаб чиқариши ташкил этишда, таълим беришда ва психотерапияда инобатга олинади, улар ўтказган машхур «S — R» формуласи бизнинг

шароитларда ҳам таъсир кўрсатиш техникасида инобатта олиниди, улар ўз долзарбилигини йўқотгани йўқ.

Психология фан сифатида шаклланиб, унда олимлар қарашиблари шаклланиб борган сари, руҳий кечинмалар табиятини негизидан, ич-ичидан ўрганишга эҳтиёж пайдо бўлди. XX асрнинг бошларида пайдо бўлган психоанализ йўналиши фандаги айнан шу камчиликни бартараф этиш мақсадида пайдо бўлди. Классик психоанализнинг асосчиларидан бўлган австриялик олим Зигмунд Фрейд психология нафақат онг соҳасини, яъни бевосита одам томонидан англанадиган хулқ-автор шаклларини, балки онгсизликка алоқадор ҳодисаларни, яъни реал шароитда инсон ўзи англаб столмайдиган ҳодисалар табиатини ҳам ўрганиши лозим деган гояни илгари сурди.

Фрейд иккита асосий нарсага эътиборни қаратди:

Биринчи. Ҳар қандай психик жараён ёки ҳолат онгли, онголди ва онгсиз босқичларда ёки ҳолатларда рўй беради. Шахс тизимида ҳам бу учала босқичнинг ўрни бўлиб, улар «Ид (у) Эго (Мен) ва Суперэго (Мендан олий)» бўлакларда ифодаланади. Ид — психик энергиянинг ўзига хос захира жойи бўлиб, унлаги жараёнлар инсон томонидан англанмайди, лекин онгли ҳаётта уларнинг таъсири катта. Эго — ташки олам билан боғланган, унинг таъсирилалига берилувчан шахс хусусиятларини ўзида мужассам этади ва доимо «Ид»ни сиқиб чиқаришга ҳаракат қиласи. Шахс камол толиб борган сари, жамият меъёрларини ўзлаштириб боргани сари «Ид»га тобеликдан кутгулиб боради, лекин охиригача бунинг удасидан чиқа олмайди. «Суперэго» ўз навбатида «Эго»даги мавжуд ижтимоий тасаввурлар ва хулқий одатлар таъсирида ривожланади. Яъни, одам кишилик жамиятидаги яшаган сари унлаги эътиқод, идеаллар, виждонига ҳавола ҳислатлардир. Инсонда юқоридагиларнинг қай бири кундалик хулқ меъёрларида устувор бўлишига қараб, унинг жамиятдаги ўрни белгиланади.

Иккичи. Инсон хулқ-авторини ва унинг амаларини бошқариб турадиган психик энергия борки, у шахснинг қиёфасини белгилайди. Бошқача қилиб айтганда, эҳтиёжларни қониктиришга унловчи кучлар — либидо энергияси ҳамда агрессив энергиялар мавжуддир. Бу кучлар шахснинг маънавий ва ақлий салоҳиятини таъминлаш мақсадида психик кувватки тақсимловчи механизм ролини ўйнайди. Одатла ҳадиксираш, доимий ҳавотирланиш, психоэмоционал қониқмаслик каби омиллар ана шу тақсимотнинг номувофиқлигидан келиб чиқади.

Фрейдизмнинг жаҳон илми ва амалиёти учун таъсири шу қадар бўлдики, унинг издошлари — жамоадаги ёки гурӯйи онтсизлик фоясини илгари сурған К. Юиг ва индивидуал психологияни тарғиб этган А. Адлер ва уларнинг издошлари бу концепцияни янада ривожлантиришга ўз ҳиссаларини кўшидилар. Бу назария ва концепция ҳанузгача шахс психологиясини ўрганишда асосийлардан, психоанализ эса психотерапиянинг асосий методларидан бирiga айланди.

Юқорида таъкидланган структурализм, функционализм, бихевиоризм, фрейдизм сўйимлари жаҳон психология илмининг шаклланишига асос бўлган бўлса, улар таъсирида шаклланган бошқа ўнлаб йўналишлар — ассоциатив психология, гештальтпсихология, гуманистик психология, экзистенциал психология, когнитивизм, рамзий-символик интеракционизм кабилар унинг қатор масалаларини ҳал қилишга ўз ҳиссасини кўша олди. Энг муҳими — XX асрга келиб, психологиянинг татбиқий соҳалари пайдо бўлдики, энди кўлга киритилган ютуқлар бевосита таълим, тарбия, самоат, бизнес, маркетинг хизматлари, бошқарув, соғлиқни сақлаш, ҳукуқбузарликнинг олдини олиш соҳаларига дадил жорий этила бошланди. XXI асрнинг биринчи йилига келиб, психология назарий, таҳдилий фандан бевосита амалиётнинг эҳтиёжларини қондирувчи татбиқий фанга айланди. Бугун бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтилаётган Ўзбекистон мисолида ҳам психология фанининг жамиятни эркинлаштириш ва барқарорлаштириш бора-сида, инсон омили имкониятларини янада юксалтириш, унинг тафаккур тарзини эркинлаштириш жараённида роли ортиб бормоқда. Лекин у бу юксак вазифаларни бир ўзи, ўз тадқиқот методлари ёки тўплаган эмпирик материалларигагина таяниб бажара олмайди. Бу ўриндаги фанлар кооперацияси ва бошқа турдош фанлар билан бевосита алоқаси амалий аҳамиятга зга бўлади.

Психологиянинг фанлар тизимида тутган ўрни

Психология яхлит ва мустақил фан сифатида одамларда гуманистик менталитетнинг шаклланишига хиэмат қилгани учун ҳам унинг ушбу йўналишдаги муаммоларни маълум маънода ўрганадиган барча фанлар билан бевосита алоқасини муҳим аҳамият касб этади. Булар биринчи навбатда ижтимоий-гума-

нитар фан соҳалари бўлиб, психологиянинг улар орасидаги мавқеи ўзига хос ва етакчидир.

Энг аввало унинг *фалсафа* ва охирги пайтларда шаклланиб, ривожланиб бораётган ижтимоий фалсафа қисми билан бўлган алоқаси хусусида. Бу алоқа иккала фаннинг инсон ва унинг ҳёти мөхиятини тўла англаш ва ривожланиш тенденцияларини белтилашдаги ўрни ва аҳамиятидан келиб чиқади. Табиат, жамият ва инсон тафаккурининг ривожланишига оид бўлган умумий қонуниятлар ва тамойилларни психология фалсафанинг базасидан олади ва шу билан бирга ўзи ҳам инсон онги ва тафаккури қонуниятлари соҳасидаги ютуқлари билан фалсафани бой маълумотларга эга бўлишига ёрдам беради. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, мустақиллик мағкураси ва миллӣ онгнинг шаклланишига таалутқали умумий илмий қонуниятларни излашда ҳам юртимиз шароитида бу иккала фан — фалсафа ва психологиянинг ҳамкорлиги бевосита сезилмоқда. Бу боғлиқлик аввало янгича тафаккур ва дунёқараашни шакллантириш муаммоси кўндаланг турган тарихий даврда миллӣ истиқлол ғояларини юртдошлишимиз онги ва шуурида шакллантириш каби долзарб вазифани бажаришга хизмат қилмоқда.

Социология фани ҳам янгича ижтимоий муносабатлар шароитида ўз тараққиётининг муҳим босқичига ўтган экан, психология ушбу фан эришган ютуқлардан ҳам фойдаланади, ҳам уларнинг кўлами кенгайиниша баҳоли кудрат хизмат қиласди. Айниқса, психологиядан мустақил равишда ажralиб чиқсан, бугунги тараққиёт давримизда алоҳида аҳамият касб этган ижтимоий психологиянинг социология билан алоқаси узвий бўлиб, улар жамиятда ижтимоий тараққиёт ва прогрессни таъминлаш ишига хизмат қиласди. Колаверса, хуқуқий, демократик давлат қуриш ишини сабитқадамлик билан амалга ошираётган Ўзбекистон аҳолисининг хуқуқий маданиятини ва демократик ўзгаришларга психологияк жиҳатдан тайёрлигини амалда таъминлаш, бу соҳада мунтазам тарзда ижтимоий фикр ва инсонлар фикр ва қарашларидағи ўзгаришларни ўрганиш, башорат қилиш ва тараққиёт мезонларини ишлаб чиқишида иккала фанлар методологияси ва методларини бирлаштириш татбиқий аҳамият касб этади.

Педагогика билан психологиянинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқаси анъанавий ва азалий бўлиб, уларнинг ёш авлод тарбиясини

замон талаблари руҳидаги амалга оширилдаги роли ва нуфузи ўзига хосдир. Республикаизда амалга оширилаётган янги «Таълим тўғрисида» ги қонун ҳамда «Кадрлар тайёрлашнинг миллий Даствури»ни амалга ошириш ҳам икки фан ҳамкорлиги ва ўзаро алоқасиник ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб кўйди. Миллий дастурда эътироф этияланган янгича моделдаги шахсни камол топтириш, унинг чукур билимлар соҳиби бўлиб етишиши, баркамоллигини кафелатловчи шарт-шароитлар орасида янги педагогик технологияларини таълим ва тарбия жараёнларига татбиқ этишда педагогиканинг ўз услугуб ва қоидалари етарли бўлмайди. Шунинг учун ҳам психология у билан ҳамкорликда ёш авлод онгининг таълим олиш даврларидаги ривожланиш тенденцияларидан тортиб, токи янгича ўқитиш технологияларини бола томонидан ўзлаштирилиши ва ундан даги акдий ҳамда интеллектуал қобилиятларга нечоёлик таъсир кўрсатаётганлигини ўрганиш, шу асосда ишни ташкил этиш психологиядаги методларни дидактик методлар билан уйғунлаштиришни тақозо этади. Айниқса, маънавий баркамоллик тамойилларини мактабда ва янги типдаги таълим муассасаларидаги жорий этси ҳам шахс психологиясини теран билган ҳолда ўқитишнинг энг ишор ва замонавий шаклларини амалиётта татбиқ этишни назарда тулади.

Табиий фанлар: биология, физиология, химия, физика ва 8.к. психик ҳодисалар ва жараёнларининг табиий физиологик механизmlарини тубѓуниш ва шу орқали уларнинг кечиши қонуниятларини объектив ўрганиш учун материал беради. Айниқса, бош миённинг ҳамда марказий асад системасининг психик феолиятларини бошқаришда ва уларни мувоффиклаштиришдаги ролини эътироф этган ҳолда психология фани табиий фанлар эришган ютуқлар ва улардаги тадқиқот услубларидан омилкорона фойдаланади. Масалан, шахс қобилиятларини диагностика қилиш унинг турмага лаёқатлари ҳамда ортирилган сифатларини бир вақтда билишни тақозо этгани сабабли, ўша табиий лаёқатнинг хусусиятларини аниклашда психофизиологияниг катор усулларидан (мия асиметрияси қонулари, мия биоритмларини ёзиб олиш, нейродинамик ҳодисаларни аниклаш, қон айланishi ва тана ҳароратини ўлчаш методлари) ўз ўрнида фойдаланади ва биология, анатомия, физиология, нейрофизиология каби фанларнинг шу кунгача эришган ютуқларидан фойдаланади. Шунинг учун табиий фанлар соҳасида эришилган барча ютуқлар психологияниг предметини мукаммалроқ ёритишга ўз ҳиссасини кўшган.

Кибернетика фани соҳасидаги эришилган ютуқлар психология учун ҳам аҳамиятли ва зарур бўлиб, у инсон шахсининг ўз-ўзини бошқариш ва психик жараёнларни такомиллаштириш борасида ахборотлар технологияси ва кибернетика томонидан кўлга киригилган ютуқлар ва тадқиқот методлари, маҳсус дастурдан ўз ўрнида фойдаланади. Айниқса, маълумотлар асри бўлган XX ва ҳар бир алоҳида маълумотнинг қадр-қиммати ошиши башорат қилинган XXI асрда глобал информацион жараёнлар ва янги илғор технологияларни моделлаштириш борасида психология ҳамда кибернетика ҳамкорлигининг салоҳияти янада ортади. Масалан, оддий мулокот жараёнини янада такомиллаштириш, ҳар бир сўзниң шахслараро муносабатлардаги таъсирчанлигини ошириш мақсадида ҳамда ана шундай ижтимоий фаолият жараёнида шахс тизимини такомиллаштиришда тури кибернетик моделларидан ўринли фойдаланиш замонавий психологиянинг жамиятдаги ўрни ва ролини оширади, маҳсус компьютер дастурларининг кенг қўлланилиши инсон мияси ва руҳий олами сирларини тез ва аниқ ўрганишни кафолатлади.

Техника фанлари билан психологиянинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги айниқса, аср охирига келиб яққол сезилмоқда. Бир томондан мураккаб техникани бошқарувчи инсон онги муаммосини очища, иккинчи томондан, психик ҳаётнинг мураккаб қирраларини очища маҳсус техник воситалардан фойдаланиш зарурати бу икки йўналишнинг эришган ютуқларини бирлаштиришни назарда тутади. Масаланиң яна бир алоҳида томони ҳам борки, у ҳам бўлса, техника прогрессига интилаётган бир вақтда мураккаб техника ва машиналар билан «мулoқot» қилаётган шахс фаолиятини янада мукаммаллаштириш ва унинг имкониятларига мослаш масаласи ҳам ана шу ҳамкорликда ҳал қилиниши лозим бўлган масаладир. Айниқса, мустақил Ўзбекистон учун мураккаб замонавий техника сир-асрорларини биладиган, унинг жамият ва фан равнақига хизматини таъминлаш қанчалик долзарб бўлса, ана шу техникага ҳар бир оддий фуқаро онги, тафаккури ва қобилиятларини мослаштириш ва «одам-машина» диалогининг энг самарали йўлларини излаб топиши жуда муҳим. Техника билан бемалол «тиллашадиган» малакали мутахассислар тайёрлаш борасида ҳам техника фанлари педагогика ва психология фанлари методларидан фойдалана олсагина, муваффакиятта эришади.

Иқтисодиёт билан психологиянинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги ҳам XX асрнинг янгиликларидан бўлиб, айниқса, бозор муносабат-

ларига босқичма-босқич ўтиш шароитида иқтисодий онг ҳамда иқтисодий хулқининг ўзига хос намоён бўлиш қонуниятларини ўрганишда иккала фан тенг хизмат қиласди. Ўзбекистон Президенти И. Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларида ёқ фуқароларда, биринчи навбатда, ёшларда янгича иқтисодий тафаккур шаклланишининг жамият иқтисодий тараққиётидаги аҳамиятига эътиборни қаратган эдилар. Демак, янги давр шахсини тарбиялаш ва унинг жамиятта мослашуви масаласида психология иқтисодиёт фанида кўлга киритган ютуқлар, янгиликлар ва иқтисодий самарага эришини омиларини ҳисобга олса, иқтисодиёт ўз навбатида иқтисодий ислоҳотларнинг обьекти ҳамда субъекти бўлмиш инсон омилидаги барча психологияк ўзгаришларни аниқлаш, таҳлил қилиш ва шу аснода башорат қилиш вазифасини ечиши керак. Бундан ташқари, менежмент, маркетинг, бошқарув соҳасидаги ҳар бир изланиш, хоҳ у иқтисодчи томонидан жамага ошириладими, хоҳ психологлар томониданми, барibir, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишда шахснинг индивидуал қобилиятларини инобатга олиш, инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг сирларини мукаммал билиш, инсон ресурслари масалаларига тўғри омиякорона ёндашишини тақозо этади. Бу эса ўз навбатида шахс ва гуруҳлар психологиясини билиш ва ишлаб чиқаришнинг иқтисодий омиларини одам қобилиятига мувофиқлаштиришни назарда тутади.

Юқорида таъкидланган фан тармоқлари психология бевосита узвий алоқада ривожланадиган фанларнинг асосий қисми холос. Бугунги кунда ҳар бир фан ривожи учун инсон омилини ҳисобга олиш зарур экан, психология ўша барча фанлар билан алоқада ва ҳамкорликда ривожланади.

Юқоридаги фикрлар ва психология бевосита алоқадор бўлган фанларнинг характеристига боғлиқ тарзда бугунги кунда психологиядан нисбатан алоҳида бўлиб ажralиб чиқсан тармоқлар тўғрисида ҳам фикр юритиш мумкин.

Психологиянинг тармоқлари

Психологиянинг алоҳида тармоқларини дифференциация қилиш энг аввало ишлаб чиқаришдаги инсон фаолияти кечадиган соҳалар ва уларнинг вазифаларидан келиб чиқади. Ҳозирги даврта келиб психологияни инсон шахси ҳақидаги энг муҳим

фанлардан бири сифатидаги аҳамиятини ҳамма тан олмоқда. Инсон шахсининг эса бевосита кириб бормаган соҳасини топиш қийин. Психология иқтисодиёт, таълим-тарбия, саноат ишлаб чиқариши, қишлоқ хўжалиги, кибернетика, ахборотлар технологиялари каби қатор ҳалқ хўжалиги соҳалари билан алоқадор фан тармоғи ҳисобланади. Чунки ҳамма соҳада инсон шахси фаолият кўрсатар экан, ҳар бир соҳада ишни самарали ташкил этиш, инсон ҳулқ-авторини турли вазиятларда бошқариш учун инсон психологиясини, шахслараро муносабатлар психологиясини, одамларнинг турли вазиятлардаги ҳулқ-автор нормаларини билиш, техниканинг инсон қобилийтларига мос тарзда яратиш ва иккинчи томондан, тафаккур ва ҳаракатларни технологик нормаларга кўра тарбиялаш ва мослаштириш мухумдир. Шунинг учун ҳозирги давр мутахассислари психологик билимлардан боҳабар бўлишлари лозимдир.

Психологиянинг 300дан ортиқ тармоқлари фан сифатида ривожланаётганлиги ҳозирги кунда унинг фанлар тизимида янада мустаҳкамланаётганлигидан далолат беради. Демак, психолог дипломига эга бўлган мутахассис ўз иқтидори ва қизиқишилари, олий мактабда олган таълимига кўра у ёки бу турдаги психолог ихтиносини эгаллаши мумкин. Куйида Америка Кўшма Штатлари ва Россияда тайёрланадиган ихтиносликлар рўйхатини келтирамиз, ваҳолангки, улар ҳалқ хўжалигининг турли тармоқларида меҳнат қилишлари ва ўз билимларини жорий этишлари мумкин.

2-жадвал

АҚШ ва Россиядаги баъзи психологик тармоқлар

Америка Кўшма Штатларида	Россияда
Муҳандис-психолог. Одам-техника тизимидағи ўзаро муносабатлар хусусида билимларга эга бўлиб, техник мосламаларни ишлаб чиқишила иштирок этади.	Муҳандис-психолог. Одам ва техника ўзаро муносабатларига оид психологик муаммолар билан шуғулланади.
Маслаҳатчи-психолог. Шахсий муаммоларни ҳал қилиш юзасидан тавсиялар бериб, тестлар ўтказади.	Сиёсий-психолог. Сиёсий тузилмалар аъзоларига психологик маслаҳатлар бериш, сиёсий дастурларни ишлаб чиқишида иштирок этади.

2-жадвалнинг давоми

Америка Кўшма Штатларида	Россияда
Маданият масалалари бўйича психолог. Турли маданий мухит шароитидаги одамлар ижтимоий хулқини солиштирма таҳлили билан шуғулланади.	Тиббиётчи психолог. Тиббий масканларда психологик профилактика ва психогигиена масалалари билан шуғулланиб, беморларнинг психологик хусусиятларини ўрганади.
Клиник психолог. Терапия ва bemorlarning xissiy emosional kechinnomalari masalalarinini urganganadi.	Психология ўқитувчи. Psichologiyining turli aspektlariiga oid maъruzalar uqiyidi.
Ишлаб чиқариш ва саноат психологи. Ишлаб чиқариш шароитlarini takomillashahtiresh hamda xodimlarni tanlash masalalarinini urganganadi.	Тренер-психолог. Muloqot malakalari oshiriш, shaxsnинг ўз imkoniyatlарini takomillashahtiresh bўyicha treninglar utkazadi.
Саломатлик психологиаси бўйича mutahassis. Odamlarни soғлом turmush tarziga urgatiш va turli kasalliklarning oldini olishga urgatadi.	Мактаб психологи. Maktabdagi uкув жараёнига oid muammolar bilan shuғулланиб, uкувчilar, ota-onalar va uqituvchilarga psychologistik maslaҳatlar beradi.
Истеъмолчилар психологиаси бўйича mutahassis. Tavarlarning emosional jihatdan isteъmolbopligini baҳolaydi va Urganganadi, marketинг, reklama va molлarning tavar qиёfasiга oid muammolarni urganganadi.	Менежмент соҳасидаги психолог. Maxsus maslaҳatlar, menejerlarni ukitishi va tajёрлаш bўyicha trening-seminarlar taşkil etishi, taşkilotlarda axborotlar almaшинувининг psychologistik томониярини urganganadi.
Тараққиёт психология бўйича mutahassis. Inson tufiliшидан то қаригунича bўlgan taraqqiёт даврининг психологиасини urganganadi.	Reklama soҳasidagi psychologist. Reklama maҳsulotlari tajёрlovchilarga maslaҳatlar beradi.

2-жадвалнинг давоми

<p>Психометрия бўйича мутахассис. Тестлар, сўровномалар ва бошқа психологик текширув воситаларини стандартлаштириш ва ишлаб чиқиш, маълумотларни статистик таҳдил қилиш ва тест натижаларини қайта ишлаш.</p>	<p>Болалар психологи. Бола тараққиёти масалалари билан шуғулланниб, ота-оналарга маслаҳатлар беради ва болаларни мактабга тайёрлайди.</p>
<p>Ижтимоий психолог. Шахснинг установкалари, дунёқараси ва биддиятларини, ижтимоий гуруҳлараро муносабатларни, лидерлик масалаларини ўрганади.</p>	<p>Хукуқшунос психолог. Суд-психологик экспертизалар жараёнида қатнашади, ҳукуқшунослика оид жараёнларнинг психологик таъминоти билан шуғулланади.</p>
<p>Киёсий психология. Турли тоифадаги ҳайвонлар хулқини қиёсий тарзда лаборатория шароитида ўрганади, одам ва ҳайвон хулқига оид умумийликларни асослайди.</p>	<p>Психофизиолог. Инсондаги психологик ва физиологик жараёнларнинг хусусиятларини ўрганади.</p>
<p>Психофизиолог. Инсон хулқининг биологик асосларини ўрганади.</p>	<p>Ижтимоий психолог. Кичик гуруҳлар ва жамоалар ривожланиши ва психологиясини ўрганади.</p>
<p>Мактаб психологи. Муваффиқиятли ўқишига халақит берувчи омилларни диагностика қиласди.</p>	<p>Зоопсихолог. Олий тоифали ҳайвонлар хулқ-авторини ўрганади.</p>
<p>Эко-психолог. Инсон эҳтиёжларига мос тарзда турар жойлар ва биноларни лойиҳалаштиришга ёрдам беради.</p>	<p>Саломатлик психологиаси бўйича мутахассис. Психогигиена ва психопрофилактика, турмуш даражасини ошириш масалалари билан шуғулланади.</p>

Жадвалдан кўриниб турибеки, Америкада ҳам, Россияда ҳам деярли бир хил психологиянинг тармоқлари мавжуд ва улар ўша жамиятнинг муаммоларидаги умумийликдан келиб чиқади. Бироқ айрим тармоқлардаги психолог мутахассиснинг бажарадиган ишлари ва мавқеида тафовутлар ва фарқлар мавжуд. Ўзбекистонда ҳам мустақиллик йилларида инсон омилига берилётган эътибор туфайли психология фани ўз ютуқларини ҳалқ хўжалигининг деярли барча тармоқларига жорий этиш имконияти туғилди. Шу боис ҳам бугунги кунда мактаб психологи, саломатлик психологини тайёрлаш, реклама ва маркетинг соҳаси, бошқарув ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш борасида фаннинг амалиётта аралашуви жараёни тезлашди. Олий ўкув юртларида тайёрланётган психолог кадрларнинг асосий сифат белгиси ҳам уларнинг амалиётда ўз билимларини татбиқ эта олиш малакаси билан аниқланмоқда. Демак, XXI аср психологияси ўзининг татбиқий характеристики билан ажralиб турари ва унинг тармоқлари ривожи ва самарадорлиги илмий ва назарий билимларнинг нечоғли ҳалқ хўжалигининг турли тармоқларига жорий этилиши билан изоҳданади.

Куйида бизнинг шароитимизда ривож топаётган ва амалий тус касб этаётган психология тармоқларининг қисқача тавсифларини келтирдик:

- *педагогик психология* — кишига таълим ва тарбия беришнинг психологик қонуниятларини ўрганишни ўз предмети деб билади, Ўзбекистонда Кадрлар тайёрлашнинг миллий Дастурида белгиланган вазифаларни амалга оширишнинг психологик таъминотини ҳётга жорий этади;
- *ёш даврлари психологияси* — турли ёшдаги одамларнинг түғилгандан то умрининг охиригача психик ривожланиш жараёни, шахснинг шаклланиши ва ўзаро муносабатлари қонуниятларини ўрганади;
- *ижтимоий психология* — одамларнинг жамиятдаги биргаликдаги иш фаолиятлари натижасида уларда ҳосил бўладиган тасаввурлар, фикрлар, эътиқодлар, ҳиссий кечинмалар ва хулқатворларни ўрганади;
- *мехнат психологияси* — киши меҳнат фаолияти психологик хусусиятларини, меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг психологик жиҳатларини ўрганади;

- *муҳандислик психологияси* — автоматлаштирилган бошқарув системалари операторларининг фаолиятини, «одам-техника» ўргасида функцияларни тақсимлаш ва мувофиқлаштиришнинг хусусиятларини ўрганади;
- *юридик психология* — ҳукуқ системасининг амал қилиши билан боғлиқ масалаларнинг психологик асосларини ўрганади;
- *ҳарбий психология* — кишининг ҳарбий ҳаракатлар шароитида намоён бўладиган ҳулқ-авторини, бошлиқлар билан ижро этувчилар ўртасидаги муносабатларнинг психологик жиҳатларини ўрганади;
- *сафдо психологияси* — жамиятда тижоратнинг психологик шароитлари, эҳтиёжнинг индивидуал, ёшга оид, жинсга оид хусусиятларини, харидорга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайди, модалар психологияси каби масалаларини кўради;
- *тиббиёт психологияси* — шифокор фаолияти психологиясини, бемор ҳулқ-авторининг психологик жиҳатларини ўрганади.

Шунингдек, психологияда этнопсихология, оиласвий ҳаёт психологияси, бошқарув психологияси, шахс психологияси, раҳбар психологияси, психодиагностика ва бошқа кўплаб соҳалари мавжуд.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

- 1 И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида... -Т., 1998.
- 2 И.А. Каримов. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т., 1997.
- 3 Гамезо М.В. Домашенко И.А. Атлас по психологи. -М., 1986.
- 4 Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. -М., 1996.
- 5 Годфруа Ж. Что такое психология. - Т. 1. Гл.5. М., 1992.
- 6 Грановская Р.М. Элементы практической психологии. СПб, 1997.
- 7 Ендолъцев Ю.А. Знакомимся с университетом. СПб, 1996.
- 8 Климов Е.А. Основы психологии. Учебник. -М., 1997.
- 9 Психология. Под ред. А.А. Крылова. -М., 1998.
- 10 Немов Р.С. Психология. - Кн.1. -М., 1998.
- 11 В.М. Каримова. Ихтимоий психология асослари -Т., 1994.
- 12 В. Каримова, Ф.Акрамова. Психология. Маъruzalar matni. - Т., 2000.
13. Прикладная социальная психология. Учебное пособие.-М..1998.
14. Практическая психодиагностика. Методики и тесты.-Самара, 1998.

Психологияннг методлари ва уларни амалиётта татбиқ этиш

Психологияннг асосий методлари. Аниқ изланиш предметига эга бўлган ҳар қандай фан ўша предметнинг мөхиятини ёритиш ва материаллар тўплаш учун маъсус усуллар ва воситалардан фойдаланади ва улар фаннинг методлари деб юритилади. Фаннинг салоҳияти ва обрўси ҳам биринчи нағбатда ўша методлар ёрдамида тўпланган маълумотларнинг ишончлилиги ва валидлилигига боғлиқ бўлади. Бу фикрлар бевосита психологияга ҳам алоқадор бўлиб, методлар масаласи бу фанда жуда катта аҳамиятта молик масала сифатида қаралади. Чунки юқорида таъкидлаганимиздек, психик ҳодисаларни бевосита кўл билан ушлаб, кўз билан илғаб, қулоқ билан сезиш қийин. Лекин жуда кўплаб фанлар билан фаол ҳамкорлик шунга олиб келганки, психологияннг ҳар бир тармоғи ўз вазифаларини ечиш ва маълумотларга эга бўлиш учун кўплаб методларни синовлардан ўтказиб, энг ишончли ва мукаммалларини сақлаб қолган.

Математик статистика ва эҳтимоллар назариясиннинг психология соҳасида қўлланилиши ва унда эришилган муваффақиятлар аввало ҳар бир методнинг ишончлилик даражасини аниқлаш, қолаверса, тўпланган маълумотларнинг қай даражада асосли ва валид эканлигини исботлашга ёрдам беради.

3-жадвалда асосий психологик методлар ва уларни қўллаш шакллари келтирилган.

Жадвалда келтирилган методлар ёрдамида тадқиқотчи ёки қизиқсан шахс у ёки бу психик жараён, ҳолат ёки шахс хусусиятлари тўғрисида бирламчи маълумотлар тўплайди, тўпланган маълумот яна таҳлил қилинади ва маъсус тарзда ишлатилиши мумкин. Ҳавола этилаётган методлар туркуми Р.С. Немовнинг «Психология» (1996 й.) китобидан олинган ва улар амалиётда ишлатилаётган энг асосий методлар ҳисобланади.

Психологиянинг асосий методлари

АСОСИЙ МЕТОДЛАР	Асосий методларнинг вариантилари
КУЗАТИШ МЕТОДИ	Ташқи (объектив кузатиш) Ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш) Эркин кузатув Стандартлаштирилган Гуруҳ ичидаги кузатиш Гуруҳ ташқарисида кузатиш
СҮРОҚ МЕТОДИ	Оғзаки сүроқ Ёзма сүроқ Эркин сүроқ (сұхбат) Стандартлаштирилған сүроқ
ТЕСТЛАР МЕТОДИ	Тест-сұров Тест-топширик Проектив тест Социометрик тест
ЭКСПЕРИМЕНТ	Табиий эксперимент Лаборатория эксперименти
МОДЕЛЛАШТИРИШ	Математик моделлаштириш Мантиқий моделлаштириш Техник моделлаштириш Кибернетик моделлаштириш

Кузатиш методи

Бу усул энг табиий ва ҳаёттый методлар жумласига киради. Чунки биз ҳаётта ўрганған күп одатларимиз, ҳаракаттарымизнинг асосида ўз-энинг билиб-билмай кузатған, хотираларымизда шу тарзда олиб қолған маълумотларимиз ётади. Илмий нұқтаи назардан эс кузатувнинг турлари ва босқичлары фарқланади.

Ташқи кузатув моҳиятан кузатилувчи хулқ-авторини бевосита ташқаридан туриб кузатиш орқали маълумотлар тўплаш усулидир. Усулнинг ўзига хослиги шундаки, тадқиқотчи кузатилувчининг фаолиятига аралашмаган ва унга халақит бермаган тарзда, унинг ташқи хулқ-автори, нутқи, ўзгаларга муносабатини «зимдан кузатиб», қайд қилиб боради. Кузатишнинг икки асосий тури бўлиб, ташқи-объектив кузатиш ва ички — ўз-ўзини кузатиш фарқланади. *Ўз-ўзини кузатиш бирорларни ташқаридан кузатишдан фарқли, одамнинг ўзида кечеётган бирор ўзгариш ёки ҳодисани шахсан ўрганиши мақсадида маълумотлар тўплаш ва қайд этиш усулидир.* Эркин кузатув кўлинча бирор ижтимоий ҳодиса ёки жараённи ўрганиш мақсад қилиб қўйилганда қўлланилади. Масалан, байрам арафасида аҳолининг кайфиятини билиш мақсадида кузатув ташкил қилинса, олдиндан маҳсус режа ёки дастур бўлмайди, кузатув объекти ҳам қатъий бўлиши шарт эмас. Ёки дарс жараёнида болаларнинг у ёки бу мавзу юзасидан умумий муносабатларини билиш учун ҳам баъзан эркин кузатиш ташкил этилиши мумкин. *Стандартлаштирилган кузатув эса, бунинг акси бўлиб, нимани, қачон, ким ва кимни кузатиш қатъий белгилаб олинади ва маҳсус дастур доирасидан чиқмасдан, кузатув олиб борилади.*

Ижтимоий ҳамда педагогик психологияда гуруҳий жараёнларнинг шахс хулқ-авторига таъсирини ўрганиш мақсадида бевосита ичкаридан кузатув ташкил қилинади, бунда кузатувчи шахс ўша гуруҳ ёки оила ҳаётига табиий равища кўшилади ва зимдан кузатиш ишларини олиб боради. Бу бир қарашда контразведкачиларнинг фаолиятини ҳам эслатади. Шу йўл билан олинған маълумотлар бир томондан табиийлиги ва муфассаллиги билан қимматли бўлса, иккинчи томондан, агар кузатувчида конформизм хислати кучли бўлса, ўзи ҳам гуруҳ ҳаётига жуда киришиб кетиб, ундаги айрим ҳодисаларни субъектив равища қайд этадиган бўлиб қолиши ҳам мумкин. Гуруҳий феноменларни ташқаридан кузатиш бунинг акси — яъни кузатувчи гуруҳга ёки кузатилаётган жараёнга нисбатан четда бўлади ва фақат бевосита кўзи билан кўрган ва эшигнлари асосида холосалар чиқаради.

Умуман, кузатиш методининг ижтимоий ҳаёт, профессионал кўрсатгичларни қайд қилишда сўзсиз афзалликлари бор, лекин,

шу билан бирга кузатувчининг профессионал маҳорати, кузатувчанлиги, сабр-қаноатига боғлиқ бўлган жиҳатлар, яна тўпланган маълумотларни субъектив равишда таҳдил қилиш хавфи бўлгани учун ҳам бироз нокулайликлари ҳам бор, шунинг учун ҳам у бошқа методлар билан биргаликда ишлатилади. Умуман кузатиш воситасида маълумотлар тўплашга қарор қилган кимса ҳар доим ҳам аниқ кузатув объектини ажратиб олиши, ундан нималарни кутаётганлигини тасаввур қилиши, кузатув дафтарини тутиб, кузатилаётган одам ёки гуруҳнинг фаолиятини маълум муддат давомида босқичма-босқич изчил тарзда қайд қилиб бориши, изланишлари ниҳоясида эса барча тўпланган маълумотларни психологияк жиҳатдан таҳдил қила олиши керак.

Сўров методи

Одамларни сўроқ қилиш, у ёки бу билмаган ёки қизиқтирган нарсаларни сўраб ўрганиш инсонга хос ҳислат. Кўча-куйда кетаётганимизда ҳам вақтни ёки кўчалар номини сўровчилар бўлади. Катта тадбирлар арафасида, мустақиллик, «Наврӯз» байрамлари арафасида одамлар кайфиятларини билиш учун ҳам оддий одатий сўроқлар ўтказилиши расм бўлган. Лекин бу ҳаётий усул психологияда ҳам фикр-ўйларни ўрганиш орқали қимматли илмий маълумотлар тўплаш воситаси сифатида қадрланади. Шунинг учун сўроқ методлари психологиянинг барча тармоқларида бирламчи маълумотлар тўглашнинг анъанавий усусларидан ҳисобланади. Унда текширилувчи текширувчи томонидан қўйилган қатор саволларга муҳтасар жавоб қайтариши керак бўлади.

Оғзаки сўроқни ёки баъзан уни оддиғина қилиб, сұхбат методи деб аталади, ўтказадиган шахс унга маълум даражада тайёргарлик кўргач сўроқ ўтказади. Агар мабодо унинг профессионал маҳорати ёки тажрибаси бунга етарли бўлмаса, сўров ўз натижаларини бермаслиги мумкин. Лекин маҳоратли сўровчи ушбу метод ёрдамида инсон руҳий кечинмаларига алоқадор бўлган ноёб маълумотларни тўплаш имконига эга бўлади.

Ёзма сўроқ ёки анкетанинг афзаллиги шундаки, унинг ёрдамида бир вақтнинг ўзида кўпгина одамлар фикрини ўрганиш мумкин бўлади. Унга киритилган саволлар, улардан кутиладиган

жавоблар (ёлиқ анкета), ёки әркін ўз фикрини баён этиш имкониятини берувчи (очиқ анкета) сұровномалар аниқ ва равон тиlda жавоб берувчилар тушуниш даражасига монанд түзилған бўлса, шубҳасиз, қимматли бирламчи материаллар тўпланади.

Сўроқнинг ҳам әркін *ва стандартлаштирилган* шакллари мавжуд бўлиб, биринчисида олдиндан нималар сўралиши қатъий белгилаб олинмайди, иккінчи шаклида эса, ҳаттоқи, компьютерда дастури ишлаб чиқилиб, минглаб одамларда бир хил талаблар доирасида сўроқ ўтказилиши назарда тутилади. Сўровлар ўтказилишида ҳал қилиниши лозим бўлған энг муҳим масалалардан бири сўралувчиларни танлашдир. Чунки агар сайловолди кампанияларида ёки талаба-ёшларнинг ўз ижтимоий ҳаракатини тузиш борасидаги фикрлари ўрганилганда, табиий бир муаммо пайдо бўлади: неча кишини ва қаерлардан сўраш лозим, деган. Танлов объектини танлашда унинг таркибига кирувчиларнинг у ёки бу ижтимоий қатламга мансублиги муҳим рол ўйнайди. Масалан, талаба ёшларнинг фикрини ўрганиш учун барча талabalар фикрини мутлоқ ўрганиш шарт эмас. Танлов агар 10% деб белгиланса, Ўзбекистон олий ўқув юртларида таҳсил олаётган барча талabalар сонидан келиб чиқиб, ўшанинг 10 фоизи ўртасида, бир неча олийгоҳларда сўроқ ўтказилиши кифоя қиласи. Барча нафақаҳўрларнинг ижтимоий ҳимоя борасидаги фикрларини ўрганиш керак бўлғанда ҳам шу тамойил назарда тутилади. Демак, таркибан монанд гурухлар ажратиб олингач, тадқиқотчи ўша гуруҳнинг тушуниш даражаси ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, сўроқ ўтказади ёки интервюлар уюштирилади.

Саволномаларда савол бериш тартиби ва мазмуни ҳам катта аҳамиятга эга. Ёшларга «Сиз ватанпарвармисиз?» ёки жамоатчиликка «Сиз тинчлик тарафдоримисиз?» каби саволлар олдиндан жавоби аниқ бўлгани учун ҳам одатда респондентларга ҳавола этилмайди. Ісихологик нуқтai назардан ўшэ ватанпарварлик белгиларининг намоён бўлишини саволларда мұжассам этиш ёки дунёда тинчлик бўлиши учун ҳар бир инсондан нималар талаб қилинишини ўрганиш, биринчидан, турли хил фикрларни тўпланига ёрлам беради, иккинчидан, ижтимоий ҳулқнинг турли қирраларини аниқлашга имкон беради. Янада содда қилиб айтилса, одамга «Сиз ақллимисиз?» деган саволни интеллектуал даражани аниқ-

лашга имкон берувчи саволлар, топшириқлар ёки тесттар билан алмаштиришни назарда тутади.

Кўпинча психологик сўровларда одам ўз фикрини очиқ ва эркин баён этиши учун исми-шарифини айтмаслиги тавсия этилади, бу аноним сўров дейилади. Баъзи бир сўровномаларда эса «исмингиз» дейиш ўрнига «Ўзингиз ўйлаб чўпган исм-шарифингиз?» деб ҳам қатор ажратилади. Бу ҳам аноним сўров ўтказиш усули сифатида охирги йилларда кўлланиб желичмоқда. Хулоса қилинадиган бўлса, ічуни айтиш керакки. Сўров методлари инсон психологиясини ўрганиш, унинг дунёқараши, савијасини аниқлашнинг қимматли усулидир. Лекин уни профессионал тарзда тўғри ишлатиш ва натижаларни тўғри таҳдил қилиш жуда катта амалий аҳамиятта эгадир.

Психологик тестлар

Ҳозир бутун дунёда «тест» сўзи кенг қўлланиладиган сўзлардан бўлиб қолди. Чунки бирор касб-хунар орттириш учун ҳам одам тест синовидан ўтади, яъни тестнинг «синов услуби» эканлиги кўпчиликка аён бўлиб қолди. Психологик тестларнинг ҳар қандай бошқа тестлардан фарқи шундаки, улар ёрдамида шахс ва жамиятга алоқадор бўлган ўрганилаётгани ҳодиса хусусида ҳам сифат, ҳам миқдор характеристикаларини олиш, уларни кўпчиликда қайта-қайта синаш ва маълумотларни корреляцион анализ орқали ишончлиликка текшириш мумкин бўлади. Айни тестга қўйилган талаб ҳеч қачон ўзгармайди, ҳаттоқи, шундай тестлар борки, улар турли миллат ва элат вакилларида, турли даврларда ҳам ўзгармаган ҳолда ишлатилаверади. Масалан, Равеннинг ақлий интеллектни ўзгащ, Эттельнинг ва Айзенкнинг шахс тестлари шулар жумласидандир. Уларнинг ҳам турлари мавжуд.

Тест — сўров олдиндан қатъий тарзда қабул қилинган саволларга бериладиган жавобларни тақозо этади. Масалан, Айзенкнинг 57 та саволдан иборат тести шахсдаги интроверсия — экстроверсияни ўлчайди, саволларга «ҳа» ёки «йўқ» тарзida жавоб бериш сўралади.

Тест — топшириқ одам хулқи ва ҳолатини амалга оширган ишлари асосида баҳолашни назарда тутади. Масалан, шахс тафаккуридаги креактивлиликини аниқлаш учун кўпинча бир қарашда

оддийгина топшириқ берилади: берилган 20 та доира шаклидаги шаклардан ўзи хоҳлаганча расмлар чизиш имконияти берилади. Маълум вақт ва тезлика бажарилиш суръати, расмларнинг ўзига хос ва бетакрорлигига қараб шахс фикрлаши жараёнининг нақадар ностандарт, ижодий ва креактивлигига баҳо берилиб, мисдорий кўрсатгич аниқланади.

Бу каби методларнинг умумий афзаллиги уларни турли ёш, жинс ва қасб эгаларига нисбатан қўллашнинг қулайлиги, бир гурухда натижа бермаса, бошқа гурухда яна қайта текширув ўтказиш имкониятининг борлиги бўлса, камчилиги — баъзан текширилувчи агар тестнинг моҳиятини ёки қалитини билиб қолса, сунъий тарзда унинг кечишига таъсир кўрсатиши, фактларни фалсификация қилиши мумкинлигидир.

Тестлар ичida *проектив тестлар* деб номланувчи тестлар ҳам борки, тестнинг асл мақсади текширилувчига сир бўлади. Яъни, текширилувчига шундай топшириқ бериладики, у топшириқни бажараётib, нимани аниқлашаётганлигини, натижаси қандай бўлишини олдиндан билмайди. Масалан, машҳур Роршахнинг «сиёҳ доғлари» тести, ёки ТАТ (тематик апперцепцион тест), тугалтамаган ҳикоялар каби тестларда бир нарсанинг проекциясидан гўёки иккинчи бир нарсанинг моҳияти аниқланади. Ўша 1921 йилда каашф этилган «сиёҳ доғлари» ва уларга қараб текширилувчининг нималарни эслаётганлиги, доғлар нималарга ўхшаётганлигига қараб, унинг шахс сифатидаги йўналишлари, ҳаётий тамойиллари, қадриятларига муносабати, ишни бажариш пайтидаги эмоционал ҳолатлари аниқланади. Бу тестлар жуда ноёб, қимматли, лекин уни фақат професионал психологни қўллаши ва натижаларни моҳирона таҳлил қилиши талаб қилинади.

Психологик эксперимент

Экспериментнинг моҳияти шундаки, айнан шу йўл билан бир омилнинг таъсири иккинчи бир омил таъсирини таъминлаши ёки ҳодисанинг рўй беришига олиб келганлиги исботланади. Яъни, эксперимент психик ҳодисаларнинг сабабларини аниқлаш ва илмий фаразларни исбот қилишга ёрдам беради. Масалан, ўкувчиларнинг ўзлаштириш даражалари қандай омилларга боғлиқ, деган савол пайдо бўлса ви: бундай

омиллардан бири ўқув жараёнида тарқатма материаллардан кенг фойдаланиш лозимлиги фикри тахмин қилинса, ўша эксперимент синфида тарқатма материаллар ишлатилади, иккинчи синов синфда эса эскича ўқитилаверади. Натижада маълум муддатдан кейин болаларнинг ўзлаштириш даражаси, дарсга муносабатлари, хотиралари кучи орқали таҳлил қилинади. Мана шунга ўхшаш жараёнлар ва синовлар эксперимент дейилади ва ҳётда ва психологик амалиётда кўплаб мураккаб экспериментлар аниқ дастурлар асосида ўтказилиди, янгиликлар очилади.

Ҳар қандай эксперимент учун одатда атайлаб шундай сунъий бир вазият шакллантирилади, айнан шу вазиятда тадқиқотчими қизиқтираётган психик жараён ёки ҳодиса ажратилади, ўрганилади, таъсир кўрсатилади ва баҳоланади. Агар табиий эксперимент ўша қизиқтираётган феномен текширилувчи учун табиий ҳисобланган шароитларда (масалан, меҳнат жараёнида, каникулда, ёзги лагерда, лицей аудиториясида ва шунга ўхшаш) мақсадли ташкил этилиб, ўрганилса, лаборатория эксперименти маҳсус жойларда, маҳсус асбоб-ускуналар воситасида атайлаб ўрганилади. Масалан, дикқатингизнинг хусусиятларини билиш керак бўлса, психология лабораториясида маҳсус тахистоскоп деб аталган мослама ёрдамида ёки «Ландолт ҳалқачалари» деб номланган жадваллар ёрдамида ўрганиш мумкин бўлади. Ҳаттоқи, ижтимоий муносабатлар борасида ҳам ўзаро ҳамжиҳатлик, лидерлик ва конформлилик ҳодисаларини текшириш учун гуруҳий интеграторлар ва гомеостат деб номланувчи мосламалар яратилган ва улар ёрдамида гуруҳдаги турли хил ҳодисалар ўлчанганди.

Эксперимент ўтказишнинг асосий шартларидан бири текширилаётган обьектда эксперимент ҳамда назорат гурухларининг бўлишидир. Тадқиқотчининг тахмини асосида биринчи гурухда у ёки бу ўячовлар, текширишлар, шарт-шароитлар киритилса, назорат гурухи ўша янгиликлар ва сунъий киритилган омиллар таъсиридан ҳоли қилинади. Эксперимент сўнгидаги натижалар иккала гуруҳ мисолида таққосланиб, керакли хуносалар чиқарилади. Оддий қилиб айтилса, агар маош меҳнат мотивацияларидан бири деб, унинг таъсирини ўрганиш керак бўлса, экспериментал гуруҳ аъзоларига маошлар кўтпайтириб берилади, назорат гурухи эса эски маошда қолдирилади. Иккала гуруҳ аъзоларининг эса кун-

далик иш самаралари, ишга муносабати, ишлаб чиқаришдаги маңсұданың мәнін анықтауда орталық рөл атқарылады. Берілгенде, муносабаттың мәнін анықтауда орталық рөл атқарылады. Берілгенде, муносабаттың мәнін анықтауда орталық рөл атқарылады.

Моделдастырыш

Кузатиши, сүроқ, эксперимент ёки бошқа усуулар ёрдамида үрганилаётган ҳодисанинг туб мөхияти очилмаган шароитларда модельластырыш үсүли құлланилади. Бунда үша ҳодисанинг умумий хоссаси ёки асосий параметрлари модельластырилып, үша модель асосида тадқиқотчаниң қызықтирган жиҳат үрганилади ва холосалар қилилади.

Моделлар техник, мантиқий, математик ёки кибернетик бўлиши мумкин. Математик модель асосида үрганилган ҳодисага машҳур тадқиқотчилар Вебер-Фехнерларнинг сезигирликнинг куйи ва юқори чегарасини аниқлашга қаратылған математик формуласи ва шу асосда тўпланган маълумотлар таҳлилини мисол қилиш мумкин. Мантиқий модельлар ёрдамида кўпинча инсон ақли ва тафаккури жараёнлари ва қонунларини ҳисоблаш машиналари иш тамойиллари билан қиёслаш орқали тузилған ғоялар ва символлар ишлатилади. Кибернетик модельластыришда эса ғоялар психологиясини ЭХМдаги математик программалаштириш тамойилларига мослаштириш назарда тутилади. Ҳозир кўпгина мураккаб шахс хусусиятлари ҳам дастурлаштирилған бўлиб, улар алгоритмлар асосда қисқа фурсатда кўпгина сифатларни кўплаб параметрлар нуқтаи назаридан ҳисоблаб, натижаларни умумлаштиришга имкон бермоқда. Кўпинча математик ўйинлар ғояси одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар соҳасини үрганишда ҳам қўлланилмоқда. Маълум бўлишича, одамнинг фикрлаш операциялари билан ЭХМларнинг ишлаш тамойиллари ўртасида маълум уйғунлик бор экан, бу эса мураккаб психик жараёнларни модельластырыш орқали инсон ақлу-заковати чегарасини янада кенгайтириш истиқболини беради.

Умуман психологиянинг ва унинг ҳар бир алоҳида тармоқдарининг үзига хос методлари бор. Улар ижтимоий хулқ ва алоҳида индивид ички дүнёсини комплекс тарзда үрганиш имконини беради. Гап шундаки, уларни ўз вақтида ва профессионал тарзда қўллай билиш ва олинган натижалардан тўғри холосалар чиқара оlishдир.

Психологиянинг татбиқий ва амалий соҳалари

Хозирги замон илм-фанининг қадри ва аҳамияти унинг нечоғли амалиётта кириб бориб, татбиқий салодияти ортиб бориши билан баҳоланади. Психологиянинг охирги йиллардаги тараққиёти ҳам айнан ана шу мезон талабларига жавоб бериши билан характерланади.

Амалий ҳамда татбиқий психология соҳаларининг ўзига хос жиҳатлари аввало шундан иборатки, улар жамиятнинг бевосита бугунги кундаги талаблари ва буюртмаларига кўра иш юритади. Жамиятимизда эса психологик билимларни бевосита амалиётта татбиқ этишга эҳтиёж катта. Биргина Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг миллий дастурини оладиган бўлсак, унинг бажарилиши ва муваффақиятли амалга оширилиши учун психологиянинг аралашуви зарур. Жойларда ташкил этилган Ташхис марказларида фаолият кўрсатаётган мутахассислар ўқувчилардаги ривожланиш тенденциялари, ақлий ўсищ омиллари ва иқтидорига қараб таълим-тарбияни ташкил этишлари учун қатор диагностик тадбирларни ўtkазишлари зарурки, бу тадбирлар охир-оқибат реал самара бериши лозим.

Таъкидлаш зарурки, татбиқий психологиядаги «самара»ни ўлчаш мезонлари билан назарий психологиядаги самара тушунчалари бироз фарқ қиласди. Яъни, бу ерда бевосита буюртманинг бажарилиши сифатига буюртмачининг ўзи баҳо беради. Шунинг учун ҳам амалий психологиянинг алоҳида тармоғи бўлмиш социал психология билимларга амалдаги эҳтиёжни уч асосий сабаб билан тушунириши мумкин:

а) кичик корхона ёки йирик фирмалардан тортиб, токи ҳукumat даражасидаги идоралар ҳам ўз фаолияти самарадорлигини ошириш учун тобора инсонлар фаолияти ва улардаги захирадан омилкорона фойдаланишининг психологик манбаларини қидириш лозимлигини тушуниб етмоқдалар;

б) профессионал психологларнинг ўзи ҳам ўз ишларидан кевадиган обрў-эътиборнинг амалий соҳаларида ишлай олиш қобитиятларига боғлиқ эканлигини тушуниб етмоқдалар, яъни, ҳаётда бевосита самараси қўринмайдиган назариянинг бугун њеч кимга кераги бўлмай қолди:

в) амалиётда ишләётган бошқа соҳа вакиллари ҳам агар психологик тайёргарликдан ўтган бўлсалар, ишни ташкил қилишга ўкувлари яхшироқ ва ишлари унумлироқ бўлишини тушуниб етмоқдалар. Шунинг учун ҳам кўплаб янги турдаги марказ ва фирмалар, қўшма корхоналарда амалиётчи психологлар ишламоқдалар.

Давр талаби шундай бўлмөқдаки, у ёки бу фаолият соҳалирида одамнинг индивидуал ва типологик хусусиятларини инобатга олиб иш ташкил этилса, самараси яққол кўриниб қолганилигини махсус психологик билимга эга бўлмаган ходимлар ёки раҳбарлар тушуниб етмоқдалар. Шу сабаб бугун иқтидорли раҳбарлар ва ўз устида муттасил ишлаб, ўз иш жойида самарали ишлашни хоҳлаганлар иш столида Карнеги, Майер, Выготский каби йирик амалиётчи психологларнинг асарларини кўриш мумкин. Бу китобларда одамлар билан самарали ишлаш сирлари, ўз иқтидорини ўстириш усуллари оммабоп тарзда ёзилган. Охирги йилларда Карнегилар китобига ўхшащ амалий китоблар сони кўпайиб кетди. Мамлакатимизда ҳам янгича ғоялар тарғиботи, миллий истиқдол мафкураси тамойилларини кент меҳнаткашлар онгига етказишда ҳам турли психологик манбалардан фойдаланиш, оммабоп ўқимишли асарлар ёзиш технологиялари баён этилган манбалар кўпаймоқда. Китобшунослар, ёзувчи ва олимлар олдига қўйилган асосий талаб ҳам халқ онги ва руҳиятига тез таъсир қилишга қодир тушунарли асарлар ёзишдан иборат. Бу эса психологияни билишни, воизлик санъатидан баҳраманд бўлишни, аудиториянинг ижтимоий психологик хусусиятлари, вербал-новербал таъсирнинг психологик қоидаларини билишни тақозо этади.

Амалий психологиянинг асосий йўналишлари

Саноат ва ишлаб чиқарниш соҳаси. Саноат ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш соҳасида татбиқий ишлар биринчи навбатда аниқ бир ташкилотда кадрлар захирасини тўғри ва оқилона ташкиллашдан тортиб, ходимлар иш шароитлари ва меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар комплексини илмий равишда ўрганиб, ҳаётда натижа олишга қаратилган ҳаракатлар мажмуилир.

Ҳозирги бозор муносабатлари шароитида ушбу йўналишдаги татбиқий ишларнинг икки соҳасини ажратиш мумкин:

- маркетинг хизматлари
- ходимлар (персонал) билан ишлаш.

Биринчиси энг замонавий ва муҳим иш бўлиб, бу ерда психологнинг вазифаси «Нимани?» ва «Ким?» харид қилиб олишга эҳтиёжи борлитини ўрганишга кўмаклашишdir. Чунки, талаб билан эҳтиёж бевосита шахсга ва унинг психологик муносабатлари тизимиға алоқадор категориялар бўлиб, бозор ва рақобат шароитида корхона ёки таъкилотчарнинг самарали ишлаб кетиши энг аввало харидоргир товар маҳсулотларни ажратиб, уларнинг одамлар талаб-эҳтиёжига қанчалик мослигини аниқ таҳдил қилинди бошланади. Маркетинг муносабатлари аслида одамлар ўртасидаги соғ психологияк муносабатлар бўлиб, унинг негизида одамлар ўртасидаги жонли чулоқот ўрната олиш, таъб ва диллар тарбияси ётади. Шунинг учун биз бугун одамларда тўғри маркетинг тафаккурини шакллантириш воситаларини қидиришимиз ва талаб-таклиф муносабатларини реал ишлаб чиқариш имкониятлари билан мувофиқлаштиришда инсон психологияси хусусиятларини инобатта олиб ишлашга ўрганишимиз керак. Масалан, шундай «Case Study»ни олайлик: Психологияни қандай қилиб сотиш мумкин (яъни, психологик маълумотлар ва билимларни)? Биз аниқ ва тўғри жавоблар олишимиз керак бўлган саволлар қўйидагилар бўлади:

Нима сотилади? — Тест натижалари;

Нима учун? — имкон қидириб пул ишлаш, ўз имкониятларини текшириш, шахсий иш очиш;

Ким? — фирма ёки аниқ бир кишилар;

Нима? — хилма-хил тестлар батареяси;

Кимга? — турли касб эгалари, ўқувчиларга, ходимларга;

Қаерда? Қачон? — зарурат бўлган ҳар қандай жойда;

Қандай қилиб? — минимал вақт сарфлаб, тез ва соз;

Қанча? — тест ўтказувчиларнинг сони ва имкониятига қараб;

Ким билан? — шу фирма ходимлари билан.

Демак, маркетинг хизматида жавоб берилиши зарур бўлган саволлардан кўриниб турибдики, ҳар бир саволга бериладиган жавобнинг орқасида аниқ бир одамлар, уларнинг қобилиятлари, манфаатлари ва иш унуми ётади. Шунинг учун бу соҳада психологик хизмат зарур.

Иккинчи соҳа — кадрлар ва улар билан бевосита ишлаш соҳаси. Бу кадрларни ишга жалб этишда билиш зарур бўлган қобиљиятлар ва шахсий фазилатлардан тортиб, уларни тўғри йўналтириш, ўз жойига қўйиш, ташкілот доирасида гурухларни шакллантириш, ходимларга маълумотларни ўз вактида етказиши билан боғлиқ кадрлар сиёсатини олиб боришга алоқадор хизматдир. Психолог бу ўринда асосан маслаҳатчи (консультант) ва эксперт сифатида рол ўйнайди.

Сиёсат соҳасидаги психология. Ҳар бир давр ўз кишилари онгида беихтиёр сиёсий онгни шакллантиради ва одамлар унинг тамоилларига бўйсунадилар. Сиёсат борасидаги психологик масалаларга психолог аралашувининг зарурати ҳар доим бўлмасада, айrim пайтларда -- йирик ислоҳотлар бошланиши арафасида, сайлов олди кампанияларда, янги сиёсий лидерларнинг ҳалқ томонидан қабул қилиниши жараёнлари, кўпчилик аудиторияга зарур маълумотларни етказиши, ижтимоий установкаларни ўзгартириш, сиёсий арбоблар имиджини омма онгига сингдириш пайтларида психологик таъсир воситаларидан ўринли фойдаланиш, маслаҳатлар бериш ва айrim гурухлар эътиқодига таъсир этишида керак бўлади.

Сиёсий соҳада ишлаётган психолог ишининг ўзига хос жиҳатлари бўлиб, унга қўйидагилар киради:

- а) сиёсатда психолог аралашуви кўпчилик оммага бевосита алоқадор бўлмайди;
- б) зарурат туғилганда, психолог шундай тез ва ишончли ўлчайдиган методикаларни ишлатадики, уларнинг натижалари сирсақланиб, ўша буюртмачи-сиёсатчининг талабига кўра изланишлар олиб борилади;
- в) психолог ҳар бир сиёсатчи учун шундай ишончли шахс бўлиши лозимки, ундан одамларнинг кайфиятлари, реакциялари, ҳис-кечинмалари хусусида аниқ маълумотлар сўралади;
- г) ўзига хос қийинчилик шундан иборатки, жамоатчилик психолог қиёфасида кўпинча лидернинг бевосита «одамини» кўришга мойил бўлиб, лидернинг ўзи ҳам баъзан ўта профессионал психологдан ҳадиксираб қолиши мумкин.

Шунинг угуни юқорида таъкидлаганимиздек, зарур пайтларда сиёсий арбоблар психолог хизматига мурожаат қилинглари ва ундан асосан бирор жиддий ижтимоий лойиҳаларни қабул қизини

жараёнида ёрдам беришини сўраши мумкин. Бунинг учун психолоғдан жамоатчилик фикрини психологик таҳлил қилиб бериш, ва шу асосда фуқароларнинг установкалари ва кайфиятларига ижобий таъсир кўрсатувчи омилларни биргаликда ажратиш вазифасини ҳал қилишлари мумкин. Сайлов олди кампанияларда эса, психологнинг асосий вазифаси одамларнинг кайфиятини ўрганган ҳолда даъвогар имиджини шакллантиришга, одамларга ёқтиришга сабаб бўладиган шахсий фазилатлар алгоритмини тузиш, омма олдига чиқишига психологик тайёрлаш, рақибларнинг баҳлашиб маданияти ва этикаси борасида психологик йўл-йўриқ ва усуслар борасида маълумотлар алмашиниш керак бўлади.

Ўзбекистон шароитида сиёсий психологиянинг ўзи жуда заиф ривожланган тармоқ бўлгани сабабли ҳам уни ривожланган давлатлар тажрибасига таянган ҳолда ривожлантириш давр талабларидан биридир.

Оила ва никоҳ борасидаги татбиқий ишлар. Ўзбекистонда энди шакланаётган, лекин назарий нуқтаи назардан маълум анъаналарга эга бўлган соҳадир. 1998 йилнинг Президентимиз томонидан «Оила йили» деб эълон қилиниши жойларда психологик хизмат ўчоқларининг пайдо бўлишига, пойтахтда Республика «Оила» илмий-амалий Маркази ва унинг минтақаларда бўлимлари очилишига, улар орқали жойларда психологик хизматни ташкил этишига туртки бўлди. Психолог бу ерларда ёшлиардаги оила ва никоҳ борасидаги тасаввурларнинг тўғри шаклланишидан тортиб, токи муаммоли, ҳаттоки, ажрим бўлган оила аъзоларига психологик маслаҳатлар бериш, «иҷонч телефонлари» орқали маслаҳатлар уюштиришни ўз зиммасига олади. Ҳозирги кунга келиб, хукуматнинг, шахсан Президент И. Каримовнинг оила, оналиқ ва болаликни муҳофаза қилиш борасидаги сайд-ҳаракатлари, оила шунослар мактабининг ташкил бўлганлиги айнан оила психологисининг энг татбиқий ва амалий соҳага айланishiiga сабаб бўлди. Республика миқёсида ўтказилаётган тадқиқотлар натижасида никоҳнинг мустаҳкам бўлишига олиб келадиган ижтимоий психологик, маънавий омиллар ўрганилди, улар асосида жойларда ўз-ўзини бошқариш органлари ҳамда хотин-қизлар фаоллари орқали шарнинг натижаларини турмушга жорий қилиш ишлари анча таҳомиллашди. Бундан ташқари, «оила-маҳалла» тизимида миллий сенгидол гояларини ёшлиар тарбияси жараёнига сингдириш кон-

цепцияси ишлаб чиқилди ва бу борадаги илмий-амалий ишлар жадал давом эттирилмоқда.

Маориф соҳасидаги амалий ишлар бошқа соҳаларга нисбатан анчагина яхши тажрибага эга. Айниқса, Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури қабул қилингандан сўнг ташкил қилинган янги турдаги таълим муассасалари - ақадемик лицейлар ва қасб-хунар коллежларига бир нечтадан психологлар штати киритилган ва улар андан татбиқий муаммолар — боланинг ўкув жараёнига психологик жиҳатдан тайёрлителни диагностика ғилингдан тортиб, профессионал ва қасб маҳоратини ривожлантиришга бўлган барча муаммоларни ҳал қилишга «аралашади».

Хукуқбузарликнинг олиш ва қонунга зид ҳаракат қилганинг психологик реабелитация қилиш муммоси ҳам ҳудоим ҳам психолого аралашувини талаб қилиб келган. Чунки жиҳоятчи ёки хукуқбузар шахс ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди, уни шакллантирувчи омиллар, мотивлар ва болани қайта тарбиялаш ва реабелитация масалалари ижтимоий психологик жараёнлар моҳиятини билиш ва уларга фаол таъсир кўрсатиш талаб қиласди. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда ёшлар ўртасида хукуқий маърифат ва хукуқий маданиятни шакллантиришга жуда катта эътибор қаратилган ва бу ишда амалиётчи ходим — психологнинг ўрни ва роли катта бўлади.

Юқорида эътироф этилган психологиянинг татбиқий соҳалари учун умумий нарса шуки, бу соҳаларда ишлатанилар аввало яхши психодиагност, яъни психология методларини ўз уринида самарали ишлатишни билиши ва яхшигина психотерапевт ва психокорректор — яъни, аникланган мўэммо ёки «касалликни» тузатувчи моҳир профессионал бўлиши кераклигини тақозо этади.

І.Машхур рус психологи Галина Андрееванинг фикрларини бироз ўзгартириб шуни айтиш мумкинки, «психологияга буюртмани жамиятнинг ўзи беради». Бугун амалий психологлар учун жамиятнинг буюртмалари ниҳоятла кўп. Улар иссони жамиятни барқарорлаштириш ва демократик жараёнларни ўзда таъсирлишига хизмат қилувчи буюртмалар бўлиб, уларни муваффақияти кўпроқ психолог кадрлар ва улар билан ҳамкорликда ичишчи буюртмачи-ташкилот ва муассасаларнинг ходимларига, давр билан ҳамнафас ишлай олиш қобилиятларига бевосита боғлиқ. Ўзбекистонда кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг смайларини му-

ваффақияти айнан шу жамиятнинг талаб ва таклифлари бажарилиши билан уйғун, бу ишларнинг самарали амалга оширилиши учун концептуал кафолатдир.

Маалу жазасынада алабиёттар рүйхаты

1. Басова Н. В. Педагогика и практическая психология. -- «Феникс», 2000.
2. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. СПб, 1997.
3. Ендөльцев Ю.А. Знакомимся с университетом. СПб, 1996.
4. Климов Е.А. Основы психологии. Учебник. -М., 1997.
5. «Психология». Под ред. А.А. Крылова, -М., 1998.
6. Немов Р.С. «Психология». -Кн.1. -М., 1998.
7. В.М. Каримова. «Ижтимоий психология асослари». -Т., 1994.
8. В.М. Каримова. Аудиторияда баҳс-мунозарали дарсларни ташкил этишинг психологик техникаси. -Т., 2000.
9. В.М. Каримова. Тарбиботнинг психологик услублари. -Т., «Маънавият», 2001.
10. К. Вирджиния. Прикладная психология. «Питер», 2000.
11. Чалдини Р. Психология влияния.-М., 1999.

II БҮЛИМ

ПСИХОЛОГИЯДА ШАХС ВА ЖАМИЯТ МУАММОЛАРИ

Шахс ижтимоий таъсиrlар маҳсули сифатида

«Шахс» тушунчаси психологияда энг кўп кўлланиладиган тушунчалар сирасига киради. Психология ўрганадиган барча феноменлар айнан шу тушунча атрофида қайд этилади. Инсон руҳий олами қонуниятлари билан қизиқсан ҳар қандай олим ёки тадқиқотчи ҳам шахснинг ижтимоийлиги ва айлан жамият билан бўлган алоқаси масаласини четлаб ўтолмаган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «*Homo sapiens*» – «акдли зот» тушунчасини ўзила ифода этувчи жонзогнинг пайдо бўлганига тахминан 40 минг йилдан ошибди. Бу даврда олимларнинг эътироф этишларича, 16 минг авлод алмашган эмиш. Ч. Дарвин таъбири билан айтганда, табиий танланиш жараёнида ер юзида сақланиб қолган минглаб миллат ва элатларнинг кейинги даврдаги тараққиёти кўпроқ биологик омиллардан кўра, ижтимоий социал омиллар таъсирида рўй бермоқда. Шунинг учун ҳам ҳар бир индивидни ёки шахсни ўрганиш масаласи унинг бевосита ижтимоий мухити ва унинг ижтимоий нормалари доирасида ўрганишни тақозо этади.

Социал ёки ижтимоий мухит -- бу инсоннинг аниқ мақсадлар ва режалар асосида фаолият кўрсагадиган дунёсидир. Мазмунан ҳар бир инсоннинг шу ижтимоий олам билан алоқаси унинг инсоният тажрибаси, маданияти ва қабул қилингани, тан оаччи ай ижтимоий хулқ нормалари доирасида ишларни ўзбеклаб бўлади.

Демак, ҳар бир шахснинг феъл-атворида атрофдаги музарри, оиласи, тарихий замон, давр, давлат тузуми ва ўша жуман ятдаги сиссат, иқтисодиёт ва мағкуранинг таъсири бўлиб, бу таъсир унинг яхлит дунёқарashi, фикрлан тарзи, тафаккурида ўз аксини топади. Бундай таъсирларнинг иккни хили фундаментални

- макро босқичдаги таъсирлар, яни кенг маънодаги ижтимоий-маънавий, сиёсий ҳамда иқтисодий муҳит таъсирлари;
- микро босқичдаги таъсирлар, ёки одамни бевосита ўраб турган муҳитдаги ижтимоий мулоқот ва муомаладан таъсирлаши. Бошқача қилиб айтганда, бундай таъсирларни шахс бевосита оила муҳити, таълим муассасалари, маҳалла-күй, меҳнат жамоасидаги ҳамда дўстлари даврасидаги мулоқотлардан олади.

Бир қарашда иккинчи босқич таъсирларигина шахснинг инсоний қиёфаси ҳамда феъл-атворини белгилайдигандай туюлади. Чунки, ҳалқимиизда «қуш уясида кўрганини қиласи» деган нақд ҳам бор, айниқса, бизнинг ўзбекчилигимизда одамнинг туғи-либ ўсан оиласи, маҳалласи, кимнинг авлоди-ю, кимнинг зурриёди эканлиги, таълим олган даргоҳига катта эътибор берилади. Кўпинча ҳалқда «ховли олма, қўшни ол» деган мақол ҳам ишлатиладики, бу ҳам фарзандлар камоли ва оиланинг тинчлигига ён-атрофнинг аҳамиятига ишорадир. Лекин макро босқичдаги таъсирларнинг аҳамиятини камситиш ҳам тўғри бўлмайди. Масалан, шўролар тузуми жамият аъзоларини муте, манқурт, ихлоссиз, тобе, маълум бир маънода имонсиз бўлиб қолишига сабабчи бўлди. Чунки, бунга асосан ўша муҳитдаги носоғлом эътиқодлар, ғайриинсоний ташвиқотлар, инсон қадрини, унинг меҳнатини ерга урувчи иқтисодий сиёсат (ҳамма бир хил турмуш тарзига эга бўлиши, «ишламаса ҳам тишлайвериш»), коммунистик мафкура сабаб бўлди. Тарихдан шу нарса маълумки, қайси давлат ва жамият тарихида босқинчилик сиёсати юргизилган бўлса, ўша жамият одамлари психологиясида тобелик, диёнатсизлик, ихлоссизлик устун бўлаверган.

Мустақиллик психологияси шундайки, унда ҳар бир шахс ўзининг эркин меҳнати билан ўзи ва ўзгалар манфаати ҳақида бирдай қайгуради, чунки ҳар бир шахс фидокорона меҳнат қилмаса, тинимсиз изланмаса, на ўзининг, на яқинларининг, бошқаварнинг «косаси оқармайди», «бири икки бўлмайди». Шунинг учун ҳам истиқлол йилларида Ўзбекистон фуқароларининг психологиясида, уларнинг қадрияtlарни идрок қилишлари ва кундалик амалларида ўз шахсий камолоти, оиласи фаровонлиги, Ватан равнақи учун нима қилиш лозимлигини ифодаловчи қарашларида туб ўзгаришлар рўй бермокда. Бу ўзгаришларни ўрганувчи психология фани олдида ҳам қатор лоззарб вазифалар турибди.

Психология илмининг намоёндалари бўлмиш олимларнинг бутун бир авлоди ана шу шахс ва жамият алоқалари тизимида, макро — ҳамда микро босқичлардаги таъсиirlарнинг туб моҳиятини англаш, унинг ривожланиши ва камол топиши қонуниятларини изладилар. Фаробий, А.Навоий, Ибн Сино, Беруний каби юзлаб Шарқ алломалари ҳам бу ўзаро боғлиқликнинг фалсафий ва ижтимоий сирларини очишга ўзларининг энг дурдона асарларини бағишлилаганлар. Барча қараашларга умумий бўлган нарса шу бўлганки, одамни, унинг моҳиятини англаш учун аввало унинг шу жамиятда туттан ўрни ва мавқенини билиш зарур. Шахсни ўрганишнинг бирламчи мезони ҳам шундан келиб чиқсан ҳолда, унинг ижтимоий мавқеи, ижтимоий муносабатлар тизимидағи ўрни билан белгиланиши керак.

Лекин, шахс билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқалар масаласида бирданига, бир хил ечимга келинмаган. Бу ўзаро муносабатлар асосан икки поляр нуқтаи назардан келиб чиқади.

Нативизм йўналишининг тарафдорлари инсонлардаги барча хусусиятларни тұгма характерга эга, деб эътироф этадилар (Лени, Грубер ва бошқалар).

Эмпиризм тарафдорларининг фикрича, янги туғилган бола гүёки «топ-тоза таxта» (*tabula rasa*), унга ҳәёт ва ундаги талаблар ўзининг қонуниятларини ёзади ва бола уларга сўзсиз бўйсунишга мажбур. Бу йўналишининг асосчиларидан бири Дж. Локк бўлғиб (1632-1704) унинг фикрича, тұгма фикрлар ёки ғоялар бўлизни ғумкян эмас, унар хоҳиши-тилак ва оғриқ каби элементар сезгилернинг қайта ишланиши натижаларидир. Ҳәётда эна шунга ўхшаш турли хил сезгилар ва ғояларнинг ассоциацияси рўй беради.

Г. Лейбниц (1646-1716) Локка эътиroz билдириб, ҳәётда умуман тоза, соф досканинг ўзи бўлмайди, ҳаттоқи, энг яхши силлиқланган мармар юзасида ҳам сезиларди тешиклар, дўйгилклар ёки тұгма асоратлар бўдадиган, иш озамининг сезиши ва билиш органлари воситасида аж лайсан мумкин. Худди шундай, инсон боласи ҳам туғилишдан курйчи белгилар, хусусиятлар билан туғиладики, уларни бирга лаекатлар, иқтидор, генетик хусусиятлар деб атаемиз. Айнан шу тұгма белгилар инсон тақдиррида маълум рол ўйнайди, лекин етакчи, сезиларли таъсиirlар ҳәётининг көбүнчелиги боек-

қичларидан, турли фаолияттарни (үйин, ўқиши, меңнат ва бошқ.) амалга ошириш жараёнида одамдаги сифаттарни шакллантиради.

Бу иккала йирик йұналиш үртасидаги тортишувларға чек күйиш мақсадида Ф. Галтон қатор экспериментал тадқиқоттар үтказиб, ҳар бир индивидга хос дифференциал хусусияттар мавжудлигини «әгизаклар методи» ёрдамида асослашға ҳаракат қылди. 4-жадвалда Галтон томонидан ирсий ва орттирилған сифаттар мұносабати юзасидан аникланған нағижалардан мусиқага лақшатылған мисолида келтирилған.

4-жадвал.

Мусиқий қобилияттардаги ирсий хусусияттар

Ота-оналар, болалар	мусиқага мойил	мусиқага мойил әмас
Мусиқага мойил	85 %	7 %
Мусиқага мойил әмас	25 %	58 %

Әгизаклардаги мусиқага мойиллықнинг корреляцион күрсатғычи ҳам юқори бўлиб ($r=0,7$), әгизак бўлмаганлардан анча фарқ қиласи ($r=0,3 - 0,4$).

Галтондан кейинги тадқиқотларда мусиқага бўлган қобилиятта она тилининг хусусияти таъсир қилиши юмшоқ-тонал ёки кескин-тонал бўлмаган тиллар мисолида аникланди. Масалан, кескинроқ ҳисобланған рус тилида гапиравчи болалардаги мусиқани идрок қилиш юмшоқ, тонал тилларда сўзлашувчи ветнамликларнинг идрокидан анча паст чиққан.

Лекин юқоридаги фикрлар ва тортишувларнинг келиб чиқиши сабаби тушунарли бўлиши керак: улар инсоннинг асл моҳитини тушуниш ва унинг хулқини бошқариш эҳтиёжларидан келиб чиқади. Демак, инсон жамият аъзоси сифатида унинг нормаларига бўйсунади, унинг кутишларига жавоб беришга ҳаракат қиласи ва ўз хулқини унинг талабларига монанд қилишга интинази. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, шахс феноменига таъмин берини мумкин.

Шахс — ижтимоий ва шахсларро муносабатларнинг маҳсули, онгли фаолиятнинг субъекти бўлмиши индивиддир. Шахсга таалуқли бўлган энг муҳим тасниф ҳам унинг жамиятдаги мурakkab ижтимоий муносабатларга бевосита алоқадорлик, ижтимоий фаолиятга нисбатан ҳам объект, ҳам субъект бўлишликдир.

Шахсга таалуқли бўлган фазилатлардан энг муҳими шуки, у шуташки, ижтимоий таъсиrlарни ўз онги ва идроки билан қабул қилиб (объектни), сўнгра шу таъсиrlарнинг субъекти сифатида фаолият кўрсатади. Оддий қилиб айтганда, инсон боласи иш ёшлиданоқ «менинг ҳаётим», «бизнинг дунё» деган ижтимоий муҳитта тушади. Бу муҳит ўша биз билган на ҳар куни ҳис қиладиган сиёsat, ҳукуқ, аҳлоқ оламидир. Бу муҳит — келинчулар, тортишувлар, ҳамкорликлар, анъаналар, удумлар, турли хил тиллар олами бўлиб, ундаги кўплаб қоидаларга кўпчилик мутлоқ қўшилади, баъзилар қисман қўшилади. Бу шундай қоидалар ва нормалар оламики, уларга бўйсунмаслик жамият томонидан қораланди, таъқибланди. Шулардан келиб чиқадиган хулоса шуки, шахс жамиятга нисбатан барча тартиб-қоидаларни қабул қилувчи субъект бўлса, жамият — ижтимоий интизом ва тартибининг, маданиятнинг муфассал кўринишидир.

Шахс ижтимоий хулқига турли ташки кучлар, ижтимоий муносабатлар мажмуи таъсиrl қилади: сиёсий, мағкуравий, иқтисодий, матьнавий, ахлоқий ва бошқалар. Бу таъсиrlар моҳияттан аслида жамият аъзолари бўлмиш шахслар ўргасидаги ўзаро муносабатларнинг айrim алоҳида йўналишларини белгилаб беради.

Шундай қилиб, шахс турли ижтимоий муносабатлар тизими таъсирида бўлади ва кўплаб ижтимоий институтлар (оила, маҳалла, ўкув масканлари, меҳнат жамоалари, норасмий ташкилотлар, дин, санъат, маданият ва бошқ.) билан боғлиқ бўлади. Масалан, шахсдаги турли ғоялар, фикрлар ва эътиқодий дунёқарашлар мағкуравий муносабатлар тизими таъсирида шаклланиб, улар бевосита оила, боғча, мактаб ва бошқа ўкув ва тарбия муассасалари орқали онгта сингдирилади. Агар бу таъсиrl унинг эътиқоди дараҷасида кўтарилса, ва унда яна янгидан яни фикрлар ва гонларнинг пайдо бўлиши ва ўсишига олиб келса, у шахснинг маслаҳага айланади ҳамда у ҳаёти жараёнда шундай фаолият соҳасини танлайдики, ўз қобилияtlари, малака ва кўникмаларини ривожлантира бориб, зиёли сифатида ё ўқитувчи, ёки врач, ёки олим, кашифийетчи, муҳандис бўлиб, элу-юртига хизмат қиласди.

Шахсдаги соглом эътиқод ва мафкуравий тасаввурларнинг шакллариши

Шахсга жамиятнинг таъсири энг аввало унинг маънавий тасаввурларида, дунёқарашида, ҳётта бўлган муносабатларида акс этади. Шу маънода мафкуравий онгнинг мазмуни ва соглом эътиқодлар ҳам ижтимоий мухит ва унда ўрнашиб қолган мезонлар асосида шаклланади. Мустақил Ўзбекистонда қисқа фурсатларда амалга оширилган жамият ҳаётидаги туб ислоҳотларни идрок қилишлари ва уларга муносабатлар, шубҳасиз, фуқароларнинг янгила қараашларида, аниқроғи, дунёқараашларида намоён бўлади. Ушбу дунёқараашларнинг мазмунини ташкил этувчи илғор ғоялар яхлит ҳалқ манфаатларини ифода этгани сабабли ҳам улар миллий мафкуранинг моҳиятини ташкил этади.

Психологик нуқтаи назардан таҳдил қиласиган бўлсак, бутун жамиятимиз аъзолари онгидан шакланаётган миллий истиқдол ғояларининг генезиси, яъни келиб чиқиб, онгга ўрнашиш жараёни бир қатор ижтимоий психологик ҳолатларни ўз ичига олади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, миллий ғоя ёки прогресив-илғор ғоя маълум тарихий вазиятларда, ижтимоий заруратдан келиб чиқиб пайдо бўлади. Лекин унинг ўзи генетик жиҳатдан ўзидан аввал мавжуд бўлган илғор, ўлмас ғояларга, миллий қадриятларга таянади. Масалан, ўзбек ҳалқи тарихига назар ташлайдиган бўлсак, ҳалқ эътиқоди ва тафаккурининг сайқаллашувига сабаб бўлган ўлмас қадриятлар, ҳалқ маънавиятига тааллуқли нодир мерос бўлганки, улар бугунги истиқдол даврида давлат ва жамият курилиши учун маънавий-мафкуравий омил ролини ўйнамоқда. Шарқнинг буюк мутафаккирлари Аҳмад ал-Фарғоний, Маҳмуд аз-Замахшарий, Абу Наср ал-Фаробий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Ал-Аббос Ал Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино қабиларнинг илмий мероси, Амир Темурнинг мустақил давлатчиликка оид қонуниятлари, фикҳ илмининг асосчиларидан бўлмиш ал-Марғионий ҳидоялари, Имом ал-Бухорийнинг ҳадисий қараашларида баён этилган ўлмас ғоялар асрлар оша ҳалқ эътиқодининг эгилмаслигининг ёрқин мисолидир. Бугунги мустақиллик ва истиқдолнинг ҳар бир куни ҳам жамият аъзолари бўлмиш шахслар руҳияти учун шундай *тарихий вазият* ва мухит ролини ўйнамоқлаки, бунинг таъсирида янги ғоялар пайдо бўли-

ши учун мақсад пайдо бўлди. Шуни алоҳида эътироф этиш керакки, шахсдаги ҳар қандай мақсад ҳам янги ғояга асос бўлавермайди. Теран мақсадга эришиш учун одамда қатъий ишонч бўлиши керак, ва у охир-оқибат маслакка айланади. Ана шундай маслакнинг инсон қалбига сингиб, унинг юриш-туриши, фикрлаши-ю, тафаккур тарзига айланиши эътиқоддир. Бу ўринда яна бир психологик ҳолатни ёритиш лозим, бу ҳам бўлса, эътиқоднинг бўлиши ёки қатъий ишончининг бўлишини одамнинг ўзи астойдил хоҳлаши керак. Шахснинг нималарни хоҳдами. Ёки нималарга ишониши масаласи соф психологик муаммолар сирасига киргани учун ҳам миллий истиқдол ғояларининг шахс дунёнгараши мазмунига айланиши жараёнида психологик омиллар катта ўрин тутади.

Миллий истиқдол ғояларини шахс оиласига сингдириши — психологик муаммо сифатида

Демак, оддий одам, шахс жамиятдаги турли муносабатлар таъсирида бўлар экан, у биринчи навбатда нималарга ишонади? Агар биз одамни бирор нарсага астойдил ишонтироқчи бўлсак, уни мантиқан асосланган фикрлар ёрдамида ишонтиришимиз анча мушкул бўлади. Хўш, у нималарга ишонади?

Биринчидан, ўзидаги қизиқишлиар, шахсий манфаат ва эътиқодига мос нарсаларга жуда тез ишонади. Масалан, ишлаб чиқаришда ходимни ишонтириш учун унинг оиласи манфаатлари, келажак истиқболи ва профессионал ўсишига алоқадор гаплар орқали янги фикрни баён этиш унда теран қизиқишини тутдиради. Агар биз миллий ғоянинг мазмунини ифодаловчи ижтимоий символлар — сўзлар, образлар, нарсалар, ҳаракатлар мазмунини ўз ўринда ишлатиб, фикримизни баён этсак, шахсга мъқул ва манзур бўлиши, у бунга ишониши мумкин. Масалан, Президентимиз И. Каримов ёшларнинг «Камолот» ижтимоий ҳаракати дастурни хусусида фикр билдириб, бу ҳаракат айнан ёшлар манфаатига хизмат қилиши ва шунинг учун ҳам улардан сафарбарлик ва ташабbusлар ниҳоятда зарурлигини уқтиридилар. Бу фикрлар дарҳа-қиқат, келажакка интилган, эркинлик ва идеал талаб бўлган ёдларнинг ташабbusкорлик сифатларини ривожлантираи. Ўашкия бўлган янги ижтимоий ҳаракат дастурни иштиқод йиғларни-

да пайдо бўлгани ва истиқдол фарзандлари манфаатига тўла мос келганилиги учун ҳам уни минглаб ёшлар кўллаб-кувватладилар. Мустақиллик йилларида халқ онгида ва унинг тилақ-истаклари мазмунида пайдо бўлган барча фикрлар — халқ фаровонлиги, юртнинг озод ва обод бўлиши, миллатлараро тотувлик, Ватаннинг ягоналиги гоялари ва уларнинг яхлит жамият тараққиётига ижобий таъсири юқоридаги қонуниятдан келиб чиқади.

Иккинчидан, янги гоялар нафақат шахс ёки ижтимоий гурӯҳлар томонидан у ёки бу тарзда идрок этилиши, яъни, эшитилиши, кўрилиши, ҳис қилиниши лозим, балки улар халқقا тушунарли бўлиши керак. Демак, миллӣ истиқдол гояларини инфодаловчи барча тушунчалар оддий, ихчам, категориал бўлиши керак. Масалан, «Баркамол авлод», «Соғлом авлод», «Ватан ягона-дир», «Ўзбекистоннинг келажаги блук» каби гоялар ҳар бир инсон учун тушунарли ва ўзини ҳурмат қилган ҳар бир шахс учун манфаатлидир.

Учинчидан, илгор гоялар ва янгича дунё қарашнинг бирданига кўпчилик онгига, айниқса, ёшлар онгига сингмаслигининг айрим сабаблари ҳам бор. Психологияда бола тараққиётининг айни 17-18 ёшларида кузатиладиган «мафкуравий инқироз» бўлади. Бунинг моҳияти шундаки, айни шу даврда ўспиринла турли шахсий муаммолар бирдан кўпайиб кетади: дўстга эга бўлиш, севиши-севилиш, қасб танлаш, ўқишга кириш, никоҳ муаммолари, катталарнинг талаблари ва ҳакозо. Бу муаммолар гўёки ёшларнинг жамиятда рўй берәтган ижтимоий-сиёсий муаммолардан онгини чалғитаётгандай бўлади. Лекин аслида айнан ўспиринликка хос бўлган психология мавжудки, улар ўз келажаги тўғрисида кўп қайгуради, эртага ким бўлиши, қандай шароитда яшashi ва ижод қилиши, яшаётган ҳудуди — Ватани тақдири, албатта, қизиқтиради. Шунинг учун ҳам ёшларга хос бўлган максимализм ва юқорида санаб ўтилган шахсий муаммолар атрофида пайдо бўладиган индивидуализм ўртасида қарама-қаршилик пайдо бўлади. Бу инқирозий ҳолат бизнинг шароитимизда кўпроқ юрт ва жамият равнақидан манфаатдорлик ҳисобига ҳал қилинмоқда. Шунинг учун ҳам ёшлар билан бўладиган юзма-юз учрашувлар, мулоқотларда шахсий манфаатларнинг жамият манфаатларига боғлиқдиги, Ватан равнаки ва гинчлик-тотувликдан нафақат ёшлар манфаатдор, балки улар ана шу жараёнларнинг фаол иштироқчи-чи эканлиги гояси ўртага ташланади.

Ижтимоий психологияда яна бир ўрганиладиган жарабын борки, бу — *конформизм* ҳодисасидир. Бу ҳодиса бевосита ёшлиқ даврида күпроқ намоён бўлади. Конформизмнинг маъноси — ўзгалилар борлигидан, уларнинг хулқ-атворидан таъсирланиш бўлиб, ёшлар қанчалик ўзига хосликка интилмасинлар, барибир бир яхлит ижтимоий қатлам сифатида бир-бирларига тақлид қиласидар. Бу ҳам соғлом ғояларнинг ўзаро мулоқотлар жараёнида тарқалиши ва онга сингиши учун замин ҳисобланади. Ҳаттоҳи, айрим ёшларда кузатиладиган ижтимоий раддия, яъни, фикрлашларда, ҳаракатларда ажралиб туришга интилиш — аслида ўша тақлидчанлик, конформизмнинг бир кўринишидир. Щу боис ҳам Сенека конформизм ва одамлардаги тақлидчанликни «жуда осонликча кўпчиликнинг амрига бўйсуниши» деб таърифлаган эди. Бу жараённинг рўй бўлишига сабабчи асосий омиллар эса ўша ижтимоий муҳит ва ундаги обрўли шахснинг инсоний хусусиятларидир. Шунинг учун ҳам биз нималарга ишонамиз ва кўмларга эргашамиз, деган масала бугунги кунда амалий аҳамиятта моликдир.

Биз нималарга ишонамиз?

Психологияда биз нималарга ишонамиз деган масала, кўпинча биз кўмлар таъсирига тезроқ бериламиш, деган саволнинг ечимига боғлиқ бўлиб қолади.

А) Биз аввало ўзимизга *таниш нарсаларга ишонамиз*. Яъни, одатта айланиб қолган ишлар, самимий тусда айтилган гап ва холис амалларга нисбатан одамда ишонч бўлади. Ғоявий тарбияда бу нарса кўпроқ қулоғимиз ўрганиб қолган мурожаатлар ва ўйтларга тез кўнишишимиз, уларга нисбатан танқид ҳиссининг бўлмаслигига ифодаланаади. Масалан, нуроний отаҳоннинг ҳаётидан олинган ўйтлар тақлид учун жуда қулайдир.

Б) Қалбимизда бевосита ҳиссиёт уйғотадиган нарсалар, яқин ўтмишишимизда бўлиб ўтган ёқимли ҳаёт кечинмадига ўйғотади маълумотлар ҳам бизда яхши таассурот уйғотади. Агар ўйғотирилар салбий асорат қолдирган бўлса, аксинча, уларга ўйғотади маълумотлар одам томонидан қабул қилинмайди.

В) Иккиланиш ва хавотирлик ҳиссини уйғотувчи маълумотлар домига тушиб қолган инсоннинг бирор нарсага ишонишни жуда қийин бўлади. Масалан, агар биз ўзимизнинг жамиятидаги

ўрнимиз ва мавқеимизга ишонмасак, ҳаётда ўз ўрнимизни тополмаганлигимиздан хавотирланиб яшасак, турли хил ўзга таъсирлар бизни ўз домига тортиши мумкин. Шунинг учун ҳам *дағыл айтилган гап, ўзини эркин ва табиий тутган шахс ўгитлари* бизда кучлироқ ишонч ҳосил қиласи. Мафкуравий тарбибот жараёнида ҳам ишоннинг эркин ва дадаилиги тингловчилар эътибори ва меҳрини тортади.

Г) Биз обрайи-авторитетли шахслар фикрларига ишонамиз. Демак, ҳатқ ишдан чиқиб, ўз меҳнати, фидоийлиги ва далиллиж билан обрў қозонган инсонларнинг таъсир кучи бошқаларни килин ортиқ бўтади. Махалла оқсоқоли обрўли инсон бўлса, унинг нафақат нутқ воситасида айтган ўгитлари, балки ҳар бир ҳатти ҳаракати ҳам ёшлар учун ўрнак бўлади.

Демак, мафкуравий тарбияда ишонтиришнинг роли катта. Ўзигарни ишонтира олиш ёки соғлом фикрлар билан инсон қалбida зашаббусни ўйгота олиш унинг кучини ўн чандон оширади. Ижтимоий психологик маънодаги ишонтиришнинг моҳияти шундаки, бунда бир шахс ёки груп онгига бошқа томондан онгли ёки онгсиз, мақсадли ёки мақсадсиз таъсир кўрсатилади. Таъсирни қабул қилувчи шахс бу таъсирга «ишонгани учун» ҳам унинг мазмунини танқидсиз, таҳдисиз қабул қиласи. Бу жараён суггестия деб аталиб, бундаги таъсирнинг самарадорлиги таъсир кўрсатувчи сутгерентнинг тайёргарлик даражаси, обрўси, шахсий хусусиятлари, иш услубига бевосита боғлиқ бўлади. Шу боис ҳам таълим муассасаларида ишлайдиган тарбиячилар, ўқитувчилар, профессорлар шахсига, уларнинг одамлар билан ишлай олиш қобилиятларига катта эътибор қаратилади.

Миллий истиқдол ғояларининг мазмунини ҳалқ онгига етказишида ҳам мақсадли, онгли суггестия жараёни рўй беради. Чунки миллий истиқдол ғояларининг том маънодаги моҳиятини тушуниш — шахснинг ўз манфаатига алоқадор бўлган ижтимоий объектлар ҳамда жараёнларни англамоги ва шу йўналишда фидоийларча ўз имкониятлари ва иқтидорини сафарбар этмоғи лозимлиги демакдир. Мамлакатимиздаги ҳар бир ёщниң жинси, миллати, элати ва ёшидан қатъий назар, ўқиши, касб-хунар эгаллаши ва ҳалол меҳнат қилиши, ўз баҳти ва фаровон, мустаҳкам оиласига эга бўлган учун яратилаётган имкониятлар улардаги онгли са-

фарбарлик, юрт, халқ учун садоқатли, олижаноб инсонлар бўлиб етишишни таъминлайди. Миллий истиқдол гояларининг асосий тушунчаларидан бири ҳам ҳар томонлама баркамол ва соғлом дунёқарашли авлодни тарбиялаш гоясидир. Бундан ҳам жамият, ҳам унинг ҳар бир алоҳида фуқароси тенг манфаатдордир.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

- 1 И.А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқдол, иқтисод, сиёсат, мафкура. -1 жилд, Т., «Ўзбекистон», 1996.
- 2 И.А. Каримов. Янгича фикрлаш ва ишланиш — давр талаби. 5 жилд. Т., «Ўзбекистон», 1997.
- 3 И.А. Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. -Т., «Ўзбекистон», 1998.
- 4 И.А. Каримов. Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. «Тафаккур» журнали бош мухаррири саводларига жавоблар, 2-сон, 1998.
- 5 И.А. Каримов. Миллий истиқдол мафкураси — халқ зътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. «Фидокор» газетаси мухбири саводларига жавоблар. Т., «Ўзбекистон», 2000.
- 6 Ў. Абилов. Миллий гоя: маънавий омиллар. - Т., «Маънавият», 1999.
- 7 Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. -Т., 1993.
- 8 В.М. Каримова. Тарбиботнинг психологик услублари. - Т., «Маънавият», 2001.
- 9 В.М. Каримова. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. -Т., «Университет», 1999.
- 10 Миллий истиқдол гояси: асосий тушунча ва тамоинлар. -Т., «Ўзбекистон», 2000.

Шахснинг жамиятдаги ижтимоий мавқеи. Ижтимоий нормалар, санкциялар ва шахс

Ижтимоий норма — шахс ҳаётида шундай категориякли, у жамиятнинг ўз аъзолари хулқ-авторига, кўпчилик томонидан зътироф этилган ҳаракатларга нисбатан талабларидир. Масалан, ўзбеклар учун бирор хонага кириб келган инсоннинг ким бўлишидан қатъий назар, «Ассалому алайкум» деб келиши — норма; ўкувчнинг ўқитувчи берган топшириқларни бажариши лозимлиги — норма; хотиннинг эр хурматини ўрнига қўйяши, кайнонага озиқтармаслик — норма, автобусда ёки бошқа жамоёт тарафидан кичикнинг катталарга, ногиронларга ўрин орунларни бергина ва ҳоказо. Бу нормаларни таркибий тарохида бирор тарафдан олиб беради.

ди, улар бир күн ёки бир вазиятда ҳам ишлаб чиқылмайды. Улар-нинг пайдо бўлиши ижтимоий тажриба, ҳаётий вазиятларда кўпчилк томонидан эътироф этилганлиги факти билан характерланади, ҳар бир жамият, давр, миллат ва ижтимоий гурӯҳ психологияда муҳланади.

Ижтимоий нормаларнинг у ёки бу даврда, у ёки бу тоифа вакили бўлмиш шахс томонидан қай даражада бажарилиши ёки унга амал қилинаётганилиги ижтимоий санкциялар орқали назорат қилинади. *Ижтимоий санкциялар* — нормаларнинг шахс хулқида намоён бўлишини назорат қилувчи жазо ва рағбатлантириш механизмилири булиб, уларнинг борлиги туфайли биз ҳар бир алоҳида вазиятларда ижтимоий хулқ нормаларини бузмасликка, жамоатчиликнинг салбий фикри обьектига айланиб қолмасликка ҳарәкат қиласиз. Масалан, юқоридаги мисолда, агар жамоат транспортида катта мўйсафи қишига ўрин бўшатишни норма деб қабул қилмаган ўсмирга нисбатан кўпчиликнинг айлов кўз билан қарашин, ёки оғзаки таъбәх бериши, жуда кам ҳолларда ўзини бебош туяётган ўсмирнинг қўлидан тутиб, ниҳма қилиш керакдигини ўргатиб, «кўзини мoshдай қилиб очиб қўйиш» ижтимоий санкциянинг ҳаётдаги бир кўринишидир.

Ҳар бир алоҳида шахс жамият томонидан ишлаб чиқыган ва қабул қилинган ижтимоий нормалар ва санкцияларни у ёки бу ижтимоий ролларни бажариши мобайнида хулқида намоён этади. Рол — шахсга нисбатан шундай туннуччилини, унинг аниқ бир ҳаётий вазиятлардаги хукуқ ва бурчларидан иборат ҳаракатлари мажмумини билдириш. Масалан, талаба роҳини оладиган бўлсан, уни бажариш — у ёки бу олий ўқув юртида таҳсил олиш, унинг моддий базасидан фойдаланиш, кутубхонасига аъзо бўлиш, стипендия олиб, маъмуриятнинг ижтимоий ҳимоясига бўлиш каби қатор хукуқлар билан биргаликда ўша олийт — ички тартиб-интизоми нормаларига сўзсиз бўйсуниш, дарслари ауз вақтида келиш, рейтинг баҳолов талабларни доирасида қундалик ўзлаштириш нормаларни бажариш, яхшиётда бўлиш, цеканатнинг ўзига хослиги таъсири топширикчадигини ҳам бажариш каби қатор бурчларни ҳам изчила олади. Бу рол унни ўнга борғач бажарадиган «фарзандларни олини (ота ва сана, аслии қариндошлар олдида) талаб ва имтиҳонларидан фарқ қиласоз», яъни аниқ бир шахснинг ўзига хослиги таъсири топширикчадигини ҳам бажариш каби қатор бурчларни ҳам изчила олади. **Гурли-туман ижтимоий ролларни топширикчадигини ҳам бажариш каби қатор бурчларни ҳам изчила олади.**

ларнинг характеридан келиб чиқали. Щунга кўра, кимдир «тартибли, баямани, фозил, ахлоқли ва одобли» дейилса, кимдир — беъмани, бебош, ўзгарувчан, иккюзламачи (яъни, бир шароитда жуда қобил, бошқа ерда — бетартиб) деган ҳаётий мавқега эга бўлиб қолади.

Ҳаётда шахс бажарадиган ижтимоий роллар кўплиги сабабли ҳам, турли вазиятлардаги унинг мавқеи — статуси ҳам турлича бўлиб қолади. Агар бирор рол шахс ижтимоий тасаввурлари тизимида унинг ўзи учун ўта аҳамиятли бўлса (масалан, талаба роли), у бошқа ролларни унчалик қадрламаслиги ва оқибатда, ўша вазиятда бошқачароқ, нокулай ва нобопроқ мавқени эгаллаб қолиши мумкин. Қолаверса, ролларнинг кўплиги баъзан роллар зиддиятини ҳам келтириб чиқариши мумкинки, оқибатда — шахс ички руҳий қийинчиликларни ҳам бошдан кечириши мумкин. Масалан, сиртдан тахсил олаётган талаба сессия пайтида ишлаб турган корхонасига комиссия келиши ва унинг фаолиятини текшираётганигини билиб, руҳий азобга тушади — бир томондан, талабалик ва унинг талаблари, иккинчи томондан — касбдошлар олдида уялиб қолмаслик учун ҳар куни ишхонага ҳам бориб келиш.

Ҳозирги ижтимоий-иктисодий вазият ва бозор муносабатлари шароитидаги рақобат муҳити шахсдан бир вақтнинг ўзида қатор қобилиятлар ва малакаларни талаб қўймоқдаки, айниқса, ёшлар ўзгарувчан шароитларга тезроқ мослашиб учун баъзан бир-бираға зид ҳислатларни ҳам хулқда намоён қилишга мажбур бўлишмоқда. Масалан, ёш оила бошлиғи, талаба, ота-оналарга моддий жиҳатдан қарам бўлмаслик учун, бир вақтнинг ўзида ҳам итоаткор, интизомли талаба ва ишдан қейин эса — чаққон ва уддабурон, тадбиркор, тижоратчилик билан шуғулланишга мажбур бўлиши мумкин. Бу ҳолат табиийки, шахсдан кучли ирода, доимий интилувчанлик ва ўз устида муттасил ишлашни талаб қиласи.

Ижтимоий таъсирларнинг шахс томонидан англаниши

Ижтимоий нормалар, санкциялар, роллар ижтимоий механизmlар сифатида шахс хулқ-авторини маълум маънода бошқариб, мувофиқлаштириб туришга ёрдам беради. Лекин инсоннинг комиллиги, унинг ахлоқ-ижтимоий нормалар доирасидаги мақ-

бул ҳаракати унинг ўзига ҳам боғлиқдир. Одамнинг ўз-ўзини англаши, билиши ва ўз устида ишлаши аввало унинг дикқати, онги бевосита ўзига, ўз ички имкониятлари, қобилиятлари, ҳиссий кечинмаларига қаратилишини тақозо этади. Яъни, ижтимоий хулқ — шахс томонидан уни ўраб турган одамлар, уларнинг хулқатворларига эътибор беришдан ташқари, ўзининг шахсий ҳаракатлари ва уларнинг оқибатларини мунтазам тарзда таҳлил қилиб бориш орқали, ролларни мувофиқлаштиришни ҳам тақозо этади.

Шахснинг ўзи, ўз хулқатвори ҳусусиятлари, жамиятдаги мавқенини тасаввур қилишидан ҳосил бўлган образ — «Мен» — образи деб атаниб, унинг қанчалик адекватлиги ва реалликка яқинлиги шахснинг жамиятдаги ижтимоий мавқенини белгилайди ва унинг баркамоллиги мезонларидан ҳисобланади.

«Мен» — образининг ижтимоий психологик аҳамияти шундаки, у шахс тарбиясининг ва тарбияланганлигининг муҳим омилларидан ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, *тарбияни шахснинг ўзи* сиз ўз сифатлари тўғрисидаги тасаввурларининг шакланиши жараёнидир, деб таъриф бериш мумкин. Демак, ҳар бир инсон ўзини, ўзлигини қанчалик аниқ ва тўғри билса, тасаввур қилолса, унинг жамият нормаларига зид ҳаракат қилиш эҳтимоли ҳам шунчалик кам бўлади, яъни у тарбияланган бўлади.

Ўз-ўзини англаш, ўзидаги мавжуд сифатларни баҳолаш жараёни кўпинча аниқ шахс томонидан оғир кечади, яъни, инсон табиати шундайки, у ўзидаги ўща жамият нормаларига тўғри келмайдиган, ноъмақул сифатларни англамасликка, уларни «яширишга» ҳаракат қиласи, Ҳаттоқи, бундай тасаввур ва билимлар онгсизлик соҳасига сикқиб чиқарилади (австриялик олим З. Фрейд назариясига кўра). Бу атайлаб қилинадигэн иш бўлмай, у ҳар бир шахсдаги ўз шахсиятини ўзига хос ҳимоя қилиш механизмидир. Бундай ҳимоя механизми шахсни кўпинча турли хил ёмон асоратлардан, ҳиссий кечинмалардан асрайди. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Мен» — образининг ижобий ёки салбийлигига яна ўша шахсни ўраб турган ташқи муҳит, ўзгалар ва уларнинг муносабати катта роҳ ўйнайди. Одам ўзгаларга қараб, гўёски сўнада ўзини кўргандай тасаввур қиласи. Бу жараён психологида *рефлексия* деб аталади. *Унинг мөдияти* — айнан ўзига ўхшаш одамлар образи орқали ўзи тўғрисидаги образни шакллантириш, жонлантиришdir. Рефлексия «Мен» — образи

әгасинінің онғыга таалуқылы жараенди. Масалан, күчада бир та-нишиңгизни учратиб қолдигиз. Сиз тиңмай унга үз ютуқларин-гиз ва машғулотларингиз ҳақида гапирмоқдасиз. Лекин гап билан бўлиб, унинг қаергадир шошаёттганлигига эътибор бермадигиз. Шу нарсани сиз унинг бетоқатлик билан сизни тинглаёттганлиги-дан, ҳаёли бошқа ерда турғанлигидан билиб қоласиз ва шу орқа-ли айни шу пайтда «маҳмадона, лақмароқ» бўлиб қолганингизни сезасиз. Кейинги сафар шу ўртоғингиз билан учрашганда, олдин-ги хатога йўл қўймаслик учун «ўртоқ, шошмаяпсанми?» деб сўраб ҳам кўясиз. Ана шу илгариги рефлексиянинг натижасидир. Яъни, суҳбатдош ўрнига туриб, ўзингизга ташланган назар («мен унга қандай кўриняпман?») – рефлексиядир.

Шахснинг ўзи ҳақидағи образи ва ўз-ўзини англаши ёш ва жинсий ўзига хосликка эта. Масалан, ўзига нисбатан ўта қизиқув-чанлик, ким эканлигини билиш ва англашга интилиш айниңса, ўсмирилик даврида ривожланади. Бу даврда пайдо бўладиган «катта-лик» ҳисси қизларда ҳам, ўсмир йигитчаларда ҳам нафақат ўзига, балки ўзгалар билан бўладиган муносабатларини ҳам белгилайди. Қизлардаги «Мен» – образининг яхши ва ижобий бўтиши кўпроқ бу образнинг аёллик сифатларини ўзида мужассам эта олиши, аёл-лик ҳислатларининг ўзида айни пайтда мавжудлигига боғлиқ бўлса, йигитлардаги образ кўпроқ жисмонан баркамоллик мезонлари билан нечоэли уйғун эканлигига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ўсмирикда ўғил болалардаги бўйнинг пастлиги, мускулларнинг заифлиги ва шу асосда қурилган «Мен» – образи қатор салбий таассуротларни келтириб чиқаради. Қизларда Эса ташқи тарафдан гўзалликка, келишгандик, одоб ва аёлларга кос қатор бошқа си-фатларнинг бор-йўқлигига боғлиқ ҳолса «Мен» образи мазмунан идрок қилинади. Қизларда ҳам ортиқча вазн ёки терисида пайдо бўлган айрим тошмалар ёки шунга ушаш физиологик нуқсонлар кучли салбий эмоцияларга сабаб булса-да, барибир, чиройли кий-имлар, тақинчоклар еки соchlарнинг ўйта кос турмаги бу нуқсон-ларни босиб кетадиган омиллар сифатига қаралади

«Мен» образи ва ўз-ўзига баҳо

«Мен» – образи асосида ҳам бир шахси ўз-ўзига нисбатан баҳолар гизими шаклданадиги бу тираж ҳозирнинг мис тарзда

ҳар хил бўлиши мумкин *Ўз-ўзига нисбатан баҳо* турли сифаглар ва шахснинг орттирилган тажрибаси, шу тажриба асосида ётган ютуқларига боғлиқ ҳолда турлича бўлиши мумкин. Яъни, айни бирор иш, ютуқ юзасидан ортиб кетса, бошқаси таъсирида — аксинча, пастлаб кетиши мумкин. Бу баҳо аслида шахсга бошқаларнинг реал муносабатларига боғлиқ бўлса-да, аслида у шахс онги тизимидағи меҳонларга, яъни, унинг ўзи субъектив тарзда шу муносабатларни қанчалик қадрлашига боғлиқ тарзда шаклланади. Масалан, мактабда бир фан ўқитувчининг болага нисбаган ижобий муносабати, доимий мақтовлари унинг ўз-ўзига баҳосини оширса, бошқа бир ўқитувчининг салбий муносабати ҳам бу баҳони пастлатмаслиги мумкин. Яъни, бу баҳо кўпроқ шахснинг ўзига боғлиқ бўлиб, у субъектив характерга эгадир.

Ўз-ўзига баҳо нафақат хақиқатга яқин (адекват), тўғри бўлиши, балки у ўта паст ёки юқори ҳам бўлиши мумкин.

Ўз-ўзига баҳонинг яаст бўлиши кўпинча атрофдагиларнинг шахсга нисбатан қўяётган галабларининг ўта ортиқчиғи, уларни уддалай олмаслик, турли хил эътиrozларнинг доимий тарзда билдирилиши, ишда, ўқишда ва муомала жараёнидаги муваффакиятсизликлар оқибатида ҳосил бўлиши мумкин. Бундай ўсмир ёки катта одам ҳам, доимо тушкунлик ҳолатига тушиб қолиши, атрофдагилардан четроқда юришга ҳаракат қилиши, ўзининг кучи ва қобилиятларига ишончсизлик кайфиятида бўлиши билан эжралиб гуради ва борабора шахсда қатор салбий сифатлар ва ҳатти-ҳаракатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Ҳаттоқи, бундай ҳолат суицидал ҳаракатлар, яъни ўз жонига қасд қилиш, реал борлигидан «қочишига» интилиш психологиясини ҳам келтириб чиқариши мумкин.

Ўз-ўзига баҳонинг ўта юқорилиги ҳам шахс хулқ-авторига яхши таъсири кўрсатмайди. Чунки, у ҳам шахс ютуқлари ёки ундаги сифатларнинг бошқалар томонидан сунъий тарзда бўртгирилиши, ноёнин мақтовлар, турли қийинчиликларни четлаб ўтишга интилиш түфайли шакулланади. Ана шундай шароитда пайдо бўладиган психологик ҳолат «ноадекватлилик эффекти» деб аталиб, унинг оқибатида шахс ҳаттоқи, мағнубият а учраганда ёки ўзида ночорлик, укувсизликларни сезганда ҳам оунинг сабабини ўзгаларда деб билади ва шунга ўзини ишонтиради ҳам (масалан, «халақит берди-да», «фарончи бўлмаганида» каби баҳонлар кўпаяди). Яъни, нимаики бўлмасин, айслор ўзи эмас, атрофдагилар, шароит, тақдир айбор. Бун-

дайлар хақида бора-бора одамлар «оёғи ердан узилган», «манманси-раган», «димоғдор» каби сифатлар билан гапира бошлайдилар. Демак, ўз-ўзига баҳо реалистик, адекват, тұғри бўлиши керак.

Реалистик баҳо шахсни ўраб турғанлар — ота-она, яқин қариндошлар, педагог ва мураббийлар, қўни-қўшни ва яқинларнинг ўринли ва асосли баҳолари, реал самимий муносабатлари маҳсулни бўлиб, шахс ушбу муносабатларни илк ёшлигиданоқ холис қабул қилишга, ўз вақтида керак бўлса тўғрилашга ўргатили ан бўлади. Бунда шахс учун эталон, ибратли ҳисобланган инсонлар гуруҳи — референт гурухнинг роли катта бўлади. Чунки, биз кундалик ҳаётда ҳамманинг фикри ва баҳосига қулоқ солавермаймиз, биз учун шундай инсонлар мавжудки, уларнинг ҳатточи, оддийгина танбеҳлари, маслаҳатлари, ҳатточи, мақтаб туриб берган танбеҳлари ҳам катта аҳамиятга эга. Бундай референт гуруҳ реал мавжуд бўлиши (масалан, ота-она, ўқитувчи, устоз, яқин дўстлар), ёки

5-жадвал

Шахс автодиалогининг муҳим белгилари

Ички диалогнинг шаклланганлик даражаси	Босқичлари	Ички диалогнинг даражавий белгилари (автокоммуникация)
<i>Олий даражаси</i>	6-босқич	Шахсий мазмундаги диалог (ўзидағи шахсий сифатларни муҳокама қилиш, шахсий мулоҳаза)
	5-босқич	ходиса ва нарсаларга боғлиқ бўлган сифатлар хусусидаги ички диалог
<i>ўрта даражаси</i>	4-босқич	Шахсий сифатлар муҳокамасига қаратилган саволлар — ўзига талаблар
	3-босқич	Бошқаларнинг баҳолари таъсиридаги ички мулоҳазалар, шахсий аҳамият касб этган ўзгалар фикрлари асосида ички диалог

Ички диалогнинг шаклланганлик даражаси	Босқичлари	Ички диалогнинг даражавий белгилари (автокоммуникация)
күйи даражаса	2-босқич	Шахсий сифатларга алоқадор бўлмаган ўзгалар фикрлари асосидаги диалог (ҳодиса ва нарсаларга алоқадор фикрлар)
	1-босқич	Кимдир нима ҳақидадир гапириш мумкин бўлган ҳолатлар юзасидан тасаввурлар, лекин аниқ фикр ёки муносабат йўқ. Автокоммуникацияга ҳожат йўқ.

нореал, ҳаёлий (китоб қаҳрамонлари, севимли актёрлар, идеал) бўлиши мумкин. Шунинг учун ёшлар тарбиясида ёки реал жамоадаги одамларга мақсадга мувофиқ таъсир ёки тазийк кўрсатиш керак бўлса, уларнинг этalon, референт гурухини аниқлаш катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Шундай қилиб, ўз-ўзига баҳо соғ ижтимоий ҳодиса бўлиб, унинг мазмуни ва моҳияти шахсни ўраб турган жамият нормаларига, шу жамиятда қабул қилинган ва эъзозланадиган қадриятларга боғлиқ бўлади. Кенг маънодаги йирик ижтимоий жамоалар этalon ролини ўйнани оқибатида шаклланадиган ўз-ўзига баҳо — ўз-ўзини баҳолашнинг юксак даражаси ҳисобланади. Масалан, мустақиллик шароитида мамлакатимиз ёшлари онтига миллий қадриятларимизнинг сингиши, ватанпарварлик, адолатлилик, фидоийлик сифатларининг шаклланиши ва мустақиллик мафкурасига садоқат ҳисларининг тарбияланаси, табиий, ҳар бир ёш авлодда ўзлигини англаш, ўзи мансуб булган халқ ва миллат маънавиятини қадрлаш ҳисларини ривожлантирум оқда. Бу эса, ўша миллий ўзликни англашнинг пойdevori ва муҳим шакллантирувчи механизмидир. Демак, ўз-ўзини баҳолаш — ўз-ўзини тарбиялашнинг муҳим мезонидир. Ўз-ўзини тарбиялаш омиллари ва механизmlарига эса, қўйнагилар киради:

- Ўз-ўзи билан мулоқот (ўзини конкрет тарбия обьекти сифатида идрок этиш ва ўзи билан мулоқотни ташкил этиш сифатида);

- Ўз-ўзини ишонтириш (ўз имкониятлари, кучи ва иродасига ишониш орқали, ижобий хулқ мөъёлларига бўйсундириш);
- Ўз-ўзига буйруқ бериш (тиғиз ва экстремал ҳолатларда ўзини қўлга олиш ва мақбул йўлга ўзини чорлай олиш сифати);
- Ўз-ўзига таъсир ёки автосугестия (ижтимоий мөъёллардан келиб чиқкан ҳолда ўзида маъқул установкаларни шакллантириш);
- Ички интизом — ўз-ўзини бошқаришнинг муҳим мезони, ҳар доим ҳар ерда ўзининг барча ҳаракатларини мунтазам равишда коррекция қилиш ва бошқариш учун зарур сифат.

Юқоридаги ўз-ўзини бошқариш механизмлари орасида психологияк нұктай назардан ўз-ўзи билан амалга ошириладиган ички диалог алоҳида ўрин тутади. Ўз-ўзи билан диалог — оддий тил билан айтганда, ўзи билан ўзи гаплашишдир. Аслида бу қобилият бизнинг бошқалар билан амалга оширадиган ташқи диалогларимиз асосида ривожланади, лекин айнан ички диалог муҳим регулятив рол ўйнайди. Е. Климов бундай диалогнинг уч босқичини кўрсатиб ўтади. 5-жадвалда шахс ички диалогининг босқичлари ва ҳар бир босқичга хос бўлган белгилар келтирилган.

Демак, шахснинг қандай сифатларга эга эканлиги, ундаги баҳоларнинг объективлигига боғлиқ тарзда ўз-ўзи билан мулоқатга киришиб, жадвалдагига мувофиқ шахс ўзини назорат қила олади. Шунинг учун ҳам ҳаётда шундай кишилар учрайдики, катта мажлисда иши танқидга учраса ҳам, ўзига холис баҳо бериб, керакли тўғри холосалар чиқара олади, шундай одамлар ҳам борки, арзимаган хатолик учун ўз «ич-этини еб ташлайди». Бу ўша ички диалогнинг ҳар кимда ҳар хил эканлигидан дарак берувчи фактлардир.

Шахс ижтимоийлашувининг асосий мезонлари

Шахс, унинг дунёни билиши, ўзини ва атрофидаги инсоний муносабатларни англаши, тушуниши ва ўчаро муносабатлар жараёнида ўзидағи такрорланмас индивидуалликни намоен қилиши ҳамда ушбу жараёнларнинг ёшга ва жинсга боғлиқ аирим жиҳатларини таҳлил қилиш бизга умумий равищда шахс — жамиятда яшайдиган ижтимоий мавжудотдир, деган холосани қайтаришга

имкон беради. Яъни, у түгилган оидан бошлаб ўзига ўхшаш инсонлар куршовида бўлади ва унинг бутун руҳий имкониятлари ана шу ижтиомий мухитда намоён бўлади. Чунки агар инсоннинг онтогенетик тараққиёти, яъни түгилган оидан, то умрининг охиригача бўлган тараққиёти даврига эътибор берадиган бўлсак, ҳали ганирмай туриб, одам боласи ҳётининг ilk дақиқаларидаёқ, ўзига ўхшаш мавжудотлар даврасига тушади ва кейингина ижтиомий мулоқотнинг барча кўринишларининг фаол обьекти ва субъектига айланади. Шу нуқтаи назардан, ҳар биримизнинг жамиятдаги ўрнимиз, унинг қачон ва қандай шароитларда пайдо бўлгани, жамиятта кўшилиб яшашимизнинг психологик механизми фаннинг муҳим вазифаларидан биридир. Бу жараён психологияда *ижтиомийлашув ёки социализация* деб юритилади.

Демак, социализация ёки *ижтиомийлашув* — инсон томонидан ижтиомий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт — фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир. Содда тил билан айтганда, ижтиомийлашув — ҳар бир шахснинг жамиятга қўшилиши, унилгормалари, талаблари, кутишлари ва таъсирини қабул қилған ҳолда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни намоён этиши, керак бўлса, шу ижтиомий тажрибаси билан ўз навбатида ўзгаларга таъсирини ўтказа олиши жараёнидир.

Ижтиомийлашув энг аввало одамлар ўртасидаги мулоқот ва қамкорликда турли фаолиятни амалга ошириш жараёнини назарда тутади. Та什қаридан шахсга кўрсатилаётган таъсир оддий, механик тарзда ўзлаштирилмай, у ҳар бир шахснинг ички руҳияти, дунёни акс этириш хусусиятлари нуқтаи назаридан турлича субъектив тарзда идрок этилади. Шунинг учун ҳам бир хил ижтиомий мухит ва бир хил таъсиrlар одамлар томонидан турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Масалан, 10-15 та ўзидан иборат академик лицей ўқувчиларини олайлик. Уларнинг билимни, илмни идрок қилишлари, улардан ота-оналарининг кутишлари, ўқитувчиларнинг берайттан лэрслари ва унда етказилаётган маълумотлар, манзулар ва бошқа қатор омиллар бир хилдай. Лекин барibir ана шу 15 ўқувчининг ҳар биря бу таъсиrlарни ўзича, ўзига хос тарзда оббул қилади ва бу уларнинг ишдаги ютуқлари, ўқув кўрсатгичлари ва иқтидорида акс этади. Бу ўша биз юқорида таъкидлаган

ижтимоийлашув ва индивидуализация жараёнларининг ўзаро боғлиқ ва ўзаро қарама-қарши жараёнлар эканлигидан дарак беради.

Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган шарт-шароитларини *ижтимоий институтлар* деб атамиз. Бунлай институтларга оиласдан бошлаб, маҳалла, расмий давлат муассасалари (боғча, мактаб, маҳсус таълим ўчоқлари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари) ҳамда норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлари киради.

Бу институтлар орасида бизнинг шароитимизда *оила ва маҳалланинг* роли ўзига хосдир. Инсондаги дастлабки ижтимоий тажриба ва ижтимоий хулқ элементлари айнан оиласда, *оиласавий муносабатлар* тизимида шаклланади. Шунинг учун ҳам ҳалқимизда биз юқорида таъкидлаган «куш уясида кўрганини қилади» деган мақол бор. Яъни, шахс сифатларининг дастлабки қолиглари оиласда олинади ва бу қолип жамиятдаги бошқа гуруҳлар таъсирида сайқал топиб, такомиллашиб боради. Бизнинг ўзбекчилик шароитимизда оила билан бир қаторда *маҳалла* ҳам муҳим тарбияловчи — ижтимоийлаштирувчи рол ўйнайди. Шунинг учун бўлса керак, баъзан одамнинг қайси маҳалладан эканлигини суриштириб, кейин холоса чиқаришади, яъни маҳалла билан маҳалланинг ҳам фарқи бўлиб, бу фарқ одамлар психологиясида ўз аксини топади. Масалан, битта маҳалладан яхши келин чиқса, айнан шу маҳалладан қиз қидириб қолишади. Яъни, шу маҳалладаги ижтимоий муҳит қизларнинг иболи, ақлли, сариштали бўлиб етишишларига кўмаклашган. Масалан, айрим маҳаллаларда саҳар туриб кўча-эшикларни супуриш одатга айланган ва барча оиласлар шу удумни бузмайдилар. Шунга ўхшаш нормалар тизими ҳар бир кўча-маҳалланинг бир-биридан фарқи, афзаллик ва камчилик томонларини белгилайди, охиргилар эса шу маҳаллада катта бўлаётган ёшлар ижтимоийлашувида бевосита таъсирини кўрсатади.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув ўчоқларига *мактаб ва бошқа таълим масканлари* киради. Айнан шу ерда ижтимоийлашув ва тарбия жараёнлари маҳсус тарзда уйғунлаштирилади. Бизнинг ижтимоий тасаввурларимиз шундайки, мактабни биз таълим оладиган, бола билимлар тизимини ўзлаштирадиган маскан сифатида қабул қиласиз. Лекин, аслида бу ер ижтимоийлашув тарбиявий воситаларда юз берадиган маскандир. Бу ерда биз атайлаб ташкил этилган, охирги йилларда жорий этилган

«Маънавият дарслари», «Этика ва психология» каби тарбияловчи фанларни назарда тутмаяпмиз. Гап ҳар бир дарснинг, умуман мактабдаги шарт-шаронитлар, умумий муҳитнинг тарбияловчи роли ҳақида. Масалан, дарс пайтида ўқитувчи бутун диққати билан янги дарсни тушунтириш билан овора дейлик. Унинг назарида фақат дарс, мавзунинг мазмуни ва ундан кўзланган мақсад асосийдай. Лекин аслида ана шу жараёндаги ўқитувчининг ўзини қандай туваётганилиги, кийим-боши, мавзуга субъектив муносабати ва қолаверса, бутун синфдаги ўқувчиларга муносабати ҳамма нарсани белгиловчи, ижтимоий тажриба учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омилдир. Шу нуқтан назардан ўқувчилар диди, кутишлари ва таалабларига жавоб берган ўқитувчи болалар томонидан тан олинади, акс ҳолда эса ўқитувчининг таъсири фақат салбий резонанс беради. Худди шундай ҳар бир синфда шаклланган муҳит ҳам катта рол ўйнайти. Баъзи синфларда ўзаро ҳамкорлик, уртоқчилик муносабатлари яхши йўлга кўйилган, гуруҳда ижодий мунозарапар ва бахшар учун қулай шароит бор. Бу муҳит табиий ўз аъзолари ижтимоий хуқукини фақат ижобий томонга йўналтириб туради.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув муҳити — бу меҳнат жамоатлариидир. Бу муҳитнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу ерга шахс, одатда анча ақли пишиб қолган, маътум тажрибага эга бўлган, ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари шаклланган пайтда келади. Қолаверса, эгалланган мутахассислик, орттирилган меҳнат мала-калари ва билимлар ҳам жуда муҳим бўлиб, шу муҳитнаги ижтимоий меъёрлар характеристига таъсир қиласи. Лекин барибир шахснинг кимлар билан, қандай ўзаро муносабатлар муҳити таъсирида эканлиги унинг етуклик давридаги ижтимоийлашувининг муҳим мезонларидандир. Шунинг учун ишга киришдаги асосий мотивлардан бири — ўша жамоанинг қандай эканлиги, бу ердаги ўзаро муносабатлар, раҳбарнинг кимлиги ва унинг жамоага муносабати бўлиб, кўпинча ойлик-маош масаласи ана шулардан кейин ўрганилади. Шунинг учун меҳнат жамоаларида яхши, соглом маънавий муҳит, адолат ва самимиятга асосланган муносабатлар ҳар бир инсон тақдирида катта рол ўйнайди.

Катта ёшдаги ижтимоийлашувнинг ўзига хослиги шундаки, унда индивидуализация жараёни аникроқ, сезиларлироқ кечади Чунки, катта одам нафақат ташки таъсирларни ўзлаштиради, балки

ўзидаги иқтидор, малакалар, ҳаётий тажрибаси билан бошқаларга ҳам тарбиявий таъсир кўрсатади, иш-амалда ёшларга щахсий ўрнак кўрсатиш имкониятига эга бўлади. Шу нуқтаи назардан, қариликнинг ижтимоий моҳияти шундаки, ота-боболаримиз, онахонларимиз асосан ўзларидаги мавжуд ижтимоий тажрибани бошқаларга (фарзандлар, набиралар, маҳалладаги ёшлар ва ҳоказо) узатиш билан шуғулланадилар ва бу нарса айниқса, Шарқ халқларида жуда эъзозланади. Халқимиздаги «қари билганни пари билмас» деган нақд ҳам боболар ва момолар ўйтларининг тарбияловчи моҳиятини акс эттиради. Шу сабабли ҳам мустақил юртимизда қариялар эъзозланади, маҳалланинг бошқарув роли кун сайин оширилмоқда, оила — тарбиянинг бош ўчоги сифатида давлат ҳимоясида бўлиб келмоқда. Бу мустақил давлат ёшларида янгича тафаккур ва онгнинг шаклланишига, юрта садоқат, ватанпарварликнинг ривожига ўз ҳиссасини кўшади.

Ижтимоийлашув жараёнида шахс ҳаётий йўналишининг шаклланиши

Ижтимоийлашувнинг институтларидан ташқари, унинг оқибати масаласи ҳам психологияда муҳим амалий аҳамиятта эга. Шахс ижтимоийлашувининг энг асосий маҳсули — бу унинг ҳаётда ўз ўрнини топиб, жамиятта манфаат келтирувчи фаолиятларда иштирок этишидир. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, шахснинг йўналганлиги масаласига ҳам фанда катта эътибор берилади. *Ижтимоийлашув жараёнида шахс ҳаёт-фаолиятини йўналтириб турдиган ва реал вазиятларга нисбатан турғун, барқарор мотивлар мажмууга эга бўлишилик шахснинг йўналганлиги деб аталади.*

Йўналганликнинг энг муҳим таркибий қисмларини қўйидагилар ташкил этади:

Масъулият — бу ижтимоийлашув жараёнида шахснинг етуклигини белгиловчи муҳим кўрсатгичлардан саналади. Охирги йилларда Farb ва rus психологиясида нозорат локуси чизарияси (*теория локуса контроля*) кенг тарқалдик, унга кўрэ, ҳар бир инсонда икки типли масъулият кузатилади. Биринчи типли масъулият шундайки, шахс ўзининг ҳаётида рўй берадиган барча ҳодисаларнинг сабабчиси, масъули сифатида фақат ўзини тан олади. («Мен ўзим барча нарсаларга масъулман. Менинг ҳаётим ва ютукларим фақат ўзимга боғлиқ, шунинг учун ўзим учун ҳам, оилас

учун ҳам ўзим жавоб бераман»). Масъулиятлиликнинг иккинчи тури ундан фарқли, барча рўй берган ва берадиган воқеа, ҳодисаларнинг сабабчиси ташқи омиллар, бошқа одамлар (ота-она, ўқитувчилар, ҳамкасблар, бошлиқлар, танишлар ва бошқ.).

Хориж мамлакатларда ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, иккинчи турли масъулият кўпроқ ўсмирларга хос бўлиб, улардан 84% масъулиятни фақат бошқаларга юлашта мойил эканлар. Бу маълум маънода ёшлар ўртасида масъулиятсизликнинг авж олганлигидандир. Шунинг учун ҳам «назорат локуси» тушунчасини фанга киритган америкалик олим Дж. Роттер (J. Rotter)нинг фикрича, масъулиятни ўз бўйнига олишга ўргатилган болаларда ҳавотирлик, нейротизм, конформизм ҳолатлари кам учаркан. Улар ҳаётта тайёр, фаол, мустақил фикр юритувчилардир. Уларда ўзини ҳурмат ҳисси ҳам юқори бўлиб, бу бошқалар билан ҳам ҳисоблашиб яшашта сира халақит бермайди. Шунинг учун ижтимоийлашувнинг муҳим босқичи кечадиган таълим муассасаларида ёшларга кўпроқ ташаббус кўрсатиш, мустақил фикрлаш ва эркинликни ҳис қилишга шароит яратиш керак ва бу ҳозирги кунда Президентимиз И. Каримов сиёсатининг асосини ташкил этади.

Мақсадлар ва идеаллар

Ижтимоийлашувнинг масъулият ҳиссига боғлиқ йўналишларидан яна бири шахсда шаклланадиган мақсадлар ва идеаллардир. Улар шахсни келажакни бащорат қилиш, эртанги кунини тасаввур қилиш, узоқ ва яқинга мўлжалланган режаларни амалга оширишга тайёрлигини таъминлайди. Мақсад ва режасиз инсон — маънавиятсиз пессимистдир. Бу мақсадлар доимо ўзининг англанганлиги ва шахс реал имкониятларига боғлиқлиги билан характерланади. Уларнинг шаклланиши ва онгда ўрнашишида маълум маънода идеаллар ҳам рол ўйнайди. Идеаллар — шахснинг ҳозирги реал имкониятлари чегарасидан ташқаридаги орзу-умидлари, улар онгда бор, лекин ҳар доим ҳам амалга ошмайди. Чунки уларнинг пайдо бўлишига сабаб бевосита ташқи муҳит булиб, ўша идеаллар обьекти билан шахс имкониятлари ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Масалан, ўсмирнинг идеали отаси, у отасидай машхур ва эл суйган ёзувчи бўлмоқчи. Бу орзуга яқин келажакда эришиб бўлмайди, лекин айнан ана шундай идеаллар одамга мақсадлар кўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгишга иродани сафарбар қилишга ёрдам беради.

Қизиқишилар ва эътиқод

Қизиқишилар ҳам англанган мотивлардан бўлиб, улар шахснинг атрофика рўй бераетган барча ҳодисалар, оламлар. Улар-

нинг ўзаро муносабатлари, янгиликлар борасида фактлар тўплаш, уларни ўрганишга имкон берувчи омилдир. Қизиқишилар мазмунан кенг ёки топ, мақсад жиҳатидан профессионал, бевосита ёки билвосита бўлиши, вақт томондан барқарор, доимий ёки вақтинчалик бўлиши мумкин. Қизиқишиларнинг энг муҳим томони шундаки, улар шахс дунёқараши ва эътиқодини щакллантиришга асос бўлади. Чунки, эътиқод шахснинг шундай онгли йўналишики, у инсонга ўз қарашлари, тамойиллари ва дунёқарашига мос тарзда яшашга имкон беради. Халқ доимо эътиқодли инсонларни хурмат қиласди. Эътиқоднинг предмети турлича бўлиши мумкин — Ватанга эътиқод, динга, фанга, касбга, ахлоқий меъёрларга, оиласга, гўзалликка ва шунга ўхшаш.

Инсоннинг инсонлиги, унинг жамиятдаги мавқеи ва нуфузи маълум маънода ундаги эътиқодлилик даражаси билан белгилана-ди. Айрим инсонлар бутун умри мобайнида фақат битта нарсага эътиқод қиласдилар. Масалан, Мир Алишер Навоийнинг бутун ҳаёти халққа ва миллатга филоийликнинг намунаси сифатида, туркий халқлар адабиётига асос солишга бағишиланганлиги, Имом Бухорий, Ибн Сино сингари буюк алломаларнинг турли тазиикларга қарамай илм ва ижод йўлидаги қатъиятлари, эришган ютуқлари эътиқодлиликнинг ёрқин намунасидир. Бундай мисоллар Шарқнинг ва Фарбнинг буюк шахслари мисолида жуда кўп. Мансур Ҳаллож, Насими, Бобораҳим Машраб каби ҳур фикрли зотлар эса қатл қилинган чоғларида ҳам ўз эътиқодлари ва танланган йўлларидан қайтмаганлар.

Эътиқодлилик нуқтаи назардан ҳам одамлар бир-бирларидан фарқ қиласдилар. Тарихда шундай шахслар борки, улар бутун онги ҳаётини фақат бир нарсага бағишилаб ўтиб кетадилар, лекин уларга ўша ихлос ва кучли эътиқод халқ томонидан эътироф этилиб, меҳнатлари, илмий кашфиётлари ёки ўша касбга садоқатлари туфайли ўзларига тириклигидаёқ учмас ҳайкал қолдирганлар. Айрим одамлар эса ўзларидаги қизиқишилар ва эътиқодни ҳаётлари мобайнида ўзгартириб борадилар. Масалан, ёшлигига спортнинг бирор турига астайдил ихлос қилган одам бу борада катта натижаларга эришади, уни юрт танийди. Умрининг маълум босқичида у шу эришган ютуқларини бошқа шаклда такомиллаштириб, устоз-мураббий сифатида ўқитишга астайдил киришади. Умрининг янга бир бўла-

года ташкилотчи-раҳбар сифатида ана шу соҳани янада юқсакликка кўтаришга хизмат қиласди. Мукаррама Турғунбоева, Юнус Ражабий, Комил Яшин, Руфат Рисқиев, Аброр Ҳидоятов, Абдулла Орипов, Озод Шарафиддинов каби юзлаб замонамиз қаҳрамонларининг ҳаёт-фаолиятлари ана шундай эътиқодлиликнинг ёрқин мисолидир.

Демак, агар инсонда бирор нарсага эътиқод шаклланган бўлса, ундан яхши инсон бўлиб, одамларга нафи тегишига умид қилиш мумкин. Лекин эътиқодсизликдан кўрқиш керак. Агар атрофимиизда бирор бир нарсага аниқ ишонмайдиган, мақсад-маслаги йўқ кишини кўрсангиз, унга ёрдам бериш йўлини излаш керак, чунки бу одамдаги эътиқодсизлик нафақат унинг ўзига, балки атрофдагиларга ҳам фақат салбий таъсир кўрсатади. Эътиқодли инсон аввало ўзгаларга зиён келтирувчи амаллардан ўзини тияди, ёлғон гапирмайди. Унда ҳар доим лафз бўлади, яъни бир нарсани қиласман, деб аҳд қилса, албатта, бутун кучи ва иқтидорини сафарбар қилиб, уни бажаради, бошлаган ишини охирига етказади. Эътиқодли инсон нима қилаётганлигини, нима учун айнан шу ишни қилаётганлигини жуда яхши англайди. Шу туфайли ҳақиқий эътиқодли инсон илмга интилади, ўз ҳаётининг мазмун-моҳиятини тушунишга интилади, гўзаллик яратиш, ҳар томонлама баркамол бўлишга тиришади, яхшиларга ошно бўлиш, буюкликка ҳавас унинг ҳаётий шиорига айланади. Ҳақиқий эътиқод соҳибида соғлом фикр бўлиб, бу фикр орқали у инсониятнинг умрбокийлигини идрок этади, ўзидан оиласига, фарзандларига нимадир қолдирив кетишини истаб яшайди. Шунинг учун ҳам эътиқодлилик — шахсдаги журъат, мардлик, фидоийлик, ирода, виждон, қатъият, ҳалоллик, инсонпарварлик, ватанпарварлик каби қатор ижобий сифатлар билан боғлиқдир.

Имон

«Имон» арабча сўз бўлиб, лугавий маъноси «ишончdir». Ҳақиқий эътиқодли одамда имон ҳам бўлади. Буюк меросимиз ҳисобланмиш «Авесто»да имон ва эътиқоднинг ўзаро алоқаси ва унинг инсон фикрлаш ва тафаккур тарзи билан боғлиқлиги хусусида қуйидаги мисралар бор:

Ақлли ва имонли кимсаларга
Багишлайман шодлик, бардам рух...
Эътиқодман, Митраман,
Мудом сабоқ бермоқчиман,
Имон билан фикр айласин.
Имон билан сўз сўздасин,
Ва имонга амал қиласин.

Имон келтириш ёки ишонч шундай психологик ҳолатки, унда шахснинг эътиқодига мос келадиган, бирор аниқ нарса ва ҳодисалар таъсирида онгда ўрнашиб қоладиган тасаввурлар мажмуи етакчи рол ўйнайди. Имон объекти кўпинча шахс томонидан чукур таҳлил қилинмайди, текширилмайди, чунки унда инсоният тажрибаси, шахс эътиқод қилган ижтимоий гурухнинг қарашлари мужассам бўлади. Масалан, Оллоҳга имон келтириш ҳар бир мусулмон учун фарз ҳисобланади. Пайғамбаримиз Мұхаммад алайхиссалом Аллоҳ таоло тарафидан келтирилган барча хабарларига тил билан икрор этиб, дил билан тасдиқлашга имон дейилади, яъни Куръони карим ва Ҳадиси шарифлар орқали Оллоҳ тўғрисидаги, жаннат ва дўзах, қиёмат каби ғайбий нарсалар ҳақида берилган хабарларга ишонч — шариатда имон деб юритилади, деганлар. Ўша Ҳадиси шарифда яна «Ватанин севмоқ — имонландир» деб зикр этилган. Булар оддий фуқаро баҳслашмайдиган, ҳалқ менталитети ва виждони-имони томонидан қабул қилинган арконлардирким, уларга ишониш ҳар бир мусулмоннинг ва соғлом фикр юритувчи инсоннинг бурчидир. Шунинг учун ҳам ватанфурушларни энг аввало «имонсизлар» деб лаънатлайди ҳалқ, зеро, туғилиб ўсан ерни муқаддас билиш, киндик қони тўкилган тупроқни соғиниш, Ватан учун баҳоли қудрат виждон билан меҳнат қилиш — имонлилик белгисидир.

Имон тушунчасига фақат диний тушунча сифатида қарашиб тўғри эмас. Чунки ҳар кунги фаолиятида инсонларга нафи тегадиган амаллар, савоб ишлар қилиш, солиҳ хулқ соҳиби бўлиш, оқласи, яқинларига меҳр-муҳаббатини аямаслик, жамиятдаги хулқ меъёрларини қалбан ҳис қилиб, уларни бузмасликка интилиш ҳам имондан эканлигини унумаслик керак. Агар бола ёшлиқдан 1ўзал хулқларга эргашса, мусулмончилик одатлари, хўшхулқилик таъмийларини ўзлаштириб боришга руҳан тайёр бўлса, уни имонли бўлиб тарбия топаялти дейиш мумкин.

Мафқуравий тарбия ва миллий ғоянинг бош мезонларидан бири комиллик ва баркамоллик экан, ана шундай тарбия инсоний муносабатларни яхшилади, жамият ривожига туртки бўлади.

Дунёқарааш

Эътиқод ва қизиқишлиар ҳар биримиздаги дунёқараашни шакллантиради. Шахснинг дунёқараши – тартибга солинган, яхлит онгли тизимга айлантирилган билим, тасаввурлар ва ғоялар мажмуюи бўлиб, у шахси маълум бир қолипда, ўз шахсий қиёфасига эга тарзда жамиятда муносиб ўрин эгаллашга чорлади. Мустақиллик даврида шаклланаётган янгича дунёқарааш ёшларда Ватанга садоқатни, миллий қадриялар, анъаналарни эъзозлашни, ўз яқинларига меҳрибон ва танлаган йўлига – касби, маслаги ва эътиқодига содиқликни назарда тутади. Янгича фикрлаш ва янгича тафаккур айнан мустақиллик мафкураси руҳида тарбия топиб, сайқал топган миллий онг, дунёқарааш ва эътиқоддир.

Шахс дунёқараши ва эътиқодини ўзгартирувчи омиллар

Дунёқарааш – шахснинг шахслигини (индивид эмас), унинг маънавиятини, ижтимоийлашуви даражасини кўрсатувчи кучли мотивлардандир. Шунинг учун ҳам унинг цаклланиши ва ўзгариши масаласи мухим масалалардан бўлиб, ҳамма вақт ва даврларда ҳам ўта долзарб бўлиб келган. Ўзбекистон ўз мустақиллиги га эришгач, жамиятда туб ислоҳотлар бошланди. Ана шу ислоҳотларнинг асосий йўналишларидан бири – маънавий-маърифий ислоҳотлар бўлиб, унинг асосий мақсади жамият аъзолари дунёқарашини истиқлол руҳида шакллантиришни мақсад қилиб қўйди. Давлатимизнинг ёшлар борасидаги сиёсатининг асосини ҳам уларда янгича хурфикрлилик билан янгича дунёқараашни шакллантиришdir. Бу ўринда психология ўзгаришлар шароитида эътиқол, дунёқарааш ва идеаллар ўзгаришига сабаб бўлувчи омиллар хусусида қўйидагиларга ажралади:

1 **Маънавият ва маърифат.** Аввало маърифат хусусида. Бу – одамнинг табиат, жамият ва инсонлар тўғрисидаги турли билимлари, тушунчалари, маълумотлари мажмуюи бўлиб, унинг мазму-

ни бевосита шахс дунёқарашининг мазмун-моҳиятини белгилайди. Демак, ёшларга қаратилган ва улар ўкиб, ўрганиши учун йўналтирилган барча турдаги маълумотлар (китоблар, оммавий-ахборот воситалари орқали, мулоқот жараёнида), улар асосида шаклланадиган янгича тасаввурлар янгича дунёқарашиб учун заминидир. Мустақилик йилларида эски, ўзини тарих олдида оқламаган мафкурадан воз кечилди, янги мустақилик гояси, унинг асосий таомойиллари, ёшларни маърифатли қилиш борасидаги вазифалар давлатимиз раҳбари И. А. Каримбов асарларида муҳтасар, аниқ баён этилган. Улар асосида мамлакатимизда янги «Таълим тўғрисидаги қонун» ва «Қадрлар тайёрлашнинг миллий Дастури» қабул қилинди. Улар ёшларнинг энг илғор илм-фан ютуқларидан боҳабар қилиш, буюк алломалар меросини чукур ва теран ўрганиш, замонавий технологиялар асосида таълим-тарбия жараёнини ташкил қилиш, ёшларни маърифатли қилишнинг барча шарт-шароитларини яратишни назарда тутади. Бу саъй-ҳаракатлар маънавият борасидаги ислоҳотлар, ўзбек маданияти, санъати, адабиётини ривожлантириш ишлари, тарихимизни тиклаш борасида амалга оширилаётган оламшумул ишлар табиийки, ёшларимизда янгича дунёқарашнинг шаклланишига асос бўлади.

Ёшларнинг маълумотлилик даражаси янгиланиш даврида муҳим омил бўлиб, агар ўсмир ёки ўспиринда илк ёшликтан китобга, билимга меҳр тарбияланмаган бўлса, агар унинг билим ва тушунчалари доираси тор бўлса, у соғлом гояни носоғломдан, дунёвийликни даҳрийликдан, зиёни жаҳолатдан фарқлай олмайди. Шунинг учун ҳам Президентимиз ёшларимиз билим олишлари учун, улар иқтидорининг ривожи учун барча шарт-шароитларни яратишга эътиборни қаратмоқдалар, бунга жавобан ёшлар фақат тинимсиз изланишлари, ўқишлари, илм сирларини мукаммал эгаллашлари шарт. Зоро, Ҳадису шарифда ҳам зикр этилганидек, «Илм ўрганиш ҳар бир мусулмон учун фарзdir».

Илғор гоялар эгаси бўлиш учун тафаккурни шуцгай машқ қилидириш лозимки, токи унинг ёрдамида кундалик долзарб масалаларга, ҳалқ манфаатига хизмат қилувчи солиҳ ишларни амалга ошириш чоралари борасида турли-туман фикрларни юритиш имконияти бўлсин. Бу ҳолат ҳар қандай гайри-табиий фикрларга ўз ўрнига ақл-идрок билан муносиб жавоб бериш, тараққиётимизга ғов бўлувчи ёт ва зарарли фикрларга нисбатан иммунитетни қажх-

лантириш, турли хил дөгматик қараашларга эга бўлган шахслар билан асосли ва танқидий мунозаралар олиб бориб, ўз нуқтаи назарининг тўғрилигини тўла асослаш қобилиятини ўстиради.

Оила. Шахс маънавияти, унинг дунёқараши, барча тасаввур ва эътиқодига алоқадор бўлимлари мажмуи асосан оиласада шаклланади. Шу маънода — оила ҳақиқий маънавият ўчоги, мафкуравий тарбиянинг омили ва шарт-шароитидир. Миллий мафкурамизга хос бўлган илк тушунчалар, шахснинг ҳаётий йўналишлари, эътиқоди ва имони аввало оила муҳитида шаклланади. Бу жараён боболар ўтити, ота ибрати, она меҳри орқали амалга оширилади.

Ҳар бир шахс оиланинг жамиятдаги ўрни ва функцияларини, қадр қимматини англамасдан, Ватаннинг остоидан бошлинишини тушунмасдан туриб, Ватан туйғусини том маънода ҳис қила олмайди. Бу иш асосан ҳар бир ўзбек оиласидаги тарбия анъаналари ва уларни такомиллаштириш, миллий қадриятларни турмуш тарзининг ажралмас бўлагига айлантириш, мулоқот маданиятининг Шарқона кўринишлари билан замонавий шаклларини уйғунаштириш, меҳнат тарбияси, унинг фарзандлар фаровон турмуш кечиришининг муҳим тамойили сифатида қадрланишига эришиши орқали амалга ошириш мумкин.

Бундан ташқари, шахснинг баркамоллиги ҳар бир шахс онгида оиланинг муқаддаслиги, Ватаннинг аслида оиласидан бошлиниши, шу боис уни севиш ва никоҳни муқаддас билиш зарурлигини, оиланинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва функцияларини тушунтириш орқали рўй бериши инобатга олинади.

Болаларда ёшлиқдан халқ ва юрт тақдирига бефарқ бўлмаслик психологиясини шакллантириш учун бола ҳаётининг дастлабки онларидан бошлаб, предметлар олами билан танишиши, ўйинчоқлар олами, тенгкурлари билан бўладиган ўйинларининг тарбияловчи хусусиятларига аҳамият бериш зарур. Инсониятта зарар келтирувчи, одамлар ўргасида зиддиятларни ва талофатларни келтирувчи «жангари» ўйинчоқлар, мултфилмлар, кинофилмлар кўришларини имкон даражасида чеклаш, бу ўйинларининг психологик ҳамда педагогик экспертизалари бўйича ота-оналарга аниқ кўрсатмалар бериш зарур. Шарқона одоб ва ўзаро муносабатлар тамойилларини акс эттирувчи турли ўйинлар, ўйинчоқлар, расмли ўйинчоқ-китобчалар, халқ миллий фолклори ва эртаклари асосида яратилган мултфилмлар илк ёшлиқдан болалардаги маф-

куравий қарашларнинг тўғри шаклланишига ёрдам беради. Масалан, болалар ўргасида машхур бўлган «Зумрад ва Киммат», «Ёртатош», «Хўжа Насрилдиннинг саргузаштлари» каби қатор эртаклар орқали оилада болаларни яхшидан ёмонни, меҳр-саҳоватдан худбинлики фарқлашга ўргатиш ва шу орқали миллий удумларнинг халқ орзу-истаклари ва интилишлари билан боғлиқлигини яққол кўрсатиш мумкин.

Ота-оналар саводхонлиги бу ўринда катта рол ўйнайди. Энг аввало уларда соғлом тафаккур ва миллий гояларни шакллантириш кераклигини алоҳида таъкидлаш мумкин. Бундай саводхонлик ота-оналийк роли ва функциялари моҳиятини тўғри тушуниш, янги фарзанд дунёга келиши ва камол топиб ривожланишига оиц қонуниятларни билиш, оиласий муносабатлар доирасида миллий урғодатларимиз ва анъаналаримизнинг энг нодирларини турмушнинг барча соҳаларига сингдириш орқали, болаларда қадриятларга меҳр-муҳаббатни уйғотиш, балоғат ёшига етган фарзандларни оиласий ҳаётга тайёрлаш каби қатор масъулиятли вазифаларнинг туб маъненини билиш ва уларга амал қилиш назарда тутилади. Бундай билим ва тасаввурлар мажмуи отага қай даражада зарур бўлса, онага ҳам шу тарзда зарур ва аҳамиятлидир. Чунки бир қаращда санаб ўтилган функциялар одатий, уларга инсон ҳаёти мобайнида автоматик тарзда ўрганиб кетадигандай туюлсада, аслида ота-оналик шундай масъулиятли вазифаки, унинг жамиятимиз манфаатига мос тарзда амалга оширилишига инсон ҳам мънавий жиҳатдан, ҳам психолоѓик жиҳатдан тайёр бўлиши керак.

Касбни пухта эгаллаш ва фидокорона меҳнат қилиш учун илм қанчалик зарур бўлса, фозил фарзандлар тарбиялаш ва уларни инсонларга нафи тегадиган даражада етук қилиб тарбиялаш учун ҳам илм-билим шунчалик аҳамиятлидир. Шунинг учун бу фикрларнинг нақадар тўғрилиги ва айниқса, аёл киши учун саводлилик ва илмнинг зарурати тўғрисида ўз вақтида ўрта асрнинг кўзга кўринган истеъдолли шоирларидан бири Абдикек Шерзин шундай ёзган эди. «Илм – аёл учун зийнат. Ақлини нодонликтан кутқарган ҳар бир аёл номус, иззат, аёллик қадрини тушуниб стади. Бундай аёл ҳеч бир ишда адашмайди. Илмсиз аёл эса бола тарбиялашда турли хатоларга йўл кўяди».

2 *Боболар ва момолар ўзбек оиласида шахсни тарбиялашда бевосита иштирок этадилар. Азалий туркий удумга биноалган стади*

онадан ҳам кўра бобо-бувиларнинг тарбиявий таъсири кучлироқ бўлади. Масалан, Амир Темур шаҳзодаларнинг тарбияси билан уларнинг оналари эмас, улу бибилари-бувилари шуғуланишини лозим топган. Шунга кўра, Сарой Мулк хоним Шоҳруҳ Мирзо-ни, суюкли набиралари Муҳаммад Султон Мирзо, Ҳалил Султон Мирзо, Улугбек Мирзолар тарбиясини ўз бўйнига олган.

Шунинг учун ҳам юртимизда оила ҳамиша давлат ҳимоясида ва олий қадрият сифатида эъзозланади. Оила ижтимоийлашувнинг асосий ва муҳим ўчоги бўлгани учун ҳам унинг шу муҳитда тарбияланётган ёшлар эътиқоди ва дунёқарашидаги роли сезиларли, ҳукumat бола тарбиясида ота-оналар масъулиятини ошириш учун ҳар йили ҳайрли тадбирлар ишлаб чиқмоқда. Республикаизда йилларнинг «Оила», «Аёллар», «Софлом авлод», «Оналар ва болалар» йили деб эълон қилиниши, «Оила» илмий-амалий Марказининг фаолият кўрсатаётганлиги жамиятда, ёшлар тарбияси борасида оиланинг роли ва масъулиятини оширишга ана шундай муҳим тадбирлардандир.

Ижтимоий установкалар

Соф психологик маънода янгича тафаккур ва дунёқараашни шакллантирувчи ва ўзгартирувчи ижтимоий психологик механизм — бу ижтимоий установкалардир. Бу — шахснинг атроф муҳитида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларни, обьектларни, ижтимоий грухларни маълум тарзда идрок этиш, қабул қилиш ва улар билан муносабатлар ўрнатишга руҳий ички ҳозирлик сифатида одамдаги дунёқараашни ҳам ўзгартиришга алоқадор категориядир.

Рус олими В.А. Ядов ўзининг диспозицион концепциясини яратиб, унда установкаларни тўрт босқич ва тўрт тизимли сифатида тасаввур қилган.

А) элементар установкалар (*set*) — оддий, кундалик эҳтиёжлар асосида кўпинча онгсиз тарзда ҳосил бўладиган установкалар. Уларни ўзгартириш учун моддий шарт-шароитларни ва одамдаги эҳтиёжлар тизимини ўзгартириш кифоя.

Б) ижтимоий установкалар (*attitud*) — ижтимоий вазиятлар таъсирида ижтимоий обьектларга нисбатан ўзакланадиган уста-

коқкалар. Уларни ўзгартириш учун ижтимоий шарт-шароитлар ва шахснинг уларга нисбатан баҳо ва муносабатлари тизимини ўзгартириш керак.

В) базавий ижтимоий установкалар — улар шахснинг умумий йўналишини белгилайди, ҳаётий йўналишлари мөхиятидан келиб чиқади, уларни ўзгартифиши эътиқодлар ва дунёқараашларни ўзгаришни демакдир.

Г) қадриятлар тизими — улар авлодлараро мулокот жараёнининг маҳсули сифатида жамиятда қадр-қиммат толтани нарсаларга нисбатан установка. Масалан, саҳиҳ ҳадислар шундай қадриятлардир, биз уларни танқидсиз, мухокамадарсиз қабул қилимиз чунки улар ҳам илоҳий, ҳам энг буюк инсонлар томонидан яратилган союз авлоддан авлодга ўз қадрини йўқотмай келаётган қадриятлардир.

Ижтимоий установкаларни ўзгартишнинг ғонг содда ва қулий ғўзи — бу айни вазиятлар ва улардаги таъсиirlарни қайтаришадир. Бу қайтариш қайд қилинган образ сифатида инсон оигида узок муддатли хотирада сақланади ва вазият пайдо бўлганиз, обеҳнившавади, яъни ўз кучини ва мавжудлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам агар чет эл тажрибасига мурожаат қиласиган бўлсак, у ерда бирор ғояни онга сингдириш учун бир одам ёки бирор турӯҳ ўз сиёсий, мафкуравий ёки бошқа қараашларини бир хил сўзлар ва иборалар, ҳаракатлар билан қайтараверади ва шу йўн билан кўпчиликнинг маъқуллашига эришади. Айниқса, сайлов сади гидбирларида ана шу усул кенг кўлланилади. Шунардан келиб чиқиб, ижтимоий установкаларни ўзгартиришнинг усуллари ва психологик воситалари орқали ҳам дунёқараашни ўзгартиришга эришиш мумкин.

Мавзу юзасидап адабнётлар рўйхати

- 1 И. А. Каримов. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг поідевони - Т., 1997.
- 2 И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўлгасидаги ҳизбий нафокка таҳдиди, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., 1998.
- 3 И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI жерга интилмоқда. - Т., 1999.
- 4 Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник. - М., 1998.
- 5 Бернс Р. В. Я – Концепция и воспитание. - М., 1986.
- 6 А. Иброҳимов ва бошқ. Ватан туйғуси. - Т., 1996.
- 7 В. Каримова. Ижтимоий психология асослари. - Т., 1994.
- 8 В. Каримова ва бошқ. Мустақил фикрлаш. - Т., «Шарқ», 2010.

9. В. Каримова, Ф. Акрамова. Психология. Маъruzалар матни. -Т., 2000.
10. В. Каримова. Тарғиботнинг психологик услублари. Маъруза матни. -Т., «Маънавият», 2001.
11. Кон И. С. Психология ранней юности. -М., 1989.
12. Майерс Д. Социальная психология. -СПб., 1997.
13. Миллий истиқбол яёси: асосий тушунчча ва тамоилилар.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
14. Моргунов Е. Б. Личность и организация. -М., 1996.
15. Муздыбаев К. Психология ответственности. -М., 1983.
16. Оллпорт Г.В. Личность в психологии. - М., 1998.
17. Психология. Учебник. Под ред А. Крылова. - М., 1998.
18. Ядов В.А. Социальная идентичность личности. -М., 1994.

III БҮЛИМ

ШАХСНИНГ ФАОЛЛИГИ ВА ИЖТИМОИЙ ХУЛҚНИНГ МОТИВАЦИЯСИ

Шахс ва унинг фаоллиги

Жамият билан доимий муносабатни ушлаб турувчи, ўз-ўзини англаб, ҳар бир ҳаракатини мувофиқлаштирувчи шахсга хос бўлган энг муҳим ва умумий хусусият – бу унинг *фаоллигидир*. Фаоллик (лотинча «actus» – ҳаракат, «actus» – фаол сўзларидан келиб чиққан тушунча) шахснинг ҳаётдаги барча хатти-ҳаракатларини намоён этишини тушунтирувчи категориядир. Бу – ўша оддий қўлимиизга қалам олиб, бирор чизиқча тортиш билан боғлиқ элементар ҳаракатимиздан тортиб, токи ижодий уйғониш пайтларимизда амалга оширадиган мавхум фикрлашимизгача бўлган мураккаб ҳаракатларга алоқадор ишларимизни тушунтириб беради. Шунинг учун ҳам психологияда шахс, унинг онги ва ўз-ўзини англаши муаммолари унинг фаоллиги, у ёки бу фаолият турларида иштироқи ва уни уддалашига алоқадор сифатлари орқали баён этилади.

Фанда инсон фаоллигининг асосан икки тури фарқланади:

A. Ташқи фаоллик – бу ташқаридан ва ўз ички истак-ҳоҳишларимиз таъсирида бевосита кўриш, қайд қилиш мумкин бўлган ҳаракатларимиз, мушакларимизнинг ҳаракатлари орқали намоён бўладиган фаоллик.

B. Ички фаоллик – бу бир томондан у ёки бу фаолиятни бажариш мобайнидаги физиологик жараёнлар (моддалар алмашинуви, қон айланиш, нафас олиш, босим ўзгаришлари) ҳамда, иккинчи томондан, бевосита психик жараёнлар, яъни аслида кўринмайдиган, лекин фаолият кечишига таъсир кўрсатувчи омилларни ўз ичига олади.

Мисол тариқасида ҳаётдан шундай манзарани тасаввур қилайлик: узоқ айрилиқдан сүнг она ўз фарзанди висолига стди. Ташқи фаолликни биз онанинг боласига интилиши, уни кучоқлаши, юзларини сийлаши, кўзларидан оқсан севинч ёшлида кўрсак, ички фаоллик — ўша кўз ёшларини келтириб чиқарган физиологик жараёнлар, ички соғинчнинг асл сабаблари (айрилиқ муддати, ночорлик туфайли айрилиқ каби яширин мотивлар таъсири), кўриб идрок қилгандаги ўзаро бир-бирларига интилишни таъминловчи ички, бир қарашда кўз билан илғаб бўлмайдиган эмоционал ҳолатларда намоён бўлади. Лекин шу манзарани бевосита гувоҳи бўлсак ҳам, уни ифодалаган расмни қўрсак ҳам, тахминан қандай жараёнлар кечётганлигини тасаввур қилишимиз мумкин. Демак, иккала турли фаоллик ҳам шахсий тажриба ва ривожланишнинг асосини ташкил этади. Бир қарашда ҳар бир аниқ бир шахсга ва унинг эҳтиёжларига боғлиқ бўлиб туолган бундай фаоллик турлари аслида ижтимоий характерга эга бўлиб, шахснинг жамият билан бўладиган мураккаб ва ўзаро муносабатларининг оқибати ҳисобланади.

Инсон фаоллиги «ҳаракат», «фаолият», «хулқ» тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, шахс ва унинг онги масаласига бориб тақалади. Шахс айнан турли фаолликлар жараёнида шаклланади, ўзлигини намоён қиласди ҳам. Демак, фаоллик ёки инсон фаолияти пассив жараён бўлмай. У онгли равишда бошқариладиган фаол жараёндир. Инсон фаолигини мужассамлаштирувчи ҳаракатлар жараёни фаолият деб юритилади. Яъни, *фаолият* — инсон онги ва тафаккури билан бошқариладиган, ундаги турли-туман эҳтиёжлардан келиб чиқадиган, ҳамда ташқи оламни ва ўз-ўзини ўзгартириш ва такомиллаштиришга қаратилган ўзига хос фаоллик шаклидир. Бу — ёш боланинг реал предметлар моҳиятини ўз тасаввурлари доирасида билишга қаратилган ўйин фаолияти, бу — модний неъматлар яратишга қаратилган меҳнат фаолияти, бу — янги кашфиётлар очишга қаратилган илмий-тадқиқотчилик фаолияти, бу — рекордларни кўпайтиришга қаратилган спортчининг мəҳорати ва шунга ўхшаш. Шуниси характерлики, инсон ҳар дақиқада қандайдир фаолият тури билан машғул бўлиб туради.

Фаолият турлари. Жисмоний ва ақлий ҳаракатлар

Хар қандай фаолият реал шарт-шароитларда, турли усулларда ва турлича күринишларда намоён бўлади. Қилинаётган ҳар бир ҳаракат маълум нарсага — предметга қаратилгани учун ҳам, фаолият предметли ҳаракатлар Мажмуй сифатида тасаввур қилинади. Предметли ҳаракатлар ташқи оламдаги предметлар хусусиятлари ва сифатини ўзгартиришга қаратилган бўлади. Масалан, маъruzани конспект қилаётган талабанинг предметли ҳаракати ёзувга қаратилган бўлиб, у аввало ўша дафтардаги ёзувлар сони ва сифатида ўзгаришлар қилиш орқали, билимлар захирасини бойитаётган бўлади. Фаолиятнинг ва уни ташкил этувчи предметли ҳаракатларнинг айнан *нималарга йўналтирилганига* қараб, зввало ташқи ва ички фаолият фарқданади. *Ташқи фаолият* шахсни ўраб турган ташқи мухит ва ундаги нарса ва ҳодисаларни ўзгартиришга қаратилган фаолият бўлса, *ички фаолият* — биринчи навбатда ақлий фаолият бўлиб, у соғ психологик жараёнларнинг кечишидан келиб чиқади. Келиб чиқиши нуқтаи назаридан ички — ақлий, психик фаолият ташқи предметли фаолиятдан келиб чиқади. Дастреб предметли ташқи фаолият рўй беради, тажриба ортириб борилган сари, секин-аста бу ҳаракатлар ички ақлий жараёнларга айланиб боради. Буни нутқ фаолияти мисолида оладиган бўлсак, бола дастребки сўзларни қаттиқ товуш билан ташқи нутқида ифода этади, кейинчалик ичida ўзича гапиришга ўрганиб, ўйлайдиган, мулоҳаза юритадиган, ўз олдига мақсад ва режалар қўядиган бўлиб боради.

Хар қандай шароитда ҳам барча ҳаракатлар ҳам ички-психологик, ҳам ташқи-мувофиқлик нуқтаи назаридан онг томонидан бошқарилиб боради. Хар қандай фаолият таркибида ҳам ақлий, ҳам жисмоний — мотор ҳаракатлар мужассам бўлади. Масалан, фикрлаётган донишмандни кузатганимисиз? Агар ўйланаётган одамини зийраклик билан кузатсангиз, ундаги етакчи фаолият ақлий бўлгани билан унинг пешоналари, кўзлари, ҳаттоқи, тана ва қўл ҳаракатлари жуда мұҳим ва жиддий фикр хусусида бир тўхтамга келолмаётганидан, ёки янги фикрни топиб, ундан мамнуният ҳис қилаётганилигидан дарак беради. Бир қарашда ташқи элементар ишни амалга ошираётган — мисол учун, узум кўчатини ортиқча барглардан холос этаётган боғбон ҳаракатлари ҳам ақлий

компонентлардан ҳоли эмас, у қайси баргнинг ва нима учун ортиқча эканлигидан англааб, билиб туриб олиб ташлайди.

Ақлий ҳаракатлар — шахснинг онгли тарзда, ички психологияк механизмлар воситасида амалга оширадиган турли-туман ҳаракатларидир. Экспериментал тарзда шу нарса исбот қилинганки, бундай ҳаракатлар доимо мотор ҳаракатларни ҳам ўз ичига олади. Бундай ҳаракатлар қуйидаги күринишларда бўлиши мумкин:

- *перцептив* — яъни булар шундай ҳаракатларки, уларнинг оқибатида атрофдаги предметлар ва ҳодисалар тўғрисида яхлит образ шаклланади;

- *мнемик фаолият* — нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти ва мазмунига алоқадор материалнинг эслаб қолиниши, эсга туширилиши ҳамда эсда сақлаб турилиши билан боғлиқ мураккаб фаолият тури;

- *фикраш фаолияти* — ақл, фаҳм-фаросат воситасида турли хил муаммолар, масалалар ва жумбоқтарни счишга қаратилган фаолият;

- *имажитив* — («image» — образ сўзидан олинган) фаолияти шундайки, у ижодий жараёнларда хаёл ва фантазия воситасида ҳозир бевосита онгда берилмаган нарсаларнинг хусусиятларини англаш ва хаёлда тиклашни тақозо этади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар қандай фаолият ҳам ташки ҳаракатлар асосида шаклланади ва мотор компонентлардан иборат бўлиши мумкин. Агар ташки фаолият асосида психик жараёнларга ўтиш рўй берган бўлса, бундай жараённи психологияда интериоризация деб аталади, аксинча, ақлда шаклланган foяларни бевосита ташки ҳаракатларда ёки ташки фаолиятга кўчирилиши экстериоризация деб юритилади.

Фаолият турлари яна онгнинг бевосита иштироки даражасига кўра ҳам фарқланади. Масалан, шундай бўлиши мумкинки, айрим ҳаракатлар бошида ҳар бир элементни жилдий равишда, алоҳида-алоҳида бажаришни ва бунга бутун дикқат ва онгнинг йўналишини талаб қиласди. Лекин вақт ўтгач, бора-бора унда онгнинг иштироки камайиб, кўпгина қисмлар автоматлашиб боради. Бу оддий тилга ўгирилганда, малака ҳосил бўлди дейилади. Масалан, ҳар биримиз шу тарзда хат ёзишга ўрганганимиз. Агар малакаларимиз қаттий тарзда биздаги билимларга таянса, фаолиятнинг мақсади ва талабларига кўра ҳаракатларни муваффақиятли бажа-

ришни таъминласа, биз буни кўникмалар деб атамиз. Кўникмалар — доимо биздаги аниқ билимларга таянади. Масалан, кўникма ва малакалар ўзаро боғлиқ бўлади, шунинг учун ҳам ўкув фаолияти жараёнида шаклланадиган барча кўникмалар ва малакалар шахснинг муваффақиятли ўқишини таъминлайди. Иккаласи ҳам машқлар ва қайтаришлар воситасида мустаҳкамланади. Агар, фақат малакани оладиган бўлсак, унинг шаклланиш йўллари куйидагича бўлиши мумкин:

- оддий намойиш этиш йўли билан;
- тушунтириш йўли билан;
- кўрсатиш билан тушунтиришни уйғулаштириш йўли билан. Ҳаётда кўникма ва малакаларнинг аҳамияти катта. Улар бизнинг жисмоний ва ақлий уринишларимизни енгиллаштиради ва ўқишда, меҳнатда, спорт соҳасида ва ижодиётда муваффақиятларга эришишимизни таъминлайди.

Фаолиятни классификация қилиш ва турларга бўлишнинг яна бир кенг тарқалган усули — бу барча инсонларга хос бўлган асосий фаоллик турлари бўйича табақалашдир. Бу — мuloқot, ўйин, ўқиш ва меҳнат фаолиятлариdir.

Мuloқot — шахс индивидуал ривожланиши жараёнида намоён бўладиган бирламчи фаолият турларидан бири. Бу фаолият инсондаги кучли эҳтиёжлардан бири — инсон бўлиш, одамларга ўхшаб гапириш, уларни тушуниш, севиш, ўзаро муносабатларни мувофиқлаштиришга қаратилган эҳтиёжларидан келиб чиқади. Шахс ўз тараққиётини айнан шу фаолият турини эгаллашдан бошлайди ва нутқи орқали (вербал) ва нутқсиз воситалар (новербал) ёрдамида бошқа фаолият турларини мукаммал эгаллашга замин яратади.

Ўйин — шундай фаолият турики, у бевосита бирор моддий ёки маънавий неъматлар яратишни назарда тутмайди, лекин унинг жараёнида жамиятдаги мураккаб ва хилма-хил фаолият нормалари, ҳаракатларнинг символик андозалари бола томонидан ўзлаштирилади. Бола токи ўйнамагунча, катталар хатти-ҳаракатларининг манзуб ва моҳиятини англаб етолмайди.

Ўқиш фаолияти ҳам шахс камолотида катта рол ўйнайди ва маънино қисб этади. Бу шундай фаолликки, унинг жараёнида билимлар, малака ва турли кўникмалар ўзлаштирилади.

Меҳнат қилиши ҳам энг табиий эҳтиёжларга асосланган фаолият бўлиб, унинг мақсади, албатта, бирор моддий ёки маънавий неъматларни яратиш, жамият тараққиётига ҳисса қўшишdir

Хар қандай касбни эгаллаш, нафақат эгаллаш, балки уни маҳорат билан амалга оширишда фаолиятнинг барча қонуниятлари ва механизмлари амал қилади. Оддийгина бирор касб малакасини эгаллаш учун ҳам унга алоқадор бўлган маълумотларни эслаб қолиш ва қерак бўлганда яна эсга тушириш орқали уни бажариш бўлмай, балки ҳам ички (психик), ҳам ташқи (предметта йўналтирилган) ҳаракатларни онгли тарзда бажариш билан боғлиқ мураккаб жараёнлар ётишини унумаслик керак. Лекин ҳар бир шахсни у ёки бу фаолият тури билан шуғулланишига мажбур қилган психологик омиллар — сабаблар муҳим бўлиб, бу фаолият мотивларидир.

Ижтимоий хулқ мотивлари ва шахс мотивацияси

Юқорида биз танишиб чиқсан фаолият турлари ўз-ўзидан рўй бермайди. Шахснинг жамиятдаги ижтимоий хулқи ва ўзини қандай тутиши, эгаллаган мавқеи ҳам сабабсиз, ўз-ўзидан рўй бермайди. Фаолиятнинг амалга ошиши ва шахс хулқ-авторини тушунтириш учун психологияда «мотив» ва «мотивация» тушунчалари ишлатилади.

«Мотивация» тушунчаси «мотив» тушунчасидан кенгроқ маъно ва мазмунга эга. **Мотивация** — инсон хулқ-автори, унинг боғланиши, йўналиши ва фаолигини тушунтириб берувчи психологик сабаблар мажмунини билдиради. Бу тушунча у ёки бу шахс хулқини тушунтириб бериш керак бўлганда ишлатилади, яъни: «нега?», «нима учун?», «нима мақсадда?», «қандай манфаат йўлида?» деган саволларга жавоб қидириш — мотивацияни қидириш демакдир. Демак, у хулқнинг мотивацион таснифини ёритишга олиб келади.

Шахснинг жамиятда одамлар орасидаги хулқи ва ўзини тутиши сабабларини ўрганиш тарбиявий аҳамиятга эга бўлган нарса бўлиб, масалани ёритишнинг икки жиҳати фарқланади: а) ички сабаблар, яъни хатти-ҳаракат эгасининг субъектив психологик хусусиятлари назарда тутилади (мотивлар, эҳтиёжлар, мақсадлар, мўлжаллар, истаклар, қизиқишлар ва ҳоказолар); б) ташқи сабаблар — фаолиятнинг ташқи шарт-шароитлари ва ҳолатлари. Яъни, бўлар айни аниқ бир ҳолатларнинг келиб чиқишига сабаб буладиган ташқи стимуллардир.

Шахс хулқ-атворини ичкаридан, ички психологик сабаблар туфайли бошқариши одатда шахсий диспозициялар ҳам деб атала-ди. Улар шахс томонидан англаниши ёки англанмаслиги ҳам мум-кин. Яъни, байзан шундай бўладики, шахс ўзи амалга оширган иши ёки ўзидаги ўзгаришларга нисбатан шаклланган муносабат-нинг ҳақиқий сабабини ўзи тушуниб етмайди, «Нега?» деган са-волга «ўзим ҳам билмай қолдим, билмайман», деб жавоб беради. Бу англанмаган диспозициялар ёки установкалар деб атала-ди. Агар шахс бирор касбга онгли тарзда қизиқиб, унинг барча сир-асрор-ларини эгаллаш учун астойдил ҳаракат қиласа, бунда вазият бош-қачароқ бўлади, яъни, диспозиция англанган, онгли ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан *мотив* — аникроқ тушунча бўлиб, у шахсдаги у ёки бу хулқ-атворга нисбатан турган мойиллик, ҳозир-ликни тушунириб берувчи сабабни назарда тутади. Машхур не-мис олими Курт Левин мотивлар муаммоси, айниқса, шахсдаги ижтимоий хулқ мотивлари борасида катта кенг қамровли тадқи-қотлар олиб бориб, шу нарсани аниқлаганки, ҳар бир одам ўзига хос тарзда у ёки бу вазиятни идрок қилиш ва баҳолашга мойил бўлади. Шуниси ажабланарлики, ўша бир аниқ вазият хусусидаги турли шахсларнинг баҳолари ҳам турлича бўлади. Бундан ташқа-ри, бир шахснинг ўзи ҳам ўзидаги ҳолат, кайфиятга боғлиқ ҳолда бир хил вазиятни алоҳида ҳолларда турлича идрок қилишга мой-ил бўларкан. Шунинг учун ҳам одамнинг айни пайтдаги реал ҳаракатларини ўша маълум шароитдаги ички ва ташки стимул-ларга унинг берган баҳоси ёки реакцияси сифатида қарамай, бал-ки унда шунга ўхшаш ҳолатларни идрок қилишга ички бир ҳозир-лик — диспозициянинг мавжудлиги билан тушунириш тўғрироқ бўлади. Шу маънода шахс хулқининг мотивацияси турли шароит-лардан ортирилган тажрибага таянган, онгли таҳдиллар, ҳатто-ки, ижтимоий тажриба нормаларининг таъсирида шаклланадиган сабаблар комплексини ўз ичига олади. Масалан, техника олий-гоҳларида: «Материалларнинг қаршилиги» номли курс бор дей-лик. Шу курсни ўзлаштириш ва ундан синовдан ўтиш кўпчилик-ка осонликча рўй бермайди. Ҳали курс бошланмасданоқ, ёш та-шабанарда шу курс ва унинг талабларига нисбатан шундай уста-новка шаклланади, албатта, бу курс қийин, уни олиб борувчи ўқитувчи ўти талабчани, қаттиққўл ва ҳоказо деган. Бундай моти-вация мана исчез аниқи ташабанар боидан кечираётган ҳолат. Энди

аниқ бир шахснинг дарс жараёни бошланган кейинги ҳаракатлари аниқ бир мотивлар билан изоҳланади ва тиришқоқ талаба учун бу фан ҳам бошқа фанлар қатори тинимсиз изланиш, ўз вақтида дарсларни тайёрлашни талаб қилса, бошқаси учун (дангасароқ талаба учун) бу дарсдан кейин дарс йўқ ва у қачон шу семестр тугашини кутиб ҳаракат қиласи.

Ҳар қандай мотивларнинг орқасида шахснинг эҳтиёжлари ётади. Яъни, мақсадли ҳаётда шахсда аввал у ёки бу эҳтиёжлар пайдо бўлади ва айнан уларнинг табиати ва заруратига боғлиқ тарзда хулқ мотивлари намоён бўлади. Мисол учун талабанинг ўкув фаолиятини олиш мумкин. Билим олиш мақсади билим, илм олиш, қизиқувчанлик эҳтиёжини пайдо қиласи. Бу эҳтиёж тараққиётнинг маълум бир даврида, масалан, боғча ёшидан бошлаб қониктирила бошлайди. Болага сотиб олиб берилган китоблар, дафтар ва бошқа ўкув куроллари, маълум таълим масканида ташкил этилган шарт-шароитлар ва у ердаги бевосита билим олишга қаратилган фаолиятнинг ўзи, бола учун мотив ўрнини босади. Яна бир оддий мисол: кўлингизда китоб бор. Сиз ҳали уни ўқишни бошламадингиз. Лекин ўқиш истаги бор, шу истакнинг ортида эса, ўша мазмунни билиш ва унинг тагига етиш эҳтиёжи туради. Рус олими Р. Немов шахсдаги мотивацион соҳани қуидагича тасаввур қиласи. Умуман, ҳар қандай шахсдаги мавжуд эҳтиёжларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. *Биологик эҳтиёжлар* – бу – физиологик (ташналик, очлик, уйқу), жинсий, мослашув эҳтиёжлари.

2. *Ижтимоий эҳтиёжлар* – бу – меҳнат қилиш, билиш, эстетик ва ахлоқий-маънавий эҳтиёжлар.

Эҳтиёжларни биологик ҳамда ижтимоий турларга бўлганимиз билан шу нарсани унутмаслигимиз лозчмки, шахсдаги ҳар қандай эҳтиёжлар ҳам ижтимоийлашган бўлади, яъни, улар ўша жамият ва муҳитдаги қадриялар, маданий меъёрлар ва инсонлараро муносабатлар характеристига боғлиқ бўлади. Масалан, энг табиий ва тушунарли ҳисобланган бизнинг емишга – овқатга бўлган эҳтиёжимизни олсак, у ҳам аниқ бир муҳитга қараб турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Яна мисол учун, тўй маросимлари ёки жуда тўкин дастурхон атрофида ўтирган одам нима учун шунчалик кўп овқат истеъмол қилиб юборганини билмай қолади. Агар бу табиат кўйни ёки пахта даласидаги ҳашар бўлса-чи, бир бурда

иссиқ, нон ҳам бутун танага роҳат бахш этувчи малҳам бўлиб, очликни билдирилмайди. Камтарона дастурхондан овқат еб ўргангандиши оз-оз сийишга ўрганса, ёшлигидан месъёрдан ортиқ еб ўргангандиши одам врач олдига бориб, ўзи учун оздирувчи дори-дармон сўраса сўрайдик, лекин уйда ўзи смишини назорат қилиши кераклигини билмайди. Демак, бу ҳам маданиятта, этикага, оила муҳитига бевосита боғлиқ нарса экан-да.

Умуман шахс ижтимоий хулқи мотиви ҳақида гап кетганда, унинг иккى томони ёки элементи ажратилади: *ҳаракат дастури ва мақсад*. Ҳаракат дастури мақсадга эришишнинг воситаларига аниқлик киритади. Шунинг учун ҳам дастурда назарда тутилган воситалар мақсадга эришишни оқлаши керак, акс ҳолда дастур ҳеч нарса бермайди. Масалан, баъзи ота-оналар фарзандларини яхши тарбиялаш ва ундан идеалларидағи шахс етишиб чиқишини орзу қилиб, унинг олдига жуда оғир тарбиявий шартларни қўядилар, бола эркинлиги бўғилади, у ҳатъий назорат муҳитидан ушланади. Оқибатда бола кейинчалик бошқариб бўлмайдиган, қайсар, унча-мунча ташки таъсирга берилмайдиган бўлиб қолиб, ҳар қандай бошқа ижтимоий шароитда қийналадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам мотив ҳар доим англанган, эҳтиёжлар мувофиқлаштирилган ва мақсадлар ва унга етиш воситалари аниқ бўлиши керак. Шундагина ижтимоий хулқ жамиятта мос бўлади.

Мотивларнинг турлари

Турли касб згалари фаолияти мотивларини ўрганишда мотивлар характерини билиш ва уларни ўзгартириш муаммоси аҳамиятта эга. Шундай мотивлардан бири турли хил фаолият соҳаларида муваффакиятга эришиш мотиви бўлиб, бундай назариянинг асосчилари америкалик олимлар Д. Макклелланд, Д. Аткинсон ва немис олими Х. Хекхаузенлар ҳисобланади. Уларнинг фикрича, одамда турли ишларни бажаришини таъминловчи асосан икки турдаги мотив бор: муваффакиятга эришиш мотиви ҳамда муваффакиятсизликлардан қочиш мотиви. Одамлар ҳам у ёки бу турли фаолиятларни киришишда қайси мотивга мўлжал қилишларига қаріб фарқ қиласидилар. Масалан, фақат муваффакият мотиви билан ишлайдиганлар олдиндан ишонч билан шундай иш бошлайдиларки, шима қилиб бўлса ҳам ютуққа эришиш улар учун олий

мақсад бўлади. Улар ҳали ишни бошламай туриб, ютуқни кутадилар ва шундай ишни амалга оширишса, одамлар уларнинг барча ҳаракатларини маъқуллашларини биладилар. Бу йўлда улар нафакат ўз куч ва имкониятларини, балки барча ташқи имкониятлар — таниш-билишлар, маблағ қаби омиллардан ҳам фойдаланадилар.

Ғарбда деярли барча одам ёшликлан шахсий ютуқ ва муваффақиятларга интилиш руҳида тарбияланади. Бу руҳ уларда эҳтиёж даражасида бўлади. Муваффақият уларда доимо келажакка ҳартиялган бўлиб, унинг мазмунида шинам, гўзал иш идорасидан тортиб, хушқомат котибанинг бўлиши ҳам киради. Шуниси эътиборга лойикки, бу ютуқларга шахс ўз меҳнати, ўқиши ва вақтида сармоя ажратиши орқали эришишини яхши билади. Бунда уларнинг ота-оналари жуда катта рол ўйнайди. Боласининг омадли бўлишини хоҳлаган ота-она ёшликлан оғизи ўз кучига ишониш кераклигини тушуниб боради, эришган ҳар бир ютуғидан қувонади ва ўзига ишончи ортади. Бизда айрим пайтларда шундай бўладико, биз болани бошқаларга қараб ўрнак олишга, онаси ишлаб берган масаласи билан мактабда яхши баҳо олиб, ундан ўзи мақтаниб юришининг тувоҳи бўламиз. Бундай ёндашув болани бошқалар кучига ишонадиган, нима ишни бўлса ҳам катталарнинг йўлйўриги билан бажаришга ўрганиб қолади. Бундайлар, вақти соати келиб, оиласи, иши бўлганда, доимо ишни бошламай туриб, унинг ёмон оқибатли бўлмасмикин, деган ўй билан ҳавотирланадиган бўлиб қолади.

Демак, муваффақиятсизликдан қочиш мотивига таянган шахсларда биринчилардан фарқли, ишни бошлашдан аввал нима бўлса ҳам мувафиқиятсизликка дучор бўлмасликни ўйлайдилар. Шу туфайли уларда кўпроқ ишончсизлик, ютуққа эришишга ишонмаслик, пессимизмга ўхшашиб ҳолат кузатилади. Шунинг учун бўлса керак, охир-оқибат улар барибир муваффақиятсизликка учраб, «ўзи сира омадим юришмайдиган одамман-да» деган холосага келадилар. Агар биринчи тоифали шахслар бир ишни муваффақиятли тутатгач, кўтаринки руҳ билан иккинчи ишга киришишса, иккинчи тоифа вакиллари, ҳар қандай ишни якунлагандан сўнг, унинг натижасидан қатъий назар, руҳан тушқунликка тушадилар ва оғриниш ҳисси билан бошқа ишга киришадилар.

Америкалик олима Квинн Вирджиниянинг ёзишича, муваффақиятсизликдан қочувчи шахсларда кўпинча рақобатдан қўрқиши

хисси устун бўлади. Ҳаттоқи, шундай одамлар борки, улар айрим танишларининг назаридан қолиб кетмаслик, уларни хафа қилмаслик учун муваффакиятга интилмайдилар, оқибатда ҳаётда омадсизлар қаторига кириб қолади. Айниқса, бундай муносабат қизларга хос бўлиб, улар барча нарсада илғор бўлиб кетган, омадли кишиларга ишонч билдирилас эканлар. Фарbdаги урф-одатлар ва мулоқот анъаналари ўзига хослигини унутмаган ҳолда шуни эътироф этиш мумкинки, бизнинг қизлар ҳам жуда бирорларнинг кўнглига қарайдигандан. Лекин ўқишда ва хизмат вазифаларини бажаришда улар йигитлардан қолишмасликка ҳаракат қилишади. Фақат оиласий муносабатларда аксарият аёллар албатта, эркакларнинг, катталарнинг фикрлари билан ҳисоблашишга, оиласий муаммоларни ҳал қилишда ташаббусни эркакларга беришга мояйдирлар.

Бу ўринда *талаbчаник* деган сифатнинг роли катта. Агар муваффакиятга йўналган шахсларнинг ўзларига нисбатан қўйган талаблари даражаси ҳам юқори бўлса, иккинчи тоифа вакилларининг талаблари аксинча, паст бўлади. Бундан ташқари, ҳар биримиздаги ўзимиздаги реал қобилиятлар тўғрисидаги тасаввурларимиз ҳам ушбу мотивларнинг фаолиятдаги ўрнига таъсир кўрсатади. Масалан, ўзидаги қобилиятларга ишонган шахс ҳаттоқи, мағлубиятга учраса ҳам, учалик қайғурмайди, кейинги сафар ҳаммаси яхши бўлишига ишонади. Ишончсиз шахс эса кичкина берилган танбех ёки танқидни ҳам жуда катта руҳий азоб билан қайғуриб бошдан кечиради. Шунинг учун ҳам шахснинг у ёки бу вазиятларда қайғуриш сифати ҳам маълум маънода мотивлар характеристини белгилайди.

Шундай қилиб, мотивлар тизими бевосита шахснинг меҳнатга, одамларга ва ўз-ўзига муносабатларидан келиб чиқади ва ундаги характер хусусиятларини ҳам белгилайди. Уларнинг ҳар биримизда реал шарт-шароитларда намоён бўлишини бирор масъуллиятли иш олдидан ўзимизни тутишимиз ва муваффакиятларга эришишимиз билан баҳоласак бўлади. Масалан, масъулиятли имтиҳон топшириш жараёнини олайлик. Баъзи талабалар имтиҳон олдидан жуда қайғурдилар, ҳаттоқи, қўрқадилар ҳам. Улар учун имтиҳон топшириш жуда катта ташвишдай. Бошқалар эса бу жараённи босиқлик билан бошдан кечириб, ичидан ҳаяжонланаётган бўлсалар ҳам, буни бошқаларга билдиримайдилар. Яна учинчи тоифа кишилари умуман беғам бўлиб, сира койимайдилар. Таби-

ийки, шунга мувофиқ тарзда, ҳар бир тоифа вакиллари ишининг муваффақияти ва фаолиятнинг самараси турлича бўлади. Бунга ҳар бир шахсдаги даъвогарлик даражаси ҳам таъсир қиласди. Даъвогарлик даражаси юқорироқ бўлганлар билган-билиманини исбот қилишга уринсалар, ана шундай даражаси пастлар бор билганини ҳам яхши айтиб беролмай, яна ўқитувчи билан тортишмайдилар ҳам.

Шунинг учун ҳам ҳар биримиз ижтимоий фаолият мотивларидан ташқари, шахсий ҳислатларимизни ҳам билишимиз ва онгли тарзда хулқимизни бошқара олишимиз керак.

Мотивларнинг англанганлик даражаси: ижтимоий установка ва уни ўзгартириш муаммоси

Юқорида таъкидлаганимиздек, мотивлар, яъни хатти-ҳарачатларимизнинг сабаблари биз томонимиздан англаниши ёки англанмаслиги ҳам мумкин. Юқорида келтирилган барча мисолларда ва ҳолатларда мотив аниқ, яъни шахс нима учун у ёки бу турли фаолиятни амалга ошираётганлигини, нима сабабдан муваффақиятга эришаётганлиги ёки мағлубиятга учраганини билади. Лекин ҳар доим ҳам ижтимоий хулқимизнинг сабаблари бизга аён бўлавермайди. Англанмаган ижтимоий хулиқ мотивлари психологияда ижтимоий установка (инглизча «attitud») ҳодисаси орқали тушунтирилади.

Ижтимоий установка шахснинг ижтимоий обьектлар, ҳодисалар, гурухлар ва шахсларни идрок қилиш, баҳолаш ва қабул қилишга нисбатан шундай тайёргарлик ҳолатики, у бу баҳо ёки муносабатнинг аслида қачон шаклланганлигини аниқ англамайди. Масалан, Ватанимизни ҳаммамиз севамиз, байробимиз муқаддас, немис инвесторларга ишонамиз, негрларга раҳмимиз келади, тижорат ишлари билан шугулланадиганларни албатта пулдор, бадавлат, деб ҳисоблаймиз ва ҳоказо. Бу тасаввурлар, баҳо ва ҳиссиятлар қачон ва қандай қилиб онгимизда ўрнашиб қолганлигига эътибор бермасдан юқорида санаб ўтган ҳиссиётларни бошдан кечираверамиз. Мана шуларнинг барчаси ижтимоий установкалар бўлиб, уларнинг мазмун моҳияти аслида ҳар бир инсон ижтимоий тажрибаси давомида шаклланади ва узоқ муддатли хотирада сақланиб, аниқ бир вазиятларда рўёбга чиқади.

Америкалик олим Г. Оллпорт ижтимоий установканинг уч компонентли тизимини ишлаб чиққан:

А. Когнитив компонент — установка объектига алоқадор бичимлар, гоялар, тушунча ва тасаввурлар мажмуй;

Б. Аффектив компонент — установка объектига нисбатан субъект хис қиладиган реал ҳиссиётлар (симпатия, антипатия, лоқайдлик каби эмоционал муносабатлар);

В. Харакат компоненти — субъектнинг объектига нисбатан реал шароитларда амалга ошириши мумкин бўялган ҳаракатлари мажмуюи (хулқда намоён бўлиш).

Бу учала компонентлар ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ бўлиб, вазиятга қараб у ёки бу компонентнинг роли устуворроқ бўлиши мумкин. Шуни айтиш лозимки, компонентлааро монандлик бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, айрим талабалар талабадик бурчи ва тартиб-интизом билан жуда яхши таниш бўлсаларда, ҳар доим ҳам унга риоя қиласкермайдилар. «Тасодифан дарс қолдириш», «жамоатчилик жойларида тартибни бузиш» каби ҳолатлар когнитив ва ҳаракат компонентларида уйғунлик йўқлигини кўрсатади. Бу бир қарашда сўз ва иш бирлиги принципининг турли шахсларда турлича намоён бўлишини эслатади. Агар одам бир неча марта била туриб, ижтимоий хулқа зид ҳаракат қиласа, ва бу нарса бир неча марта қайтарилса, у бу ҳолатга ўрганиб қолади ва установкага айланиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам биз ижтимоий меъёrlар ва санкциялар воситасида бундай қарама-қаршилик ва тафовут бўлмаслигига ёшларни ўргатиб боришимиз керак. Бу шахснинг истиқболи ва фаолиятининг самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

- 1 Григорьев Л.П. Резервы человеческой психики. -М., 1990.
- 2 В.Каримова. Ижтимоий психология асослари. -Т., 1994.
- 3 В. Каримова, Ф. Акрамова. Психология. Маъruzatlar matnii. -Т., 2000.
- 4 Климов Е.А. Основы психологии. -М., 1998.
- 5 Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности. -М., 1988.
- 6 Мерлин В.С. Лекции по психологии мотивов человека. -Пермь, 1971
- 7 Насиновская Е.Е. Методы изучения мотивации личности. -М., 1988.
- 8 Немов Р.С. Психология. В 3-х кн.-Кн 1. -М., 1998.
- 9 Практическая психодиагностика. Методики и тест. -Самара, 1998.
- 10 Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность Т. 1,2. М., 1986.

IV БЎЛИМ

ШАХСНИНГ ИЖТИМОЙ БОРЛИҚНИ БИЛИШИ

Билиш жараёнлари ва профессионал фаолият

Профессионал фаолият шахсдан жуда кўп билимларни ҳамда малакаларни талаб қиласди. Нима учун у ёки бу касбни танлаганини англаб етган шахс (мотивлар муаммоси), энди ўз фаолияти ва қобилиятларини бошқара билиши ва ўз устида муттасил ишлаб, малакаларини орттириб бориши шарт. *Профессионал билимдошлик* шу нуқтаи назардан шахс умумий маданиятининг шундай йўналишики, унга фақат касбига тааллуқли бўлган билимлардан ташқари, шу билимларнинг ҳосил бўлиш йўллари ва малакаларнинг такомиллашувини таъминловчи психологик жараёнлар ва ҳолатларни билишни ҳам тақозо этади. Бу психологияда билиш жараёнлари ва уларнинг моҳиятини ва кечишини билиш демакдир.

Маълумки, одамлар бир-бирларидан кўп жиҳатлари билан фарқ қиласдилар. Масалан, айримлар кўрган-кечиргандарини жуда яхши эсда олиб қолиб, керак вақтда аниқ эсга тушира оладилар. Баъзилар кўзи билан кўрган ҳар қандай обьектни майда деталларигача баён этиш қобилиятига эга. Яна бирлари эшигтан нарсалари хусусида аниқроқ фикрлайди, кимдир содда, равон тилга ўз ҳис-кечинмаларини айта олса, бошқалар — ҳар бир ҳикояга албатта, фантазия элементларини қўшишга мойил бўладилар. Демак, одамларнинг ташқи оламдан оладиган таассуротлари ва уларни онгда тартиблаштириш қобилиятлари ҳар хил бўларкан. Йиккинчи томондан, шундай касбкорлар борки, у шахсдаги у ёки бу сифатларнинг мукаммалашиб боришига имкон беради. Масалан, йирик автоматик бошқарув тизимларида ишлайдиган оператор ўз дикқатини ҳар қандай майда ўзгаришларга ҳам қаратишга ўрганса, конструктор мавхум математик ҳисоб-китобларга уста бўлиб боради.

Негисолги-молиячи пулнинг ҳар бир тийинидан фойда олишга ўринса, ишор табиатан барча ҳодиса ва воқеаларни бадиий бўёқшарда, ўзига хос идрок қилишга майиллиги ошади. Демак, одамнинг ташки олам хосса ва хусусиятларини онгидаги акс этириши унинг иқтидори ўсиши ва профессионал малакалари ривожланганлигига боғлиқ тарзда кечади. Шунинг учун ҳар онгнинг муҳим акс этириш шакллари бўлмиш билиш жараёнлари — идрок, сезгилар, хотира, диққат, тафаккур, иродада ва ҳиссиётларнинг инсон ҳаёти ва профессионал ўсишидаги ролига тўхтаб ўтамиш.

Хўш, билиш жараёнлари деганда психологияда айнан нималар назарда тутилади? Билиш жараёнлари — бу щундай психик жараёнларки, улар шахсга ўзини ўраб турган атроф-муҳитнинг маълум ва муҳим хусусиятларини англашга, тушунишга ва улар устида ўзига зарур хulosалар чиқариб, ўз хулқ-авторини режалаштиришга имкон беради. Бу жараёнлар инсонга жуда яқин ва таниш. Чунки ҳар биримиз онгимиз борлигини, атрофдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг айрим алоҳида ҳамда яхлит хусусиятларини биламиш. Бу нарса ва ҳодисалар бизда ҳар бир алоҳида шароитда ўзига хос ҳиссий-кечинмаларни келтириб чиқаришини ҳам биламиш. Масалан, қорнингиз оч қолганда, емишга бўлган талабингизни ҳақиқатан бор ёки йўқлигини бирорлардан сўрамайсиз-ку? Ёки китоб муроала қилаётган шахс шу китобни рост билан ҳам ўзи ўқиётганлигини бошқалардан сўрамайди. Бундай ишлар ўз-ўзидан табиий жараёнлардай кечаверади. Фақат имтиҳон пайтида кеча-кечаси билан муроала қилиб, ўрганиб чиқсан материални нега ҳозир домла олдида эслай олмаёттанлигингиз сизни кўпроқ қизиқтиради ва сиз «Хотирам устида ишлашим керак» деган хуносага келасиз.

Дарҳақиқат, билиш жараёнлари ҳам маълум маънода бошқариладиган жараёнлар бўлиб, агар сиз ўз имкониятларингизни кенгайтириш ёки иқтидор даражангизни ортироқчи бўлсангиз, бу жараёнларга оид маълум қоидалар ва хусусиятларни билиб олишингиз керак.

Билиш жараёнлари: умумий хусусиятлар

Инсон онги бир қараашда яхлит нарса, аслида у айрим алоҳида жараёнлардан иборат. Шунинг учун ҳам атроф-муҳитни, ўзи-

мизни билишимизга имкон берувчи онгни ўрганиш учун уни алоҳида психик жараёнларга бўлиб ўргана бошлаганлар. Бу жараёнлар — сезгилар, идрок, хотира, диққат, тафаккур, нутқ ва бошқалардир. Бу жараёнлар шу қадар бир-бирлари билан боғлиқки, бирини иккинчисиз тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Масалан, кўриб идрок қилиб турган нарсангизни фикрламай кўрингчи, унинг моҳиятини биласизми? Диққат билан кўрган ёки ўқиган текстингизни эслаб қоласиз. Ёки бирор нарса тўғрисида фикрлаш учун бизга бир вақтда ҳам илгариги идрок образлари, ҳам эслаб қолиш маҳоратимиз, ҳам ички нутқимиз, иродамиз ва диққат керак бўлади. Ҳаттоқи, тасодифан қўлимизга кириб кетган зиррапчага берган реакциямиз ҳам оддий оҳ-воҳга ўхшаш ҳиссиётлардан ташқари, ўша нарсанинг бу ерда қандай пайдо бўлганлиги каби қатор тафаккур жараёнларини келтириб чиқаради.

Мураккаб компьютер техникаси чиққандан кейин одамнинг ўз психик жараёнларига қизиқиши янада ортди. Энди маълумотларни қабул қилиш (анъанавий идрок деб аталувчи жараёнга ўхшаш), уларни қайта ишлаш (тафаккурга ўхшаш) ва уни сақлаш (хотира) ҳақида кўп гапирадиган бўлиб қолдик. Лекин бу инсондаги табиий жонли жараёнлар аҳамияти ва тарбияси масаласини янада юқори кўтарди.

Психология соҳасида экспериментал ишларнинг муваффақ-қиятли амалга оширилиши аслида инсон психикаси компьютердан кўра мураккаблиги ва одам англаган маълумотларидан кўпроқ нарсаларни идрок қилиб, қабул қилишини исботлади. Масалан, маҳсус асбоблар ёрдамида аслида одам кўрмаётган, ҳис қилмаётган жуда кучсиз сигналлар ҳам физиологик реакцияларни келтириб чиқараётганлиги қайд этилди. Масалан, шу нарса аниқланганки, одам кино кўраётганда бир соняда 24 кадрни идрок қилади ва бирор тасвир кўз ўнгидаги гавдаланади. Психологлар шундай эксперимент қилишди: кунларнинг бирида ўзига хос тасвир намоён этилди. 24 та кадр ўрнига 25 кадр бериб, ўша 25-кадрда «Кока-кола ичинг» деган ёзув берилди. Табиийки, оддий идрок бу битта кадрни илғамайди. Лекин томошадан кейин кинотеатр буфетида ушбу ичимликни ичиш 18 фойзга ошган. Демак, аслида онг бу маълумотни қабул қилган, лекин реал англаш, ойдинлашув рўй бермаган экан.

Аналогик ҳолат хотирамизда ҳам тез-тез рўй беради. Кимнидир учратиб қоламиизда, ўйланамиз: қаерда кўрган эканман? Ҳеч

эслолмайсиз, лекин юзи, кўзи ва бошқа сифатлари танишдай. Буни ҳам шундай изоҳлаш позимки, одам кўрган-кечирганлари аслида мияда сақланади, биз онг соҳасига айримларинигина чиқара оламиз. Фақат, касал бўлиб ёки бирор нарсадан қаттиқ ташвишга тушганимизда калламизга ҳар хил ўй-фикрлар ўлаверади. Ўшалар аслида бор нарсаларнинг беихтиёр тикланиши.

Онгдаги маълумотларнинг аслида миямиздагилардан кэмлигининг асосий сабаби — одам ҳар қандай маълумотни *сарапаб, танлаб қабул қиласди*, ўзи учун «аҳамиятсиз» деб баҳолаган нарса-га дикқат ҳам қилмайди, эслаб қолмайди ҳам. У ўз онгида барча мавжуд маълумотни ўзига хос тарзда қайта ишлайди, ўзгартиради. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон ўзига хос ва қайтарилмасдири индивидуалдир, дейилади. Билиш жараёнлардаги индивидуаллик сабабларини тушуниш учун энг муҳим билиш жараёнлари билан танишамиз.

Идрок ва идрок қилиш қонунлари

Ҳамма учун одатий бўлган шундай ҳолатни тасаввур қилинг: кўпчилигимиз эрталаб соатнинг жаранглашидан ўйғонамиз. Соат будилнингининг товушини сезамиз, бу — алоҳида сигнал, лекин бу соат бизнинг ўйғонишимиз учун чалинаётганлиги, товушнинг ортида ўша бизга керак бўлган вақтнинг аломати борлигини ўзимиз-ча талқин этамиз. Агар соатдан чиқсан товуш сезгиларимизга алоқадор бўлса, унинг вақтни билдирувчи предмет эканлиги ва бу бизнинг ўйғониб, ўқишга ёки ишга отланишимиз зарурлигини билдираётганлигини биз идрок қиласмиз. Умуман, психологларнинг фикрича, инсон ниманини идрок қилса, уни *фигура ва фонда идрок қиласди*. Фигура — шундай нарсаки, уни аниқ англаш, ажратиши, кўриш, эшлиши ва туйиш мумкин. Фон эса аксинча, ноанкрок, умумийроқ нарса бўлиб, аниқ обьектни ажратишга ёрдам беради. Масалан, гавжум бозорда кетаёттан тақдирда ҳам ўз исемизни бирор айтиб чақирса, дарров ўша тарафга қараймиз. Исем — фигура бўлса, бозордаги шовқин — фон ролини ўйнайди. Бошқача қилиб айтганда, биз бирор нарсани идрок қилаётган пайтимида уни албатта бирор фондан ажратиб оламиз. Масалан, гул бозорида айнан қип-қизил атиргул сизга ёқиб қолиб, ўшани ҳарис кўзасиз, қолган гуллар фондай онгингиз активига ўтмайди.

Шундай қилиб, идрок — бу билишимизнинг шундай шаклини, у борлиқдаги күплаб, хилма-хил предмет ва ҳодисалар орасида бизга айни пайтда керак бўлган обьектни хосса ва хусусиятлари билан яхлит тарзда акс этишимизни таъминлайди. Яъни, идрокнинг асосида нарса ва ҳодисанинг яхлитлашган образи ётадики, бу образ бошқаларидан фарқ қиласди. Идрок юқорида таъкидлаганимиздек, соат товушига ўхшаш, ўзига нисбатан соддароқ бўлган сезги жараёнларидан ташкил топади. Масалан, олманинг шаклини, ҳидини, мазасини, рангини сезамиз, яъни алоҳида-алоҳида хоссалар онгимизда акс этади. Бу — сезгиларимиздир. Сезгилар яхлит тарзда идрок жараёнини таъминлайди. Лекин олимлар идрокни сезгиларнинг оддийгина, механик тарздаги бирлашуви, деган фикрга мутлоқ қаршилар. Чунки идрок — онгли, мақсадга қаратилган мураккаб жараён бўлиб, унда шахснинг у ёки бу обьектга шахсий муносабати ва идрокдаги фаоллиги асосий рол ўйнайди. Масалан, бунинг исботи учун кўпинча Рубин фигураси тавсия этилади. Унда иккита қора профил оқ фонда берилган. Бир қараашда айримлар бу расмларга қараб, «Бу — ваза» деб атаса, бошқалар уни бир-бирига қараб турган икки киши юзининг ён томондан кўриниши, деб таърифлаши мумкин. Шуниси характерлики, биринчи марта шу расмни кўрган одам уни яхлит идрок қилиб, нима эканлигини тушунишга ҳаракат қиласди, лекин бирор фигурани кўргач, маълум вақтгача бошқасини кўрмай туради. Агар шу идрок даражаси қолса, яъни яна ниманидир кўришни хоҳламаса, у иккинчи фигурани кўрмаслиги ҳам мумкин. Бу биздаги идрок жараёнларининг фаоллигимизга, обьектга муносабатимизга бевосита боғлиқлигини кўрсатиб турибди. Иккинчидан, идрок бизнинг кайфиятимизга ҳам боғлиқ. Ташвиш билан йўлакчадан ўтиб кетаётib, оёғингиз тагидаги нарса тутул, рўпарадаги одамни ҳам кўрмай қолишингиз мумкин. Ёки санъат музейида томоша қилиб юрган икки киши бир расмда тамоман ҳар хил нарсаларни, элементларни кўриши мумкин. Яхши кайфиятда, яхши дўстлар даврасида истемол қилган таом сизга жуда мазалидай туюлади. Агар талаба бирор фан предметидан қарздор бўлиб қолса, оч қоринга еган ширин таоми ҳам «таътимайди», ҳатто нима еганини ҳам унугиб кўяди. Ёмон кайфият кўпроқ қора, нурсиз рангларни идрок қилишга мойил бўлса, яхши кўтаринки кайфият, аксинча, ҳамма нарсани энг ёқимли рангларда «кўради». Бу яна бир бор

идрокнинг оддийгина акс эттириш ёки билиш жараёни эмас, балки шахсдаги фаол установкаларга боғлиқ бўлган, мантиқан асосланган онгли жараён эканлитини исботлайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, шахс идрок қилиши жараёнларига хос бўлган бир нечта қонуниятларни белгилаймиз:

А. Фигура ва фоннинг илгариги ҳаракатта боғлиқлиги қонуки. Бу қонуннинг маъноси: одам илгариги тажрибасида бўлган, бевосита тўқнаш келган, таниш нарсаларини идрок қилишга мойил бўлади. Агар бирор предметни у илгари фигура сифатида идрок қилган бўлса, демак, кейинги сафар ҳам уни айнан фигурадай идрок қилади, агар фон бўлган бўлса, табиийки, фондай қабул қиласи. Бу қонуннинг ҳаётдаги ўрни чет давлатларга борган туристлар тажрибасига таяниб тушунтирилиши мумкин. Ўзбекистонликлар Ер куррасининг қайси бурчагида бўлмасин, ўзбек дўпписи ёки атлас кўйлакни жуда тез илғаб оладилар ва суюниб кетадилар ҳам. Ёнидаги шериглари ўзбек бўлса ҳам, айнан дўлтили ўзбекни кўриб, кўзлари яшнаб кетади. Бошқа миллат вакиллари, масалан, нигеријалик ҳам миллий кўйлагида юрган бўлиши мумкин, лекин ўзбек турист учун бу кийим фон эди, фонлигича қолади ҳам.

Б. Идрокнинг константлигиги қонуни. Бу қонун маълум маънода олдингисига боғлиқ. Яъни бунда ҳам илгариги тажриба катта рол ўйнайди. Маъноси: одам ўзига таниш бўлган нарсаларни ўша хосса ва хусусиятлар билан ўзгаришсиз идрок қилишга мойилдири. Масалан, самолёт ичида ўтириб ерга қараганмисиз? Автомобил йўллари, уларда ҳаракат қилаётган машиналар кичкина кўринади, лекин биз уларни ҳозир кичрайиб қолган, деб идрок қилмаймиз-ку? Аслида кўз қорачигимиздаги акс кичкина бўлса-да, уларни ўзимиз «тўгрилаб» алоҳида предметлар сифатида идрок қилаверамиз.

Бу ўринда бир этнографнинг Африкадаги кузатиши характерли. У кунларнинг бирида пигмейлар деб аталувчи қабила вакилларидан бири билан куюқ ўрмондан чиқсан (бу қабиланинг умри қалин ўрмонда ўтади). Рўпарада яйловда сонгиз моллар подаси ўтлаб юрган бўлган. Этнограф уларни оддий моллар подаси сифатида идрок қилган, пигмей эса уларни чумолиларга ўхшатиб, уларнинг кўплиги ва кичиклигидан ҳайратланган. Олимда идрокнинг константлиги намоён бўлган бўлса, унинг шеригида унинг бузилганилиги кузатилган.

Демак, идрокимизнинг константлиги, яъни илгариги тажриба асосида нарсаларнинг хосса ва хусусиятларини ўзгартирмай, турғун ҳолда яхлит тарзда идрок қилиш хусусияти бизга ташқи муҳитда тўғри мослашувимиз, нарсалар дунёсида адашмаслигимизни таъминлайди. Константлик — «constant» сўзидан олинган бўлиб, ўзгармас, доимий деган маънони билдиради.

В. Кутишлар ва таҳминларнинг идрокка таъсири. Кўпинча бизнинг идрокимиз айни пайтда биз нималарни кутаётганимизга боғлиқ бўлиб қолади. Биз ўзимиз кутгандан ҳам кўп пайтларда ўзимиз кўргимиз келган нарсаларни кўрамиз, эшитгимиз келган нарсанни эшитамиз. Масалан, сонлар қаторида пайдо бўлган В ҳарфи узоқдан албатта 13 сонидай идрок қилинади, ёки аксинча ҳарфлар орасидаги 13 «В» га жуда ўхшайди. Кечаси ёлғиз қолиб кимнидир кутаётган бўлсангиз, ҳар қандай жуда секин шарпа ҳам оёқ товушларига ўхшайверади. Соғинган дўстингизга бирор жиҳати билан ўхшашибўлган одамни кўрсангиз-чи?

Шундай қилиб, инсон идроки шахсий маъно ва аҳамият касб эттан маълумот воситасида онгдаги бўшлиқни тўлдиришга ҳаркат қиласи. Бирорнинг орқадан чақиришини кутаётган бўлсангиз, негадир албатта, бош ҳарфи тўғри келган исмни айтса ҳам тезгинада ўша томонга ўтирилиб қарайсиз. Айнан шундай ҳодисалар баъзан идрокдаги хатоликларнинг келиб чиқишига олиб қиласи. Америкалик Дж. Бэгби деган олим стереоскоп орқали американскиларни бирин-кетин кўрсатган. Америкалик болалар уларни бейсбол ўйини, оқ сочли қиз ифодаланган десалар, мексикалик болалар уларни буқалар жанги, қора сочли қиз, деб таърифлаганлар. Кўпчилик болалар эса кўрсатилган иккита расмдан фақат биттасини кўрганини эътироф этганлар. Демак, бизнинг идрокимиз, унинг мазмунни маданий ва маънавий муҳитга ҳам боғлиқ бўлиб, бу кутишлар тизимидан келиб чиқаркан.

Г. Ўзгармас маълумотнинг идрок қилинмаслиги қонуни. Бу қонуннинг моҳияти шундаки, мунтазам таъсири этувчи маълумот онгда узоқ ушлаб турилмайди. Масалан, ўтирганингизда соатнинг тикилашини эшитганимисиз? Ҳа, товуш эшитилади, лекин маълум вақт ўтгандан сўнг гўёки у йўқ бўлиб қолгандай — эшитилмайди. Ёки эксперимент шароитида ёлғиз битта нуқтадаги ёруғлик манбай кўзга таъсири этилиб, кўз ҳам шу нуқта билан бир

вақтда ҳаракатта келтириб турилганда, 1-3 секунддан сүнг одам ёруғлик манбани күрмай қўйгандек. Шунга ўхаш экпериментлар барча идрок турларида ҳам синалган. Паст оҳангли куй ҳам маътум вақтдан кейин эшитмагандай ҳисни келтириб чиқаришини синаб қўришингиз мумкин.

Нутқ воситасида ҳадеб бир хил сўзларни қайтаравериш психотерапевтик амалиётда гипнотик ҳолатни келтириб чиқарувчи омил сифатида ишлатилади. Чунки бир хил сўзлар ҳадеб қайтарилаверса, улар ўзининг маъно-моҳиятини ҳам йўқотади. Масалан, кўчаларда юрадиган «фолбинлар»ни кўрганмисиз? Улар автоматик тарзда айтадиган сўзлари аслида уларнинг ўзлари учун умуман маъносини йўқоттан («баҳтингдан очайми, тахтингдан очайми?» ва ҳоказо шунга ўхаш сўзлар). Ҳар қандай ҳаракат ҳадеб қайтарилаверса, «психологик тўйиниши» ҳодисаси рўй беради ва ҳаракатлар автоматлашиб, унинг айрим деталлари умуман онг назоратидан чиқади. Масалан, маҳоратли раққоса ҳар қандай рақсга ҳам чиройли, жозибали ҳаракатлар билан ўйин тушиб кетаверади.

Д. Англангаилик қонуни. Идрок қилаёттан шахс учун фигуранинг англанганлги, унинг зарурати ва маъноси катта аҳамиятта эга бўлади. Агар биз кузатаёттан предмет, эшитаёттан нутқ ёки ҳис қилаёттан нарсамиз маъносиз, тушунарсиз, ноаниқ бўлса, биз жуда тез чарчаймиз ва толиқамиз. Масалан, хитой тилини билмайдиган одам шу тилда сўзлашувчилар орасига тушиб қолса, психологик жиҳатдан жуда қийналади. Яъни, бизга барча нарсаларда бирор маъно ва мазмун керак. Одам одатда тушунадиган нарсасинигина идрок қиласи. Ҳаттоқи, маърузачининг бугун тушунтираётган маърузасидаги фактлар сизнинг тушунчаларингиз ва билим доирангиздан узоқ бўлса, профессорга қараб ўтирган бўлсангиз ҳам унинг гаплари кулогингизга кирмайди. Шундай пайтларда «Нима деяпти ўзи?» деб кўшнимиздан сўраб кўямиз ҳам, зеро, маърузачи ўша биз учун қадрдан ва она тили ҳисобланмиш ўзбек тилида гапираётган бўлса ҳам. Синаб қўриш учун ўртогингизга бир нечта сўзлардан иборат қаторни беринг. Улар орасида мазмунан бир-бирига боғлиқ бўлмаган сўзлар, ҳаттоқи маъносиз (тескарисига ёзилган сўзлар) бўлсин. Орага 2-4 та таниш ўзбек тилидаги сўзлардан аралаштиринг. Бир дақиқа мобайнида қараб, эслаб қолганини қайтаришини сўрасангиз, ўша 2-4 та сўзлардан бошқаларни деярли «кўрмаганинг» гувоҳи бўласиз.

Е. Тахминларни текшириш жараёнида идрок қилиш. Биз идрок жараёнида илгариги тажрибага таянганимиз билан күпинча адашамиз, бъзан эса ўзимиз учун янгиликлар очиб, тажрибани янада бойитамиз. Илгариги тажриба ва келажакни башорат қилиш инсонга хос хусусият бўлиб, бизнинг сезги органларимиз орқали келадиган маълумотларнинг кўлами ва имкониятларини янада оширади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, *идрок — ташқи мұхит тұғрисидаги тахминларимизни исбот қилишига қаратилган фаол жараёндир*. Биз бевосита идрокимиз «тагига етолмаёттан», «тушунмаёттан» нарсаларни бевосита ҳис қилгимиз, кўлими билан ушлаб кўргимиз, улар билан ишлагимиз келади. Яъни, идрок қилинаётган нарсада ноаниқлик, сир пайдо бўлса, биз «Бу нима бўлди?» деган савол асосида тахмин қила бошлаймиз ва уни текшириш учун ҳаракат қиласиз. Айнан ҳаракатлар, амалий ишлар идрокимиз имкониятлари ва чегараларини кенгайтиради ва англашга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам ҳар бир ишни бошлашдан аввал нимага эгамиз, нима керак ва нима қилсак, тезроқ яхши натижага эга бўласиз, детан савол билан ўзимиздаги тажрибада бўлган билимларимиз билан унчалик аниқ бўлмаган маълумотларни тарозуга солиш ва имкон борича нутқимиз, ҳаракатларимиз билан реал тажрибани кенгайтиришга интилишимиз керак. Шундай қилиб, бир қараашда оддийроқ туолган идрок ҳам инсон билимлари, тушунувчанлиги ва фаоллиги билан боғлиқ психологик жараён бўлиб, у аслида шахсий тажрибамизнинг бирламчи асоси ва базасидир.

Идрок қилиш ва диққат

Идрокнинг аниқлиги ва самарадорлигига бевосита алоқадор бўлган психик жараёнлардан бири — диққатдир. Шунинг учун ҳам уйқусираб ўтириб маъруза тинглаган талабанинг ўша маъруза матнини идрок қилиши қай даражада бўлиши мумкинлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Шунинг учун ҳам биз диққатимизни керакли обьектда ушлаш учун, юқорида мисолда талабанинг маърузани тўла идрок қилиши учун конспект қилиш кераклиги тавсия этилади. Чунки, шу пайтда онгимиз эшитаётган сўзларнинг мазмунига қаратилган бўлади. Демак, *диққат* — шундай психик жараёнки, унинг ёрдамида

онгимиз ўзимиз учун аҳамиятли бўлган нарсалар, ҳодисалар, предметлар моҳиятига қаратилади. Яъни, дикқат — онгнинг йўналғанлигини тушунтирувчи психик жараёндир. Гап шундаки, бизни ўраб турган борлиқ ва ундаги ҳодиса ва предметлар дунёси щунчалик мураккаб ва турфаки, биз онгимизни бир вақтда уларнинг барчасига бирдан йўналтира олмаймиз. Дикқат шунинг учун керакки, у бизга айни вақтда керак бўлган объектини шу турфанинг орасидан ажратиб, уни ўрганиш ёки танишишга имкон беради. Масалан, ўқитувчининг саволига жавоб берётган ўкувчини тасаввур қилинг: гапиравтиб, бармоқлари билан дафтариининг қирғонини ҳадеб буклаётганлигини ўзи сезмайди. Ўқитувчининг «Дафтарни тинч қўй», деган танбеҳигина унинг дикқатини ўзи амалга ошираётган ҳаракатга йўналтиради.

Ҳозирги пайтда реклама соҳаси ҳам Ўзбекистонда ривожлана бошлайти. Ўша реклама берувчилар харидорларнинг дикқатини у ёки бу товарга жалб этиш учун унинг заруратини биздаги табиий эҳтиёжларга, бизга таниш бўлган машхур шахслар ҳаётига ўқиш ёки меҳнатимиз шароитларига боғлаши бежиз эмас. Чунки биз дикқатимизни бевосита ўзимизга керак бўлган, муҳим ва аҳамиятли объектларга қаратамиз. Агар маъruzada ўтириб, жуда қорнингиз очган бўлса, дикқатингиз кўпроқ ошхонага ёки уйга кетаверади, лекин дарснинг тугашигача қолган вақт ҳам роса чўзилаётгандай туолади. Бу мисоллар идрокимизнинг ва онгли ҳаётилизмининг дикқат жараёнига исчоғлик боғлиқлигини яна бир маротаба исботлайди.

Дикқатнинг асосан икки хил тури фарқланади: *ихтиёрий ва беихтиёр* дикқат. Агар ихтиёрий дикқат шахс онгининг бевосита ўзи учун аҳамиятли объектларга атайлаб жалб этиши бўлса, (масалан, маъruzani тўла тушуниш учун талабанинг уринишлари) беихтиёр дикқат нарса ва ҳодисаларнинг мазмун ва моҳияти, жозибасига боғлиқ тарзда онгимизнинг маълум нарсаларга йўналғанлигидир. Масалан, тижорат дўконида машхур актер кийиб рол ўйнаган кўйлак қизларнинг дикқатини беихтиёр ўзига тортади.

Дикқатни жалб этишининг бир нечта универсал қоидалари бор. Масалан, биринчиси — контраст қонуни. Масалан, телевизор кўриб ўтириб, бирдан бир каналнинг бошқаси билан уланиб қолиши,

рангларнинг бирдан алмашиниши, хориж сафари вақтида кутилмаганда она тилида кимнингдир орқангизда туриб гаплашиши кабилар идрокни аниқлаштириш ва бунинг учун дикқатни ўша нарсага қаратишга сабаб бўлади ёки Тошкентнинг анънавий қиёфа-сида пайдо бўлган ўта замонавий бино, масалан, Банклар ассоциацияси биноси контраст эфект беради, чунки у бошқа объектилардан туб фарқ қиласди. Шунинг учун ҳам дикқатимиз ноанънавий, ажралиб турадиган нарсаларга идрокимизни, онгимизни йўналтиради.

Қайтарув қонуни. Телефонда ўртогингизга бирор таклифни айтдингиз дейлик. Агар у одатий «хўл» дейиш ўрнига, қатор қилиб «хўп», «хўп», «хўп» деса, дарров ўйланиб қоласиз, «бунча қайта-риб қолдинг, зарда қилмаяпсанми?» дейсиз ҳам. Сайлор олди жараёнларида номзодлар ўз фотосуратлари ёки сиёсий партиялари ҳақидаги маълумотларни ҳар бир маҳалла ва катта кўчаларга иладиларки, шу орқали кўпчиликнинг дикқатини ўзларига жалб қиласдилар.

Янгилик қонуни. Маълумотнинг янгилиги, шахс учун кутилмаганда пайдо бўлиши ҳам дикқатни жалб этувчи кучли омил. Рекламада ҳам «Биринчи марта» деб берилган маълумот, ижтимоий жараёнлардаги янгиликларнинг ўзига хос бетакрорлиги, дўстингиз устидаги янги костюм, билдирилган янги фикр ёки ғоя албатта, ўзгалар дикқатини ўзига тортмай қолмайди.

Оммавий таъсирланиш қонуни. Оммавий ахборот воситалари орқали бутун дунёга таралаётган бирор хабар, ёки атайлаб одамлар ўртасида тарқатилган «миш-миш» ёки «шов-шувлар» алоҳида айрим шахсларнинг ҳам дикқат марказига тушади. Қолаверса, биз ҳаммани қизиқтирган, ҳамма гапириб юрган маълумотта ишона-миз, ҳамма кийган либосга эътибор қағатиб, ўзимизда ҳам бўлишини хоҳлаймиз. Бу омил ҳам дикқатталаб омиллардандир. Машхур шахсларга кўпчилик эътибор бергани учун ҳам баъзан маҳсус аукционлар уюштирилида ва у орқали у ёки бу фирма ўз маҳсулотлари ёки ташкилотини ташвиқот қилиб олади. Масалан, малика Диананинг кийимлари ва тақинчоқларини аукцион қилиш ёки намойиш қилишдан кўзланган мақсадлар ҳам фақат уларни пуллаш эмаслиги аён.

Шундай қилиб, дикқат — бизнинг барча онгли ҳаракатларимиз ва англанган идрокимизнинг муҳим омилидир.

Хотира ва шахс тажрибасининг бойлиги

Одам кўрган, ҳис қилган ва эшитган нарсаларининг жуда оз миқдоринигина эслаб қола олади. Маълум бўлишича, бир вақтнинг ўзида одам онгидаги 7 тадан ортиқ белгига эга бўлган маълумотниң қолиши қийин экан. Бу еттига сўз, сон, белги, нарсанинг шакли бўлиши мумкин. Агар телефон рақамлари 8 та белгили бўлганда, уни ёдда сақлаш анча қийин бўларкан. Демак, онгнинг танловчанлиги ва маълумотларни саралаб, териб ишлатиши яна бир психик жараённи — хотирани билишимиз лозимлигини билдиради.

Одатда биз бирор бир материални ўқийдиган бўлсак, уни ҳеч бир ўзгаришсиз эслаб қолишга ҳаракат қиласиз. Лекин ажабланарлиси шундаки, борган сари материал маълум ўзгаришларга юз тутиб, хотирада дастлабки пайтдагисидан бошқачароқ бўлиб сақланади. Баъзи бир материал ёки маълумот хоҳласак ҳам хотирадан ўчмайди, бошқаси эса жуда қаттиқ хоҳласак ҳам керак пайтда ёдимизга тушиrolмаймиз. Бу каби саволлар, инсон билиш жараёнларидаги энг муҳим саволлар бўлиб, баъзан ўз тараққиётимиз ва камолотимизни ҳам ана шундай омилларга боғлагимиз келади.

Маълум бўлишича, инсон мияси ҳар қандай маълумотни сақлаб қолади. Агар шу маълумот бирор сабаб билан одамга керак бўлмаса, ёки ўзгармаса, у онгдан табиий тарзда йўқолади. Лекин ҳар доим ҳам бизнинг профессионал фаoliyатимиз манфаатларига мос маълумотларни эсда сақлаш жуда зарур ва шунинг учун ҳам кўпчилик атайлаб хотира тарбияси билан шуғулланади.

Х о т и р а — бу тажрибамизга алоқадор ҳар қандай маълумотни эслаб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш ва унутиш билан боғлиқ мураккаб жараёндир. Хотира ҳар қандай тажрибамизга алоқадор маълумотларнинг онгимиздаги аксидир.

Инсон хотирасининг яхши бўлиши, яъни ҳис-кечинмаларимиз, кўрган-кечирганларимизнинг мазмуни тўлароқ миямизда сақланиши қўйидаги омилларга боғлиқ:

- эсда сақлаб қолиш билан боғлиқ ҳаракатларнинг якунланганлик даражасига;
- шахснинг ўзи шуғулланаётган ишга нечоғлиқ қизиқиши билдираётганлиги ва шу ишга мойиллигига;

- шахснинг бевосита фаолият мазмуни ва аҳамиятига муносабатининг қандайлигига;
- шахснинг айни пайтдаги кайфиятига;
- иродавий кучи ва интилишларига.

Хотира жараёнлари шахснинг фаолиятдаги ютуқларига боғлиқ бўлгани учун ҳам, унинг табиати, қандай кечишига кўплаб олимлар аҳамият берганлар. Масалан, нима учун одам у ёки бу маълумотни хотирада сақлади, деган саволга турли олимлар турлича жавоб берадилар. Масалан, физиологлар унинг сабабини миёда ҳосил бўладиган нерв боғланишлари — ассоциациялар билан боғлашса, биохимиклар — рибонуклеин кислота (РНК) ва бошқа биохимик ўзгаришлар оқибатидадир, деб тушунирацилар.

Психологлар эса хотирани доимо инсон фаолияти, унинг шахс учун аҳамияти ва мотивлар характеристи билан боғлайдилар. Чунки шахснинг йўналғанлиги, унинг ҳаётдаги мавқеи ва қобилиятларининг ривожланганлик даражаси айнан хотирасининг мазмунига боғлиқ. Шунинг учун ҳаттоқи, шундай гап ҳам бор: «Нимани эслашингни менга айт, мен сенинг кимлигингни айтаман».

Амалий нұқтаи назардан хотиранинг самарадорлиги ва уни ўкув ва меҳнат фаолияти жараёнида ошириш катта аҳамиятта эга. Чунки кўпинча одамлар орасида ишчанроғи, ўкувчи ёки талабалар орасида билимлироғи ҳам бир қараашда хотирасининг кучи билан бошқалардан ажralиб турди. Буюк бобокалонимиз Амир Темурнинг хотираси ҳақида афсоналар юради. Масалан, у ўз қўл остидаги бекларнинг нафақат исмини, балки отасининг исмларини ҳам ёдан биларкан, учрашувларда бевосита номини айтиб мурожаат қиласкан. Бу фазилат ҳам унинг ўз қўл остидагилар орасида обрўйининг баландлигига таъсир кўрсатган. Американинг машхур Президентларидан Авраам Линколн ҳам ана шундай феноменал хотирани ўз яқинлари ва иш юзасидан у билан боғлиқ бўлган ходимларга нисбатан намоён этиб, лол қолдирган экан. Демак, хотира тарбияси, уни керакли йўсинда ривожлантириш — керак бўлса, шахсий обрў ҳамда ишдаги самара масаласи билан бевосита боғлиқ экан.

Умуман, хотиранинг самарадорлиги эслаб қолишнинг кўлами ва тезлиги, эсда сақлашнинг давомийлиги, эсга туширишнинг аниқлиги билан боғланади. Демак, одамлар ҳам айнан шу сифатларга кўра ҳам фарқланадилар.

- материални тезда эслаб қоладиганлар;
- материални узоқ вақт эсда сақладиганлар;
- истаган пайтда осонлик билан эсга туширадиганлар.

Баъзи одамларнинг хотирасига хос жиҳатларни түгма деб аташади. Тўғри, олий нерв тизими, унинг ўзига хос ишлаш хусусиятлари хотиранинг ўзига хос индивидуал услубини белгилаши мумкин. Лекин ҳётда кўпинча шахснинг билиш жараёнлари ва сезги органларининг ишлаш қобилиятларига боғлиқ тарзда ажralиб турадиган типлари ҳақида гапиришади. Масалан, айрим одамлар кўрган нарсаларини жуда яхши эслаб қолади, демак, уларнинг хотираси *кўргазмали* — *образли* бўлиб, кўзи билан кўрмагунча, нарсанинг моҳиятини тушунмайди ҳам. Бошқалар эса ўзича фикрлаб, номини айтиб, мавҳум тарзда тасаввур қилмагунча, эслаб қолиши қийин бўлади. Бундайлар сўз — *маникӣ хотира* типи вакилларида. Яна бир типли одамлар бевосита ҳис қилган, «юрагидан» ўтказган, унда бирор ёрқин эмоционал образ қолдиролган нарсаларни яхши эслаб қоладилар, бу — *эмоционал хотирадир*. Лекин яна бир хотира эгалари борки, уларни *феноменал хотира соҳиблари* деб аташади. Психологияга оид китобларда ана шундай хотирага эга бўлган кишилар тўғрисида кўп ёзилган. Бу шундай кишиларки, улар бир вақтнинг ўзида нисбатан жуда катта ҳажмдаги маълумотларни эсда сақлай олади ва эсга туширади. Масалан, тарихий шахслар орасида Юлий Цезар, Наполеон, Моцарт, Гаусс, шахмат устаси Алехин каби инсонлар хотираси ана шундай ноёб бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Таникли, рус психологи ва нейропсихологи А.Р. Лурия ҳам ана шундай хотира соҳибларидан бири — асли касби журналист бўлган Шерешевский деган шахс хотирасини атайлаб узоқ вақт мобайнида ўрганган. Унинг хотираси шундай эдик, Дантенинг «Илоҳийлик комедияси»дан олинган узундан-узоқ парчани бир марта қараб олгандан сўнг, 15 дақиқадан сўнг сўзма-сўз айтиб беролган. Шуниси характерли эдик, комедия унга нотаниш бўлган италян тилида ёзилган эди. Кўпчиликни қандай қилиб яхши, мустаҳкам эсда сақлаб қолиш муаммоси қизиқтирса, Шерешевский учун қандай қилиб унутиш масаласи мураккаб эди. Уни хотира образлари доимо қийнар, кўрган нарсалари кўз олдида гавдаланаверар эди. Қандай қилиб эслаб қоласиз? деган

саволга у шундай жавоб берган: мен «материални» ўзимга таниш ва севимли бўлган Москва кўчаларига жойлаштираман. Бир марта бир материалнинг бир бўлаги ўша «кўчанинг» салқин тушган ерига тушиб қолиб, эсга тушириши анча қийин бўлган экан. Щунга ўхшаш ҳар бир феноменал хотира эгаларининг ўзига хос эслаб қолиш услублари бўлар экан.

Шотландиялик математик А. Эткин 1933 йили 25 та бир-бири билан боғланмаган сўзлардан иборат икки қаторни эслаб қолиб, ҳеч бир хатосиз уни 27 йилдан кейин эсга тушира олган. «Килич ва қалқон» кинофильмидаги рус разведчиги И. Вайснинг нацистлар томонидан режалаштирилган биринчи навбатда батамом йўқ қилиниши лозим бўлган обьектлар -- шифрлари билан кўрсатилган рўйхатини бир карра кўриб чиқиб, бир неча дақиқадан сўнг эсга туширганини эсланг. У ҳам гўёки, кўриб тургандай ўша рўйхатларни қайтадан ўқигандай, такрорлайди. Тарихда бундай кишилар бор ва улар бизнинг орамизда ҳам йўқ эмас. Муҳими шундаки, ана шу феноменал хотирани шахс ва жамият манфаатига мостарзда унумли ишлата билишdir.

Эсда сақланган маълумотни хотирадан чиқариб олиб, қайта тиклаш ҳам муҳим муаммо. Чунки, кўпинча биз хотирамизда кечагина ўқиган ёки яқиндагина ўқитувчимиз айтиб берган маълумотнинг борлигини биламиш-у, лекин керак вақтда уни эсга тушира олмаймиз. Маълумотни хотирадан чақириб олиш омилларига қуидагилар киради:

Маълумотнинг англантлиги. Биз ўзимиз тўла англаган, тушунган нарсаларни осонроқ эсга туширамиз. Масалан, алфавитни жуда осон эсга туширамиз, ёки 1, 2, 3, 4 ва ҳоказо тартибли сонларни бир кўргандан сўнг у миллионгача бўлса ҳам эсга туширишимиз сирайм қийин эмас. Лекин шу сонлардан бор йўғи 7-8 тасини тескари ёки аралаш тартибда ёзилган бўлса, уларни эсга тушириш анча мушкул бўлади. «Психология» ёзувини эсга тушириш жуда осон, лекин «и п и о х о я с л г» ҳарфлари тўплами айнан ўша ҳарфлардан иборат бўлса ҳам сира эсга тушира олмаймиз. Демак, материални яхшилаб эсда сақлаш ва эсга тушириш учун уни тушуниш ва англаш керак. Мазмунини ва моҳиятини тушунган ҳолда иложи бўлса, ўзимиздаги қизиқишиларга боғлай олишимиз керак.

Кутимаган маълумот. Кутимаганда пайдо бўлган янги ва яхши маълумот ҳам яхши эсга тушади. Масалан, сонлар қаторида

берилган битта ҳарф, ёки аксинча, ҳарфлар орасидаги битта сон, узун жумлалар орасида пайдо бўлган қисқа жумла эсга тезроқ ва аникроқ тушади. Бунинг оддий сабаби – биз кутилмаганда пайдо бўлган маълумот ёки нарсага ҳайратланамиз, жонли эмоциялар билан жавоб берамиз, бу эса яхши эслаб қолишга ва керак бўлганда, ёрқин тиклашга асосдир.

Маълумотнинг маъмун ёки шакл жиҳатдан бир-бирига яқинлиги. Масалан, агар кўплаб бир-бирига боғлиқ бўлмаган сўзлар орасида «эркак» ва «аёл» сўзлари пайдо бўлган бўлса, биттасининг эсга туширилиши иккинчисининг ҳам эсда тикланишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ўкув режасига киритилган барча фанлар шундай бирин-кетинликда бериладики, бирини ўзлаштириш иккинчисининг ҳам ўзлаштирилиши, бир-бирини тўлдиришига хизмат қилсин.

Эсда сақлаш вақти билан эсга тушириш вақти ўртасидаги фарқ. Одамда берилган маълумотни идрок қилиш ва шу орқали эсда сақлаш вақти қанчалик кўп бўлса, эсга тушириш ҳам осонроқ бўлади. Шунинг учун ҳам узок муддатли хотирада сақланадиган маълумот узоқ вақт мобайнида, кўпинча бир неча марта қайтариб берилади, қисқа муддатлида эса бир марта, қисқа фурсатда берилади ва шу нарса эсга тушириш керак бўлганда, тикланмайди. Масалан, бирор текстни компьютерга киритиш учун ўртоғингизга бериб, кейин нималарни киритганини сўранг. Жавоб аниқ: «Эсимда йўқ». Яъни маълумотнинг умумий мазмуни ёдда қолса ҳам, асосий тушунчалар ва моҳият эсда қолмайди.

Шундай қилиб, хотира фаол жараён бўлиб, у шахснинг у ёки бу турли маълумотлар билан ишлаш малакасига, унга муносабатига, материалнинг қимматини тасаввур қилишига бевосита боғлиқ бўлади. Энг характерли нарса шуки, инсон фақат эшитган маълумотининг 10 фойзини, эшитган ва кўрган нарсасининг 50 фойзгачасини, ўзи фаол бажарган ишларининг деярли 90 фойзини ёдда сақлади. Бу кўплаб психологик экспериментларда исбот қилинган. Шахснинг ўзи ўйлаб топиб, ўзи бевосита бажарган ишлари жуда осон эсга тушади. Бу ҳодиса психологияда *генерация эффекти* деб аталади. Агар талаба ёки ўкувчи ҳам ўзи бирор теоремани мустақил равишда исбот қилган бўлса, ёки бирор холосага мустақил равишда келолган бўлса, ўқитувчи тушунтирган ҳодисага яқин нарса тўғрисида ўртоқларига сўзлаб берган бўлса, албатта уни хоҳтаган лайтда осонгина эсга туширади. Шунинг учун

ҳам охирги пайтларда ўйин методлари, мунозара методларидан ўкув жараённида ҳам көнт фойдаланилмоқда. Ҳаттоғи, катталарни қисқа фурсатда ўқитиш ва малакаларини оширишда ҳам турли хил амалий ўйинлардан, ижтимоий психологик тренинглардан фойдаланишнинг маъноси ҳам шунда -- яхши ва тез эслаб қолиш ҳамда самарали эсга тушириш. Йқтисодий ўкувларда турли хил «кейс стади»ларни таҳлил қилиш ва ўз нуқтаи назарича мақбул ҳаракат шакллари қарорлар қабул қилиш ҳам мутахассислар малакасини оширишга самарали таъсир қўрсатади.

Шу ўринда хотиранинг саккиз қонунини эслаб қўйишини тақлиф этамиз:

1. **Англанганлик қонуни.** Оддий, лекин мураккаб қонун, яъни берилган материални қанчалик чукур англасак, шунчалик уни мустаҳкам хотирада муҳрлаган бўламиз.

2. **Қизиқишиш қонуни.** Анатол Франс: «Билимларни яхши ҳазм қилиш учун уни иштача билан ютиш керак» деганда, албатта, материалга жонли қизиқиши билан муносабатда бўлишимиз, ва уни яхши кўришимиз кераклигини назарда тутган.

3. **Илгариги билимлар қонуни.** Маълум мавзу юзасидан билимлар қанчалик кўп бўлса, янгисини эсда сақлаб қолиш шунчалик осон бўлади. Масалан, илгари ўқиган бирор китобни қайтадан ўқиб, уни янгидан ўқиёттандай ҳис қиласангиз, демак, сиз илгариги тажрибангиз етишмаганлигидан уни яхши ўзлаштира олмаганлигинизни ҳис қилишингиз мумкин. Демак, эски билимлар ҳам тажрибага айлангандагина, янгиларига замин бўла олади.

4. **Эслаб қолишга тайёрлик қонуни.** Бирор материални эслаб қолишдан аввал, бўлғуси ақлий ишга қандай ҳозирлик кўрган бўлсангиз, шунга мос тарзда эслаб қоласиз. Масалан, физика ўқитувчисининг барча дарслари сизга дечмо маъқул бўлган бўлса. Сиз: «Бугун ҳам янги нарса ўрганиб чиқаман», деб ўзингизни ишонтирасиз ва оқибатда натижа ҳам яхши бўлади ёки вақтга нисбатан тайёрлик ҳам шундай. «Бир амаллаб имтиҳон топширсам, кейин кутуламан», деб дарсга тайёрланган бўлсангиз, имтиҳон тугагач, гўёки миячгизни бирор «ювиб қўйгандай» тасаввур ҳосил бўлади. Агар материални мутахассис бўлишим учун жуда керак, деб умрингиз охиригача мухимлигини англасангиз, у нарса хотирада муқим сақланади.

5. **Ассоциациялар қонуни.** Бу қонун ҳақида эрамиздан аввал Арасту ҳам ёзган эди. Конуннинг моҳияти шундаки, бир вақтда

шаклланган тасаввурлар хотирада ҳам ёнма-ён бўлади. Масалан, айни аниқ бир хона ўша ерда рўй берган ҳодисаларни ҳам эслатади.

6. **Бирин-кетинлик қонуни.** Ҳарфларни алфавитдаги тартибида ёддан айтиш осон, уни тескарисига айтиш қийин бўлганидек, хотирада ҳам маълумотларни маълум тартибда жойлаштиришга ва керак бўлганда, тартиб билан бирин-кетин тиклаш мақсадга мувофиқдир.

7. **Кучли таассуротлар қонуни.** Эслаб қолинадиган нарса тўғрисидаги биринчи таассурот қанчалик кучли бўлса, унга алоқадор образ ҳам шунчалик ёрқин бўлади. Бундан ташқари, сиз учун аҳамиятли ва жозибали маълумотлар оқимида эсланаётган материал ҳам яхши эсга туширилади.

8. **Тормозланиш қонуни.** Ҳар қандай муайян маълумот ўзидан олдинги маълумотни тормозлайди. Шунинг учун унинг ўчиб кетмаслиги учун янгини эсда сақлашдан аввал мустаҳкамлаш чораларини кўришингиз керак.

Демак, яхши кучли билимларга эга бўлиш учун ҳар бир предмет ёки фаннинг мавзуларини ўзига хос тарзда ёқтира олиш ва хотирада сақлаш услубларини ишлаб чиқишингиз керак экан. Лекин албатта, математика фанидан кейин физикани, тарихдан кейин адабиёт фанини, шеър ёдлашни уйқу олдидан амалга оширмасликни маслаҳат берамиз.

Хотирани ривожлантириш йўллари

Хотирани ривожлантириш масаласи психологиядаги, нафакат психологиядаги, балки инсониятнинг олдида турган долзарб муаммодир. Айниқса, у ёки бу таълим масқанларида ўқийдиган ҳар бир ўқувчи ёки талаба учун ҳам бу жуда муҳим нарса: ким эшитган ёки кўрган нарсасининг мазмунини тўла эслаб қолиб, кейин шериклари ёки ўқитувчисини лол қилишни хоҳдамайди дейсиз? Шунинг учун ҳам ушбу мавзуда амалий жиҳатдан маъкул ва мумкин бўлган айрим тавсияларга зътиборни қаратамиз.

Кўпчилик психологлар ва амалиётчилар инсон хотирасини китоблар жавонига ўхшатишади. Агар шу жавонда китоблар тартиб билан жой-жойига қўйилган ва Сиз вақти-вақти билан уларнинг орасига «тащриф» буюриб турсангиз, қайси китоб қаерда турганини яхши биласиз. Хотира ҳам шундай. Агар Сиз мунтазам ўз қобилияtlарингизни ўстириш устида ишласангиз, у ёки бу

қизиқтирган мавзу бүйича турли китобларни ўқиб, уларни маълум тартибда қайтариб турсангиз, эсда сақлаш ва эсга тушириш қобилияtingиз ўсиб бораверади.

Иккинчи муҳим амалий қоида — бу ўқиган, эшитган ёки кўрган нарсангизнинг моҳиятини англашга ҳаракат қилишингиз лозим. Чунки тушунмаган нарсангизни қайта-қайта ўқисангиз ҳам эсда яхши қолмайди. Масалан, инглиз тилидан «топиклар»ни ўқигувчи сўраганда айтиб бериш ёдлаган бўлсангиз, у тезда хотиранигиздан ўчиб кетади. Агар уни амалий бирор иш-фаолияtingиз билан боғлаб, қийналиб бўлса ҳам овоз чиқариб машқ қилсангиз, у анчагача ёддан чиқмайди.

Ўзлаштирилиш лозим бўлган маълумотнинг хотираада сақлаанишини америкалик психолог Квинн Вирджиния қуйидагича тасаввур қиласди:

Сенсор хотира блоки	маълумот тушди, лекин сақланмади	қисқа муддатли хотира блоки	маълумот сақланмади	узоқ муддатли хотира блоки	муҳим маълумот ажратиб олинди
---------------------	----------------------------------	-----------------------------	---------------------	----------------------------	-------------------------------

Яъни, ҳар қандай маълумот бизнинг бевосита ташки оламни сезиш органларимизга таъсир қиласди, лекин улар қисқа муддатли хотираада ҳам қолмаслиги мумкин. Масалан, йўлда кетаётганингизда баргнинг шивирлаши ёки йўл ёқасидаги дараҳтда сайраган күшнинг товуши сизнинг қулогингизга таъсир қиласди, лекин хотирадан ўша заҳоти ўчади, сиз бу маълумотни кейин ишлатмайсиз ҳам. Чунки кўриш, эшиши, ёки сезиш органларига келган маълумот жуда қисқа дақиқалар мобайнида, бир секундга ҳам тенг бўлмаган вақт давомида бизга таъсир қиласди. Бу маълумот деярли эсда қолмайди. Кейин қисқа муддатли хотира ишга тушади, у ҳам бир неча дақиқаларда маълумотни ушлаб тура олади холос. Масалан, шошиб кетаётганингизда ўртоғингиз «кечкурун телефонлашамиз», деб сизга оғзаки телефон номерини беради. Сиз уни аудиторияга етиб боргунга қадар эсда сақлаб қоласиз, тез ёзиб қўймасангиз, кейин эсдан чиқади.

Узоқ муддатли хотира блокигача етиб борган маълумот эса инсон умри мобайнида ҳам эсдан чиқмаслиги мумкин. Чунки, унга айнан зарур маълумотлар бир неча марта қайтарилиб, амали-

ётда мустақкамланиб, сақланади. Шунинг учун ҳам иснон онги ҳаёти ана шундай узоқ муддатли хотирадаги маълумотлар ҳисобига тажриба тўплайди. Бу блокда қолган маълумотлар асосан англанганлик тамойилига кўра онгда сақланади. Мантиқийлик ёки анганганлик нуқтаи назаридан хотирада маълумотларни сақлашга қаратилган услугуб ва воситалар мажмуи психологияда *мнемоника* ёки *мнемотехника* деб юритилади.

Психологияда мнемотехник усусларнинг энг кенг тарқалгани — бу таянч сўзларни ажратиш воситасида эслаб қолишидир. Бунда эслаб қолиниши керак бўлган жумла ёки шеърда алоҳида сўзлар ажратиб олинади ва уларга таяниб, ассоциатив метод ёрдамида яхлит материал эсда сақланади. Масалан, ёшликда ёдлаган бирор шеърингизни эсланг:

Водийларни яйёв кезгандা,
Бир ажиб ҳис бор эди менда.
Ўхашни йўқ бу гўзал бўстон
Достонларда битган гулистон....

(Ҳ. Олимжон)

Одатда хотира юқорида биз ажратгандай ҳар бир қатордаги айrim, алоҳида сўзларни ажратиб, қолган сўзларни ўша таянчига боғлаб туриб мазмунни эслаб қолади. Бу қонуният математик сонлар қаторига ҳам, насрий жумлаларга ҳам оғзаки нутқда ўқитувчи ёки сухбатдош айтган ибораларга ҳам тааллуқли бўлади. Аниқ бир ҳаётий мисолда ўз хотирангизни синаб кўринг.

Шуниси характерлики, оддий инсон 10 гача бўлган сон ёки предметларни шу йўл билан эслаб қолиши мумкин. Масалан, туғилган кун муносабати билан бозордан оладиган нарсалар рўйхатини тузиб олсангиз, унда 1, 2, 3, 4 - ва ҳоказо 10- деб ёзилган нарсалар одатда ўша рўйхатта қарамасангиз ҳам эсда қолиши мумкин, лекин ундан ортиғи — миянгизда айқаш-уйқаш бўлиб кетиши мумкин.

Иккинчи. Қадимги римлик воизлар ҳеч қачон ўз нутқларида қоғоздан-ёзувдан фойдаланмаганлар. Улар тайёргарлик босқичида нутқининг ҳар бир мантиқий бўлагини ўзлари жойлашган бино ёки хонадонидаги аниқ бир буюмлар, жиҳозлар билан боғлаб туриб эсда сақлаганлар. Масалан, римлик машхур воиз Цицерон ҳар сафар нутқ сўзлашга тайёрланганда, ўзининг боғида сайр қилиб

юриб, унині ҳар бир бўлгини рақамлаб олган, кейин ана шу рақамланган бўлак билан нутқининг алоҳида қисмларини боғла-
ган. Бундай мнемотехник усулни америкаликлар *loci методи* деб аташади. Унинг можияти шуки, одам қатор мұхым объектларни ўзига жуда таниш бўлган жойларга боғлаб туриб эсда сақлаб қолади. Америкалик Бауэр (Bower, 1973) бу усулни талабаларда қўллаб кўриб, шуни аниқлаганки, одатий механик тарзда ёдлайдиган талаба, берилган материалнинг фақат ўртача 28%ини эслаб қолса, *loci* методини қўллаганлар 72%гача самарали ишлаганлар.

Учинчи кенг тарқалган усул — бу эслаб қолиниши керак бўлган нарсаларни маъно жиҳатдан гуруҳларга бўлиб туриб эслаб Қолиш. Бу усулни биз ёшлиқдан боцлаб ишлатиб келганимиз. Масалан, сизга сўзлар қатори берилган: синф, бола, парта, ручка, боғ, узум, чарос, қалам, ариқ. Шу сўзларни яхшилаб эсда сақлаш учун уларни маълум гуруҳларга олдин бўлиб олсак, масалан, мактабга алоқадор нарсалар гуруҳи ва боғ билан боғлиқ нарсалар гуруҳлари. Шу ақлий ишни амалга оширасак, албатта, хотирамиз иши самарали бўлади ёки ёшлиқдаги бир эртак ҳаммага таниш: чол турп эккан ва у шу қадар катта бўлиб кетганки, ўзи якка ҳеч уни тортиб чиқара олмайди. Шунда у кампирни, кампир — набирасини, набира — кучукни, кучук — мушукни, мушук эса сичқончани чақириб, биргаликда жўр бўлишиб, тортиб олишади. Нега бу эртакнинг маъно-мазмуни ёддан чиқмайди, чунки ундаги воқеалар замирида бирин-кетин амалга ошадиган воқеалар занжири мавжуд. Шу бирин-кетинлик қонуни энг каттадан энг кичкина бўлган жонзотнинг биргаликдаги, дўстона узвийлиги ётади. Бу эртакда нафақат тарбиявий маъно бор, бу ҳам мұхим, балки унда юқорида таъкидлаганимиз — гуруҳий ўзаро боғлиқлик тамойили бор. Бу ҳам ҳаётда тез-тез қўлланиладиган мнемотехник усулдир.

Шунга ўхшаш материални хотирадс самарали сақлаш усула-
ри ҳар бир шахсда индивидуал бўлиши ҳам мумкин, бу сизнинг
ақлий фаолиятингизни қандай ташкил этганлигинизга боғлиқ.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

- 1 Вергеймер М. Продуктивное мышление. -М., 1987.
- 2 Вирджиния Н. Квинн. Прикладная психология. -«Питер», 2000.
- 3 Грановская Р.М. Элементы практической психологии. СПб, 1997.
- 4 Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. -М., 1998.
- 5 Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение .Л., 1985.

6. В.Каримова ва бошқалар. Мустақил фикрлаш. -Т., «Шарқ», 2000.
7. В.Каримова, Ф. Акрамова. Психология. Мәдениет жарнамасы. -Т., 2000.
8. Немов Р.С. Психология. -Кн.1. Общие основы психологии. -М., 1994.
9. Психология. Учебник. -Под ред. А.Крылова. -М., 1998.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. -М., 1998.

Тафаккур ва мустақил ижодий фикрлашнинг шарт-шароитлари

Тушуниш ва тафаккур қилишнинг ижтимоий маҳияти. Йиған идрок қылган, хотирасида сақлаб қолган нарсаларнинг барчаси унинг учун маълум маъно ва маҳиятта эга бўлади. Акс ҳолда у эслаб қолмайди ҳам, кейинги сафар аналогик обьект билан тўқнаш келгандা, унга дикқатини қаратмайди ҳам, фигура фонга айланниб қолаверади. Яъни, биз кўрган, эшитган, ҳис қилган нарсаларимизнинг барчаси *маъноли*, керак бўлса, *маънили* бўлишини хоҳдаймиз. Шуниси характерлики, ана шундай нарса ва ҳодисаларга биз томондан бериладиган маъно ҳар бир алоҳида шахтомонидан турлича идрок қилинади. Масалан, олим учун ҳар қандай китоб — ҳаётининг маъноси бўлса, деҳқон учун ер ва ундан олинадиган ҳосил — аҳамиятли ҳисобланади. Ҳаттоқи, битта нарсанинг ўзи турли одамлар учун турли хил маъно ва мазмун касб этади. Ўша китоб мисолини оладиган бўлсак, китоб индустрияси билан шуғулланувчи муҳандис учун — ишлаб чиқариш маҳсулоти, китоб дўкони сотувчиси учун — товар-маҳсулот, ўкувчи учун — илм манбаи, муаллиф олим учун — ижодининг меваси, энг қимматли нарсадир. Ҳар бир алоҳида нарсага бўлган муносабатимиз унинг биз учун қадр-қимматига бевосита таъсир этади, у гоҳ ижобий, гоҳ салбий бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан ҳам биз нарса ва ҳодисаларга танлаб муносабатда бўламиз. Тилдиносликни касб этиб танлаган талаба учун кибернетик моделлаштиришга бағишланган маъруза қанчалик зерикарлидай туюлса, иқти-садчилик касбини эгалламоқчи бўлганлар учун пул, фойда ва даромад олиш йўллари ҳақидаги маълумотлар шунчалик аҳамиятли, оддий сўзнинг морфологик таҳлили — шунчалик бефарқдик ҳолатини келтириб чиқаради. *Демак*, бизнинг дунёни, унинг сирасорларини тушунишимизнинг заминида нарса ва ҳодисаларнинг биз учун шахсий алоқаси, аҳамиятлилиги даражаси ётади. Ана шундай дунёни тушунишимиз, англашимиз ва унга онгли муно-

сабатимизни билдириб, изхор қилищимиизга алоқадор билиш жа-раёни психологияда *тафаккур, фикрлаш* деб аталади.

Тафаккур — инсон онгининг билиш объектлари ҳисобланмиси нарса ва ҳодисалар ўртасида мураккаб, ҳар томонлама алоқаларнинг бўлишини таъминловчи умумлашган ва мавхумлашган акс эттириш шаклидир. Тафаккур муаммолари узоқ вақтгача ўзининг мураккаблиги билан психологлар назаридан четда бўлган, у асосан файласуфлар ва мантиқшунослар фикр юритадиган масала ҳисобланган. Психология илмининг отахони ҳисобланмиси немис олими Вилгельм Вундт ҳам психологияни иккига бўлиб — физиологик психология (экспериментал йўл билан билиш жараёнларини ўрганувчи фан) ва халқлар психологияси қисмларига бўлиб, охирги психологиянинг таркибига нутқ ва тафаккур психологиясини ҳам киритган, ҳамда уни экспериментал тарзда ўрганиб бўлмайди, уларни тушунтириш мумкин холос деб ҳисоблаган. Бу хуносалар аслида тафаккур ва фикрлаш жараёнларининг нақадар мураккаб табиятга эга эканлигидан далолат беради. Лекин шундай бўлса ҳам шуни таъкидлаш жоизки:

- биринчидан, тафаккур ва фикрлаш жараёнлари — бу билиш жараёнлари;
- иккинчидан, улар ҳам шахс томонидан борлиқни акс эттириш шакли, умумлаштириб, бевосита акс эттириш шакли;
- учинчидан, бу жараёнлар ҳам экспериментал психология томонидан ўрганилади;
- тўргинчидан, тафаккур билишнинг энг олий ва юқори дарражадаги шаклидир.

Тафаккурнинг олийлиги ва мураккаблиги шундаки, у идрокдан фарқли, бевосита акс эттириш бўлмай, нарсалар ва уларнинг хоссаларини улар йўқ пайтда ҳам акс эттиришга имкон беради. Масалан, Африканинг субтропик ҳудудлари тўғрисида гап кетгандага, умрида бирор марта Африкага бормаган одам ҳам субтропиклик хоссасини б и л г а н и учун ҳам ушбу ахборотни тушуниб, уни қабул қила олади. Синов пайтида талаба кеча ўқиган, лаборатория шароитида синаб кўрган қонуниятлар хусусида ҳудди рўпарасида намоён бўлаётгандай, образли қилиб гапириб бериши, рўй берган ҳодисаларни яна формулалар ва статистик ҳисобкитоблар воситасида исбот қилиб бериши ҳам мумкин. Бу операцияларнинг асосида тафаккур жараёнлари ётади.

Тафаккур қилишимизни таъминловчи орган -- бу бизнинг ми-
ямиз. Барча ҳисоб-китоб ишлари -- энг элементар ҳаракатларни
режалаштиришдан тортиб, мураккаб мавхум теоремаларни исбот
қилишга қаратилган операциялар мияда содир бўлади. Шунинг учун
ҳам жуда чарчаб турган пайтда одамдан бирор Қийинроқ масала
хусусида фикр билдиришини сўрасангиз, «ҳозир бошим оғриб ту-
рибди, жуда чарчаганман, бироз ўзимга келай, кейин фикрлаша-
миз», деб жавоб беради. Демак, мия фаолияти билан фикрлаш
фаолияти ўзаро узвий боғлиқ экан. Миямизнинг фикрлаш қоби-
лияти ва имкониятлари шунчалик салмоқлики, айрим олимлар-
нинг фикрича, унинг ишлаш қонунлари ҳозир биз ишлатаётган
компьютерлар эмас, яна 100-200 йиллардан кейин пайдо бўладиган
мураккаб, ўта «акъли» компьютерлар фаолиятига яқин экан.

Калламизга келган барча ўй-ҳаёллар -- бу *фикрлардир*. Нормал
инсонни фикрсиз тасаввур қилиб бўлмайди, ҳар он, ҳар дақиқа-
да одам мияси қандайдир фикрлар билан банд бўлади. Уларни
тартибга солиш, керагига диққатни қаратиш, ички ёки ташки
нутқ воситасида уни ечиш -- *фикрлаш жараёни*dir.

Фикрлаш жараёни аслида маълум бир масала, муаммо, жум-
боқни ҳал қилиш керак бўлганда пайдо бўлади. Фикрлаш доимо
бир нарса хусусида бир нечта ечимни бериши шарт, ечимлар жуда
кўпайиб кетса, у бошқа жараёнга -- хаёл, фантазияга айланиб
кетиши мумкин. Фикр, ғоя, аниқ ечим бўлмаганда, инсон мия-
сининг борлиқдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятини акс эттириши
хаёл деб аталади. Шунинг учун ҳам дўстлар даврасида баъзан
муаммо хусусида гортишув бўлиб қолганда, аниқ билими ёки
ғояси йўқлиги туфайли калласига келган нарсани айтган болага
қараб «Жуда олиб қочишга устасан-да, хаёлпаст» дейишади.

Шундай қилиб, муаммо ёки жумбоқлар бизни фикрлашга
мажбур этади. Масалан, шундай масалани олиб кўрайлик. Сизга
михлар солинган бир картон кутича ва иккита шам, болғача бе-
рилган. Вазифа: эшикка шамни ўрнатиб, ёқиб кўйиш керак. Ким
қандай ечади? Албатта, бирданига тўғри ечимга елиш қийин
Агар кутичани бўшатиш мумкинлиги ва уни шамдан сифатида
эшикка қоқиш мумкинлиги тўғрисида фикр каллага келмагунча,
ечимни топиш қийин. Айни шу масала икки хил шарт билан
берилган: биттасида кутича михлар билан тўла дейилган, иккин-
чисида кутича бўш деб берилган. Иккинчи ҳолатда болалар унинг
ечимиға тезроқ келишган.

Психологларнинг фикрича, ҳар қандай масалани ечиш мобайнида одам унинг шартларини бир неча варианtlарда тасаввур қылса-гина ечимга келаркан. Агар идрок билан боғлайдиган бўлсак, фигура фонга, фон эса фигурага айланади, уларнинг ўринлари алмашади ва ҳоказо. Бундаги индивидуал фарқ шундаки, баъзи болалар ечимга тўғридан-тўғри фигура асосида келади, бошқалар эса бир неча ечимнинг варианtlарини кўз олдига келтириб, сўнг бир қарорга келади. Кимdir жуда тез фикрлайди, кимdir жуда секин. Шунинг учун ҳам тест ечиш жараёнида ёнма-ён ўтирган икки бола бир хил ечимни белгилайди, лекин ўша ечимга келиш йўллари ҳар бирида ўзига хос бўлади. Айнан шу жараённинг қандай кечишини *тафаккур* *психологияси* ўрганади. Муаммонинг ечими баъзан бирдан, ёрқин юлдуздай ярқ этиб пайдо бўлади. Бундай психологик ҳолат психологияда *инсайт* – *ойдешлашув* деб аталади. Одам қачон ана шундай фикрларда тиниқлик, инсайт пайдо бўлганини ўзи ҳам билмайди. Энг иқтидорли, зукко олимлар ҳам ўз фикр юритиш қонуниятларига эътибор бериб, янги гоя қачон, қандай йўл билан пайдо бўлганига жавоб тополмаганлар. Ҳаттоқи, баъзан шундай ҳам бўладики, янгилик кацф этган олим ўзининг фикри нақадар ноёб эканлигини ҳам англаш имкониятига эга бўлмайди, қолаверса, кашифёт гўёки уники эмасдай, қаердан келиб қолганини ҳам тушунмайди. Шунинг учун ҳам кўплаб гениал кашифиётларнинг ҳақиқий қадр-қиммати муаллиф ўтиб кетгандан кейин тарих томонидан баҳолана-ди. Худди шундай қадрга эга бўлган кашифиётлар юртимизда яшаб ўтган юзлаб алломалар ижодига тааллукди. Масалан, Ибн Сино, Алишер Навоий, Абу Наср Форобий, Ал-Фарғоний, Хоразмий, Замахшарий каби алломалар ўзлари ижод қилган пайтларида яратган ғоялари ва кашифиётларининг қанчалик аҳамиятли ва ўлмас эканлигини кейинги авлод, бутун бир инсоният тарихи исбот қилиб, тан олди. Р. Декартнинг калласига аналитик геометрия гояси келганда, ўзида йўқ хурсанд бўлган ва чўккараб, йиғлаб шу фикрни унга ато этган Худога сажда қилган экан. Дарҳақиқат, миъдаги тиниқлик, ойдинлашув аввало Оллоҳнинг инояти, қолаверса, ўша фикр эгасининг мashaққатли меҳнати, тинимсиз илмлар дунёсида тўккан заҳматли терлари эвазига рўй беради. Умуман янгиликлар очиш, ижод қилишга алоқадор тафаккур тури унинг энг аҳамиятли ва шу билан бирга энг қийин туридир. Чунки, ижодкор ёки кашифётчи ниманидир кашф қилишни хоҳлайди, тинимсиз изланади, лекин

Қачон, қандай шароитда, қандай йўл билан уни очиши мумкинлигини ўзи ҳам билмайди. Шу ўринда академик Кедровнинг Менделеев даврий жадвалини кашф қилганлиги хусусидаги эсдаликлари жуда ўринли. Олим узоқ вақт мобайнида барча кимёвий элементларни маълум қонуният асосида жадвалга туширишни ўйлаб юрган. «Калтамга келяти-ю, уни кўролмаяпман», деб тацвишланарди олим. Кунлардан бир кун у жуда толиқиб, ёзув столи устида ухлаб қолганда, тушида даврий жадвални «кўрган». Хурсанд бўлиб кетиб, уйғонган заҳоти моддаларни жадвалга жойлаштира бошлаган. Тушдаги иши билан ўнгидаги ишининг фарқи шу бўлганки, тушида енгил моддалар пастда жойлашган бўлган, Менделеев уларни ўнгидага «тўғрилаб» чиқсан. Бу ҳам ўша инсайтта бир мисол.

Тафаккурнинг турлари

Инсоннинг фикрлаш жараёни таҳлил қилинганда, унинг қандай шаклларда кечиши аҳамиятли бўлиб, бу унинг турлари ва шунга кўра фикрлашдаги индивидуалтик масаласидир. 6-жадвалда тафаккурнинг турли мезонлар асосидаги классификацияси келтирилган.

Ҳаёт мобайнида ўқиганларимиз, маълум шарт-шароитларда аниқ бир далиллар ва назарий билимлар асосида мушоҳада қилган билим ва гояларимиз асосида юритган фикрлаш жараёни *назарий тафаккурдир*. Ундан фарқли *амалий тафаккур* бевосита ҳаётда ва ҳаракатларимиз мобайнида ҳосил бўлган фикрларимизга асосланадиган тафаккуrimиздир.

6-жадвал

ТАФАККУР ТУРЛАРИ

шаклига кўра	кўргазмали ҳаракат кўргазмали-образли мантиқий
кўриладиган масаланинг ҳаракатирига кўра	назарий, амалий
ижодийлик элементига кўра	конвергент, дивергент
янгилиги ва ноёблигига кўра	репродуктив, продуктив (ижодий)

Кўргазмали-ҳаракат тафаккурининг хусусияти шундаки, у ҳам одамнинг реал предметлар билан иш қилаётган пайтдаги фикрлаш жараёнини назарда тутади. *Кўргазмали-образли тафаккур* эса Кўрган-кечирган нарсалар ва ҳодисаларнинг аниқ образлари кўз олдимиизда гавдаланган чоғда уларнинг моҳиятини умумлаштириб, билвосита акс эттиришимиздир. *Мантиқий тафаккур* — бу мавхум тафаккур бўлиб, сўзлар, сўзда ифодаланган билим, фоя ва тушунчаларга таянган ҳолда бевосита идрокимиз доирасида бўлмаган нарсалар юзасидан чиқарган ҳукмларимиз, мулоҳазаларимиз бу тафаккурга мисол бўла олади. Масалан, олам, унинг ноёб ва мураккаб ҳодисаларини фалсафий ўрганиш фақат мавхум, абстракт тафаккур ёрдамида мумкин бўлади.

Фикрлашимизнинг яна бир тури *репродуктив* бўлиб, унинг моҳияти — кўрган-билган нарсамизни айнан қандай бўлса, шундайлигича, ўзгаришсиз қайтариш ва шу асосда фикрлашта асосланади. Ундан фарқли *продуктив ёки ижодий тафаккур* — фикрлаш элементларига янгилик, ноёблиқ, қайтарилемаслик қўшилгандаги тафаккурни назарда тутади. Шунга боғлиқ бўлган *конвергент* фикрлаш масаланинг ечими фақат битта бўлгандаги фикрлашни назарда тутса, *дивергент тафаккур* — фикрнинг шундай турики, у шахсга бир муаммо ёки масала юзасидан бирданига бир нечта ечимлар пайдо бўлишини тақозо этади. Айнан ана шундай ижодий тафаккур дивергент шаклда бўлса, у ижодий парвоз, янгиликларни кашиф этишга асос бўлади. Фикрнинг кашиф этиш, янгилик яратишга қаратилган фаолияти баъзан унинг *креактивлик* сифати билан боғлаб тушунирилади. *Креактивлилик ёки тафаккурнинг креактив тури* — шундайки, у тўёки йўқ жойда бор қиласди, яъни оддийгина, жўнгина нарсаларга бошқача, бирорвларникига ўхшамаган тарзда фикрлашга имкон беради. Бундай тафаккур тури «ҳаммага ўхшаб фикрлаш», ёки шаблонли, зерикарли фикр юритишдан фарқ қилиб, нарса ва ҳодисалар моҳиятидаги ўзига хослик, ноёблиқ сифатларини ҳам англашга ёрдам беради. Масалан, учта сўз берилган — «қалам», «кўл», «айик». Учаласини кўшиб, янги жумлалар тузиш керак. Ҳар ким ўзидаги креактивлик даражасига кўра турли хил жумлалар тузса бўлади, масалан, «Бола қаламни олиб, кўлда чўмилаётган айик расмини чизди» ёки «Терак қаламчалари экиб чиқилган кўл ёқасида бир айик боласини чўмилтиради». Шунга ўхшаш кўплаб жумлалар тузиш мумкин.

Бундан ташқари, *предикатив* деб номланувчи тафаккур туритам мавжуд. Фрейд бундай тафаккур турини мантиций тафаккурга қарши қўйган эди. Чунки унинг моҳияти қуидагича: агар иккита фикрдаги кесим бир хил бўлса, онгизиравищда шахс унинг эгасини боғлай бошлайди. Масалан, «Ақлли одамлар ёзда кўк чой ичадилар».

«Мен ёзда доимо кўк чой ичаман».
«Демак, мен ақлли одамман».

Бундай тафаккур турининг борлиги кўпинча рекалама билан шуғулланувчиларга ўнг келади. Демак, юқорида келтирган мисолимизга ўхща жумлаларни ишлатиб, реклама бериш, аслида одамнинг онгостидағи билимларига таяниб, таклиф қилинаётган товарга ижобий муносабатни щакллантиради. Масалан, «Янги авлод Пепсини танлайди» деган реклама ҳам барча ёшларни шу ичимликни истеъмол қилишга чорлади, чунки ёшлар ўзларини айнан ҳозирги янги авлодга кўшадилар. Кўпинча миллатлараро биддиятлар ёки жинслараро зиддиятлар ҳам оддий ҳаётий вазиятларда хулоса қилинган предикатив фикрлашга таянаси. Масалан, «Ахрор мени алдади. У йигит. Демак, ҳамма йигитлар алдамчи» ва ҳоказо.

Сунъий интеллект ёки тафаккур. XXI аср юксак технологиялар асри, компьютерларнинг энг ривожланган моделлари ёрдамида иш юритишга имкон берувчи маълумотлар асри деб эътироф этилмоқда. Бу ҳолат «сунъий интеллект»(СИ) тушунчасининг одамлар тилида тез-тез ишлатилишига замин яратди. Хўш, сунъий интеллект нима? Бу — инсон тафаккурига ўхшатиб, унинг ишлаш тамойилларига асосланиб юритилган ва маҳсус компьютер дастурлари доирасида кўплаб муаммоларни ҳал қилишга қаратилган интеллект ёки «ақл» туридир. Бу компьютер дастурлари инсондаги мантикий тафаккур қонуниятларига асосланади. Масалан, MYCIN деб номланувчи дастур юқумли касалликларни диагностика қилишга мўлжалланган бўлиб, у юзлаб докторларнинг фаолиятидай самара билан ишлаб келмоқда (Mason, 1985). Геология, суғурта, машинасозлик, тиббиёт, экология соҳасида ишлаб чиқилган ана шундай дастурлар машиналарнинг одамдай ишлашини эслатади. Шуниси характерлики, сунъий интеллектли машина қанчалик муваффақиятли ва самарали ишламасин, унинг ижолкори ва яратувчиси яна ўша одам ва унинг одатий тафаккуридир. Масалан,

бирор соҳада ёки муаммо юзасидан сунъий интеллект яратмоқчи бўлган одам онти ва фаросати шу даражада бўладики, у дастлаб ўша муаммони ечаётган одам тафаккури жараёнини «қадамларга», бўлакларга бўлиб чиқади ва ўгу асосда компьютер учун дастур ёзади. Бу яна бир марта Инсон, Оллоҳнинг инояти эканлиги фикрига бизни қайтаради. Фақат, шуниси борки, ана шундай дастурларни ҳамма ҳам тузолмайди, айрим одамлар меҳнати маҳсулидан кейин юзлаб, ҳаттоқи, минглаб одамлар баҳраманд бўлиб, улар меҳнати сенгиллашиши мумкин.

Машхур олим К. Юнг инсонларнинг фикрларига кўра асосан икки тоифага бўлган эди:

1. *Интуитив типлар*. Бу шундай тоифали кишиларки, уларда кўпинча ҳиссиётлар мантиқдан устун келади ва мия фаолияти бўйича ҳам ўнг ярим шарлар фаолияти чапникидан устунроқ бўлади. Кўриб, ҳис қилиб, ёрқин эмоционал муносабат шакллантирилмагунча, бундай одамлар бирор нарса хусусида фикрларини баён эта олмайдилар.

2. *Фикрловчи типлар*. Бундай кишиларда доимо мантиқ, мулоҳаза ҳиссиётлардан устун бўлади ва миясининг чап томони ўнгига нисбатан доминанта (устун) ҳисобланади. Бундайлар гапира бошлишса, кўпинча, «Файласуф бўлиб кет-э», деб ҳам қўйишади. Чунки, улар ўзларигача бўлган билимлар, мантиқий фикрлар борасидаги ютуқларга таяниб, доимо тўғри гапиришга, доимо фикрларини мантиқан асослаш — аргументация қилишга ҳаракат қиласидилар. Аниқ ва техника, тиббиёт фанлари билан шуғулланувчиларда ана шу тафаккур типига мойилик ва психологик ҳозирлик бўлса, улар ўз касблари борасида жуда яхши натижаларга эришадилар. Улардан фарқли, биринчи тоифа вакилларидан яхши ёзувчилар, шоирлар, тилшунослар, психологлар етишиб чиқади.

Тафаккур шакллари ва операциялари

Тафаккур қилиш шакллари ёки формасига тушунчалар, хукмлар ва холоса чиқариш киради.

Тушунчалар — тафаккурнинг шундай шаклини, унда нарса ва ҳодисаларга хос бўлган энг умумий ва характерли хусусиятларни ўзида акс эттиради. Улар умумий ва жузъий, аниқ ёки мавхум бўлиши мумкин. Масалан, «онг» тушунчасини оладиган бўлсак,

униг энг мухим ва бошқа тушунчалардан фарқ қиласиган жиҳатларини ажратишимииз керак: фақат инсонга хослик, олий даражадаги акс эттириш, оламни билиш механизми эканлиги ва ҳоказо.

Хужмалар — атрофимиздаги нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги боғлиқликни акс эттиради. Масалан, «Инсон онгли мавжудот» деган ҳукм-фикр «одам, инсон», «онг» ва «мавжудот» тушунчалари ўртасидаги боғлиқликни ифодалаб турибди. Ана шундай ҳукмлар бизнинг нутқимизда ҳар куни жуда кўп ишлатилади ва улар табиатан турли боғлиқларни ё тасдиқлайди, ёки инкор қиласиди, рост ёки ёлғон бўлади. Щахснинг инсонийлиги аслида у ишлатадиган ибораларнинг қанчалик мантиқда, ҳаётий ҳақиқатларга тўғри келиши, аргументал эканлиги билан баҳоланади. Доимо тўғри, мантиқан фикр юритган одамни биз «бамаъни, гапида жон бор, ҳақиқатгўй» деб таърифлаймиз.

Хулосалар — мантиқий тафаккурнинг яна бир шакли бўлиб, улар фикрлар, ҳукмлар ва тушунчалар ўртасидаги боғланишдан янги бир фикрларни келтириб чиқаришни назарда тутади. Масалан:

- 1-ҳукм: *Ўзбекистон* — мустақил давлат.
- 2-ҳукм: *Кирғизистон* — мустақил давлат.
- 3-ҳукм: *Қозогистон* — мустақил давлат.
- 4-ҳукм: *Туркменистон* — мустақил давлат.
- 5-ҳукм: *Тоҷикистон* — мустақил давлат.

Демак, барча Марказий Осиё давлатлари — мустақилдир.

Шунга ўхшаш биз баъзан айрим фикрлардан умумий бир фикр келтириб чиқарамиз (бу — индуктив хулоса чиқариш), баъзан эса аксинча, умумийдан жузъий — алоҳида фикр чиқарамиз (фикрлашнинг бундай ҳаракати дедукция деб аталади).

Бундан ташқари, психология биздаги фикрлаш жараёнини таъминловчи алоҳида **операцияларни** ҳам ўрганади. Фикрлаш операцияларига *анализ* (фикран нарса ва ҳодисаларга тааллуқли сифат ва хусусиятларни алоҳида қилиб ажратиш, таҳтил қилиш), *синтез* (анализ жараённада ажратилган қисмларни яна фикран бирлаштириш, кўшиш), *мавхумлаштириш* (алоҳида бирор хусусиятни ажратиб, бошқаларидан фикрни чалғитиш, айрим хоссани мавхумлаштириш), *таққослаш* (предметлар ва уларга хос бўлган хусусиятларни фикран бир-бирига солиштириш, умумий ва фарқ қилувчи жиҳатларини топиш), *умумлаштириш* (умумий ва муҳим сифатларига кўра предметларни гуруҳлаштириш, умумий-

лаштириш) кабилар киради. Буларнинг барчаси кундалик ишларимизда, билимларни ўзлаштириш жараёнида ўз ўрнига эга, лекин вазифа уларни янада такомиллаштириш ва ижодий фикрлаш, мустақил тарзда холосалар чиқара олиш қобилятини ўстиришдадир.

Мустақил фикрлаш — соғлом маънавият ва тафаккурнинг алоҳида хоссаси сифатида

Тафаккурни ривожлантириш. Биз юқорида тафаккурни индивидуал хусусиятлари ва ушбу жараёнга хос бўлган умумий қонуниятларни ўргандик. Лекин аслида мақсад шундайки, ҳар бир шахс ўзидағи тафаккур ва фикрлаш жараёнларининг ўзига хос томонини билган ҳолда уни ўстириш йўлларини билиши керак. Охирги йилларда психологларнинг ўтказган тадқиқотлари ва кузатишлари шуни кўрсатдик, фикрлаш жараёнларини гурӯҳ шароитида, дарс пайтида ҳам ўстириш ва бунга қисқа йўллар билан эришиш мумкин экан. Уларнинг фикрича, гурӯҳдаги ҳамкорликдаги фаолият идрок ва хотиранинг ўсишига ижобий таъсир кўрсатиб, фикрлаш жараёнини тезлаштиради ва фаолиятни самаралироқ қиласди. Айрим жуда жиддий ва мураккаб ижод дақиқаларини инобатга олмагандা, яхши ташкил этилган дарс жараёни, ундаги фаолият шакли индивидуал тафаккурнинг ҳам ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Шу нарса исбот қилинганки, жамоада ишлаш кўпилаб ностандарт фикрларнинг туғилиши, уларнинг ичидан энг яхшиларининг сараланиши ва янгидан-янги ғояларнинг пайдо бўлишига сабаб бўларкан.

Ана шундай самара берувчи методикалардан бири «брейнсторминг» деб аталиб, унинг луғавий маъноси «мияни забт этиш»дир («мозговая атака» русча – «brain storming» ингл.). Уни ўтказиш кўйидаги тамойилларга асосланган:

1. Баъзи интеллектуал масалаларни ечишда битта ечим билан чекланиб бўлмайди ва шу мақсадда ижодий фикрловчилар гурӯҳи ташкил этилади ва бу жараёнда «гурӯхий эффект» бўлиши кутилади. Гурӯҳ иши тез ва оптимал қарорлар қабул қилишга қаратилган бўлади ва бунда алоҳида айрим индивидуал қарорларга таъсирланишга йўл қўйилмайди.

2. Гурухга шундай кимсалар киритилади, улар бир-бирларидан фикрлаш услубарининг ноёблиги билан фарқ қиласидар. Масалан, кимдадир мантиқийлик устун, кимдир — креактив, кимдир — танқидчи ва шунга ўхшаш.

3. Гуруҳда шундай ижодийлик руҳи бўлиши керакки, ҳар ким хоҳлаган фикрини бемалол айтаверади, у ёки бу фикр танқид қилиниши мумкин, лекин унинг эгаси танқид қилинмайди. Бундай шароитда ўргача интеллектуал даражага эга бўлган шахс ҳам шундай фикрлар изҳор қила бошлайдики, улар алоҳида қолган пайтида сира ҳам мияга келмаган бўларди.

Бу жараён олий ўқув юртларида дарсларда ҳам қўлланилиши мумкин, фақат унинг юқоридаги тамойиллари инобатга олиниши ва гурухда ўзаро ҳамжиҳатлик мұхити бўлиши керак. (Бу ҳақда батафсилроқ; В. Каримова. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт., 1999, Аудиторияда баҳс-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик технологиялари., 2000)

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

1. Лурия А.Р. Язык и мышление. -М., 1979.
2. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. -М., 1998.
3. В.М. Каримова ва бошқ. Мустақил фикрлаш. -Т., -«Шарқ», 2000.
4. В. Каримова, Р.Суннатова. Мустақил фикрлаш бўйича машгулотларни ташкил этиш юзасидан услубий қўлланма. -Т., «Шарқ», 2000.
5. В. Каримова. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. -Т., Университет, 1999.
6. В.Каримова. Аудиторияда баҳс-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик технологияси. -Т., 2000.
7. Прикладная психология. 4-е международное издание., СПб, 2000.
8. Прикладная психодиагностика. -М., 1999.
9. Mason R. A. (1985). Artificial intelligence: Promise, myth, and reality. *Library Journal*, 110 (7), 56-57.

У БҮЛИМ

ШАХСНИНГ ИНДИВИДУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УЛАРНИ ДИАГНОСТИКА ҚИЛИШ ИҮЛЛАРИ

Индивидуал типологик хусусиятлар классификацияси

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар бир шахс ўзига хос қайтарилмас дунё. Дунёда бир-бирига айнан ўхшаш бўлган икки кишини толиш жуда мушкул. Одам ташки қиёфаси, бўйи-басти билан бошқа бирор кимсага ўхшаши мумкин, лекин феъли, мижози ва шахс сифатидаги хусусиятлари нуқтаи назаридан айнан бир хил инсонлар бўлмайди. Ҳаттоқи, олимлар битта тухумда ривожланган эгизакларда ҳам жуда кўп жиҳатдан айнан ўхщаликни қайд қилишган, шахсий сифатларидаги корреляцияда эса баъзи тафовутлар аниқланган.

Шахс — қайтарилмас, у ўз сифатлари ва борлиги билан ноёбдир. Ана шу қайтарилмаслик ва ноёбликнинг асосида унинг индивидуал психологик хусусиятлари мажмуй ётади. Шу ўринда биз юқорида таъриф берган шахс тушунчаси билан ёнма-ён ишлатиладиган яна икки тушунчага изоҳ беришни ўринли деб ҳисоблаймиз. Бу — «индивид» ва «индивидуаллик» тушунчалариdir. «*Индивид*» тушунчаси умуман «одам» деган тушунчани тўлдириб, унинг ижтимоий ва биологик мавжудот сифатида мавжудлигини тасдиқлайди. Бу тушунча уни бир томондан, бошқа одамлардан фарқловчи белги ва хусусиятларини ўз ичига олади, иккинчи томондан, ўзига ва ўзига ўхшашларга хос бўлган умумий ва характерли хусусиятларни қамраб олади. Демак, индивид — инсонга алоқадорлик фактини тасдиқловчи илмий категорияdir.

«*Индивидуаллик*» — юқоридаги иккала тушунчага нисбатан торроқ тушунча бўлиб, у аниқ бир одамни бошқа бир аниқ одамдан фарқловчи барча ўзига хос хусусиятлар мажмуни ўз ичига олади. Шу нуқтаи назардан шахс тизимини таҳлил қиласиган бўлсак, шахснинг индивидуаллигига унинг қобилиятлари, темпераменти, характери, иродавий сифатлари, эмоциялари, хулқига хос мотивация ва ижтимоий установкалари киради. Айнан шу қайд этиб ўтилган категориялар шахсдаги индивидуалликни

таъминловчи категориялардир. Унинг маъноси шундаки, бўйи, эни, ёши, сочининг ранги, кўз қарашлари, бармоқ ҳаракатлари ва шунга ўхшаш сифатлари бир хил бўлган инсонларни топиш мумкин, лекин характери, қобилиятлари, темпераменти, фаолият мотивацияси ва бошқаларга алоқадор сифатлари мажмуйи бир хил бўлган одамни топиб бўлмайди. Улар – индивидуалdir. Демак, психологияда ҳар бир инсоннинг индивидуалигини изоҳловчи хусусиятлар борки, уларга биринчи навбатда қуидагилар киради:

Қобилиятлар – шахсдаги шундай индивидуал, турғун сифатларки, улар одамнинг турли хил фаолиятдаги кўрсатгичлари, ютуқларини таъминлайди ва қийинчиликлари сабабларини тушунириб беради.

Темперамент – инсоннинг турли вазиятларда нарса, ҳодиса, ҳолатлар ва инсонларнинг хатти-ҳаракатларига нисбатан реакциясини тушунтириб берувчи хусусиятлари мажмуидир.

Характер – шахснинг бошқа одамлар ёки инсонлар груҳи, ўз-ўзига, вазиятлар, нарсалар ва ҳодисаларга нисбатан муносабатларидан орттирадиган сифатларини ўз ичига олади.

Иродавий сифатлар – ҳар биримизнинг ўз олдимиизга мақсад қўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгишимизни таъминловчи маълум сифатларимиз мажмuinи ўз ичига олади.

Эмоция (ҳиссият)лар ва мотивация эса атрофимиизда содир бўлаётган ҳодисалар, бизни ўраб турган одамлар ва уларнинг хатти-ҳаракатларини руҳан қандай қабул қилиб, уларга билдирадиган ҳиссий муносабатларимизни билдирувчи сифатларимиз бўлиб, улар айни вазиятлардаги реал ҳолатларимиздан ва уларнинг онгимизда акс этишидан келиб чиқади.

Ижтимоий установка – юқоридаги барча хусусиятлар комплексига эга инсоннинг турли ижтимоий вазиятлардаги фаолият ва ҳаракатларга руҳан ҳозирлиги ва муносабат билдириш услубидан келиб чиқадиган чуқур ички ҳолатидир.

Биз юқорида санаб ўтган индивидуал психологик хусусиятларнинг аҳамияти катта. Улар бизнинг жамиятдаги ўрнимиз, обрӯ-этиборимиз, ишдаги ва ўқишидаги ютуқларимиз, инсон сифатидаги қиёфамизни, ким эканлигимизни, керак бўлса, ўзлигимизни белгилайди. Ким билан қаерда учрашмайлик, ўша инсоннинг бугунги ҳолати, кайфияти, бизга ва биз билдираётгэн фикрларга

муносабати, ҳамкорликда ишлаш тұлак-истакларига доимо әти-
бор берамиз ва бу масала биз учун мұхым бүлади. Ҳудди шундай
сұхбатдош ҳам сұхбатнинг бошиданоқ, бизни ўргана бошлайды.
Чунки агар сұхбатдошлар бир-бирларини билсалар бирғалиқдаги
фаолиятни самарали ташкил этиш ва ундан фойда олиш имкони-
јати күпроқ бүлади. Шунинг учун ҳам ишда ҳам, дам олишга
отланган чөдә ҳам, қаерда бұлса ҳам ўзимизга «қүшни» танла-
ганды унинг инсон сифатида қандай эканлитетига қызықамиз. Агар
сұхбатдош ёки шерик бизга таниш бўлмаса, уни таниганлардан
олдиндан сўраб ҳам оламиз ва бунда айнан унинг нимага қобил-
лиги, феъли, ишга, одамларга муносабатини сўраймиз ва хоҳ-
лаймизки, у тўғрисида «Жуда хушфеъл, одамгир...» каби тас-
нифларни эшитгимиз келади. Бирор ерга ишга кираётган пайтда
ҳам раҳбар албатта ўзига яқин одамлардан янги ходимнинг ха-
рактерини, қобилиятини ва мұхим нарсаларга муносабатини ал-
батта сўрайди ва шу асосда сұхбатга тайёрланади.

Демак, индивидуал сифатлар бизнинг онгли ҳаётимизнинг
ажралмас қисми, идрокимиз, хотирамиз ва фикрларимиз йўнал-
тирилган мұхим предмет экан. Чунки, айнан улар бизнинг турли
фаолиятларни амалга ошириш ва ишларни бажаришдаги индиви-
дуал услубимизга бевосита алоқадор. Кимdir жуда чаққон, тез
иш қиласи, лекин сифатсиз. Кимdir жуда яхши қойилмақом иш
қиласи, лекин жуда секин, кимdir ишга юзаки қараб, номига
уни бажарса, бошқа бир одам унга бутун вужуди ва әътиқоди
билан муносабатда бўлиб, тинимсиз изланади ва жамият учун
манфаат қидиради. Шунинг учун ҳам индивидуалликнинг фаоли-
ят ва мулокотдаги самарасини инобатта олиб, энг мұхим индиви-
дуал — психологияк хусусиятларни алоғуда ўрганамиз.

Шахс иқтидори ва қобилиятлари диагностикаси

Одамларнинг ўкув, меңнат ва ижодий фаолиятидаги ўзига
хосликни тушунтириш учун психология фани биринчи навбатда
қобилиятлар ва иқтидор масаласига мурожаат қиласи. Чунки қоби-
лиятли одамдан аввало жамият манфаатдор, қолаверса, ўша ин-
соннинг ўзи ҳам қилган ҳар бир ҳаракатидан ўзи учун наф кўради.

Қобилиятлар муаммоси энг аввало инсон ақлу-заковатининг
сифати, ундаги малака, кўникма ва билимларнинг борлиги маса-

ласи билан боғлиқ. Айниқса, бирор касбнинг эгаси бўлиш истагидаги ҳар бир ёшнинг ақли ва интеллектуал салоҳияти унинг малакали мутахассис бўлиб етишишини кафолатлагани учун ҳам психологияда қўпроқ қобилият тушунчаси ақл заковат тушунчаси билан боғлаб ўрганилади. Ҳар бир нормал одам ўзининг ақдли бўлишини хоҳлайди, «Мен ақдиман» демаса-да, қылган барча ишлари, гапирган гапи, юритган мулоҳазаси билан айнан шу сифат билан одамлар уни мақташларини хоҳлайди. «Ақлсиз, нодон» деган сифат эса ҳар қандай одамни, ҳаттоқи, ёш болани ҳам ҳафа қиласди. Яна шу нарса характерлики, айниқса, бизнинг Шарқ халқларида бирор кимсага нисбатан «ўта ақдли» ёки «ўта нодон» иборалари ҳам ишлатилмайди, биз бу хусусиятларни ўртacha таснифлар доирасида ишлатамиз: «Фалончининг ўғли анчагина ақдли бўлибди, наригининг фарзанди эса бироз нодон бўлиб, ота - онасини куйдираётган эмиш» деган иборалар аслида «ақдилик» категорияси инсоннинг юрагига яқин энг нозик сифатларига алоқадорлигини билдиради.

Илм-фандаги анъаналар шундайки, ақл ва иарок масаласи, одамнинг интеллектига боғлиқ сифатлар жуда кўплаб тадқиқотлар обьекти бўлган. Олимлар қобилиятларнинг ривожланиш механизмлари, уларнинг психологик таркиби ва тизимини аниқлашга, ишончли методикалар яратиб, ҳар бир кишининг ақли сифатига алоқадор бўлган кўрсатгични ўлчашга уринганлар. Кўпчилик олимлар одам интеллектида унинг вербал (яъни сўзларда ифодаланадиган), миқдорий (сонларда ифодаланадиган), фазовий кўрсатгичларни аниқлаб, уларга яна мантиқ, хотира ва хаёл жараёнлари билан боғлиқ жиҳатларни ҳам кўшгандар.

Ч. Спирмен факториал анализ методи ёрдамида юқорида сабаб ўтилган кўрсатгичлар ўртасида боғлиқлик борлигини исбот қилиб, ақлнинг ҳақиқатан ҳам мураккаб тузилмага эга бўлган психик хусусият эканлигини кўрсатди. Бошқа бир олим Дж. Гильфорд эса ақлни бир қатор ақлий операциялар (анализ, синтез, таққослаш, мавхумлаштириш, умумлаштириш, системага солиш, классификация қилиш) натижасида намоён бўладиган хусусият сифатида ўрганишни таклиф этган. Бу олимлар ақл сўзидан кўра интеллект сўзини кўпроқ ишлатиб, бу сўзининг ўзига хос талқини борлигига эътиборни қаратганлар. Чунки уларнинг фикрича, интеллектуал потенциалга эга бўлган шахснинг қобилиятли,

деб аташ мүмкін. Интеллектуал потенциал эса бир томондан ҳаёт-даги барча жараёнларга, бошқа томондан — шахсга бевосита алоқадор түшунчада сифатыда қаралған ва унинг аҳамияти шундаки, у борлықни ва бўладиган ҳодисаларни олдиндан башорат қилишга имкон беради. Шу ўринда «интеллект» сўзининг лугавий маъносини тушуниб олайлик. Интеллект — лотинча сўз — *intellectus* — тушуниш, билиш ва *intellectum* — ақл сўзлари негизидан пайдо бўлган түшунчада бўлиб, у ақл-идроқнинг шундай бўлагики, уни ўлчаб, ўзгартириб, ривожлантириб бўлади. Бу — интеллект ва у билан боғлиқ қобилиятлар ижтимоий характерга эга эканлигидан дарак беради. Дарҳақиқат, қобилиятлар ва интеллектта бевосита ташқи муҳит, ундаги инсоний муносабатлар, яшаш даври таъсир кўрсатади. Буни биз бугунги кунимиз мисолида ҳам кўриб, хис қилиб турибмиз. Янги авлод вакиллари — келажагини XXI аср билан боғлаган ўтил-қизларнинг интеллект даражаси уларнинг ота-боболариникідан анча юқори. Ҳозирги болалар компьютер техникасидан тортиб, техниканинг барча турларини жуда тез ўзлаштириб олмоқда, жаҳон тилларидан бир нечтасини билиш кўпчилик учун муаммо бўлмай қолди, минглаб топшириқлардан иборат тестларни ҳам ёшлиар ўзлаштиришда қийналмаяптилар. Қолаверса, оила муҳитининг ақл ўсишига таъсирини ҳамма билса керак. Агар бола оиласда илк ёшлигидан маърифий муҳитда тарбияланса, унинг дунёқарashi кенг, хоҳлаган соҳа предметларидан бериладиган материалларни жуда тез ва қийинчиликсиз ўзлаштира олади. Ҳаттоқи, бундай болага олий ўкув юритида бериладиган айrim предметлар мазмуни ҳам ўта тушунарли, улар янада мураккаброқ масалаларни ечишни хоҳлайди.

Қобилиятлардаги туғма ва орттирилган сифатлар

Баъзан ўта иқтидорли ва қобилиятли бола ҳақида гап кетса, ундаги бу сифат туғма эканлигига ишора қилишади. Талантли, гениал олим, санъаткор ёки мутахассис ҳақида гап кетса ҳам худди шундай. Умуман қобилиятларнинг туғма ёки орттирилган эканлиги масаласи ҳам олимлар дикқат марказида бўлган муаммолардан. Психологияда туғмалик аломатлари бор индивидуал сифатлар *лаёқатлар* деб юритилади ва унинг икки хили фарқладади: табний лаёқат ва ижтимоий лаёқат. Биринчиси одамдаги

туғма хусусиятлардан — олий нерв тизими фаолиятининг хусусиятлари, миянинг ярим шарларининг қандай ишләши, құл-оёқларнинг биологик ва физиологик сифатлари, билиш жараёнларини таъминловчи сезги органлари — күз, кулоқ, бурун, тери кабиларнинг хусусиятларидан көлиб чықса (булар наслий ота-онадан генетик тарзда ўтади), ижтимоий лаёқат — бола туғилици билан уни ўраган мұхит, мулокот услублари, сўзлашиб маданияти, қобилиятни ривожлантириш учун зарур яратылған шарт-шароиттар маҳсали үлароқ шаклланадиган сифатлар (улар ота-она, оила мұхити, таълим ва тарбия муассасалари томонидан яратылади)дир. Лаёқатлык белгиси — бу үша индивидга алоқадор бўлиб, у бу иккала лаёқат мұхитини тайёрлигича қабул қиласи.

Қобилиятсизлик ва интеллектнинг пастлиги сабабларидан бири ҳам шуки, ана шу икки хил лаёқат ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Масалан, гениал рассом оиласида бола туғилди, дейлик. Унда рассомчилик учун туғма, генетик белгилар отаси томонидан берилған дейлик. Лекин боланинг онаси фарзандининг ҳам рассом бўлишини хоҳламаслиги, ўзига ўхшаш кўшиқчи бўлишини хоҳлаши мумкин. Аёл болани ёшликтан фақат мусиқа мұхитида тарбиялайди. Табиий лаёқатнинг ривожи учун ижтимоий лаёқат мұхити йўқ, ижтимоий лаёқат ўсиши учун эса табиий, туғма лаёқат йўқ бўлгани сабабли, болада ҳеч қандай талант намоён бўлмаслиги, у оддийгина мусиқачи ёки кўшиқчи бўлиш билан чекланиши мумкин. Интеллект тестлари ва қобилиятдаги туғма ва орттирилған белгиларни ўрганишнинг психологик аҳамияти айнан шунда. Илк ёшликтан боланинг ўзидаги мавжуд имкониятларни ривожлантириш, шарт-шароитини яратиш, ишини тўғри йўлга кўйиш керак.

Туғма иқтидордаги орттирилған сифат шуки, бола токи билим, малака ва кўникмаларни ўстириш борасида ҳаракат қилмаса, энг кучли туғма лаёқат ҳам лаёқатлигича қолиб, у иқтидорга айланмайди. Энг талантли, машхур шахсларнинг буюк ишлари, эришилған улкан муваффақиятларининг тагида ҳам қисман лаёқат ва асосан тинимсиз меҳнат, интилиш, ижодкорлик ва билимга чанқоқлик ётган. Шуни ҳам унутмаслик керакки, қобилиятсиз одам бўлмайди. Агар шахс адашиб, ўзидаги ҳақиқий иқтидор ёки лаёқатни билмай, касб танлаган бўлса, табиийки, у атрофдагиларга лаёқатсиз, қобилиятсиз кўринади. Лекин аслида нимага унинг

қобиляти борлигини ўз вақтида тўғри аниқлай олишмагани сабаб у бир умр шу тоифага кириб қолади.

Шунинг учун ҳам ҳар бир онгли инсон ўзидағи қобилят ва зеҳнни илк ёшликтан билиб, ўша ўзи яхши кўрган, «юраги чопган» иш билан шуғулланса, ва ундан қониқиши олиб, қобилятини ўстиришга имконият топиб, ютуқларга эришса, биз уни *иқтидорли* деймиз. Иқтидор — инсоннинг ўз хатти-ҳаракатлари, билимлари, имкониятлари, малакаларига нисбатан субъектив мунносабатидир. Иқтидорли одам гениал ёки талантли бўлмаслиги мумкин, лекин у ҳар қандай ишда мардлик, чидамлилик, ўз-ўзини бошқара олиш, ташаббускорлик каби фазилатларга эга бўлиб, ўzlари шуғуланаётган ишни бажонидил, ситқидилдан бажаради. Улар ана шундай ҳаракатлари билан баъзи ўта истеъодли, лекин камҳаракат кишилардан кўра жамиятга кўпроқ фойда келтиради. Иқтидорли инсонда истеъод соҳиби бўлиши имконияти бор, зеро *истеъод* — ҳар томонлама ривожланган, ниҳоятда кучли ва такрорланмас қобилятдир. У тинимсиз меҳнат, ўз қобилятини такомиллаштириб бориш йўлида барча қийинчиликларни енгиш ва иродаси, бутун имкониятларини сафарбар қилиш натижасида кўлга киритилади.

Қобилятларнинг психологик тузилмаси

Қобилятлар аввалом бор умумий ва маҳсус турларга бўлинади ва ҳар бирининг ўз психологик тизими ва тузилиши бўлади. Шахснинг умумий қобилятлари ундағи шундай индивидуал сифатлар мажмуики, улар одамга бир қанча фаолият соҳасида ҳам муваффақиятли фаолият кўрсатиш ве натижаларга эришишга имкон беради. Масалан, техника олий ўкув юртининг талабаси ҳам ижтимоий-гуманитар, ҳам аниқ фанлар, ҳам техника фанлари соҳасидаги билимларни ўзлаштира олади. Бунда унга умумий билимдонлик, ҳаётий мақсадлар, нутқ қобилятлари, тириш-қоқдик, чидам, қизиқувчанлик каби қатор сифатлар ёрдам беради.

Маҳсус қобилятлар эса маълум бир соҳада ютуқларга эришиш, юқори кўрсатгичлар беришга имкон берувчи сифатларни ўз ичига олади. Масалан, спорт соҳаси билан бухгалтерлик ҳисобкитоби бўйича ишлаётган икки кишида ўзига хос маҳсус қобилятлар бўлмаса бўлмайди

Ҳар бир қобилият ўзининг тизимиға эга. Масалан, математик қобилиятни оладиган бўлсак, унинг таркибига умумлаштириш малакалари, ақлий жараёнларнинг эгилувчанлиги, мавхум тафаккур қила олиш каби қатор хусусиятлар киради. Адабий қобилиятларга улардан фарқли, ижодий хаёл ва тафаккур, хотирадаги ёрқин ва кўргазмали образлар, эстетик ҳислар, тилни муқаммал билишга лаёқат, педагогик қобилиятларга эса — педагогик одоб, кузатувчанлик, болаларни севиш, билимларни ўзгальга беришга эҳтиёж каби қатор индивидуал хоссалар киради. Худди шунга ўхшаш қолган барча қобилиятларни ҳам зарур сифатлар тизимида таҳдил қилиш мумкин ва бу катта тарбиявий аҳамиятта эга бўлади.

Қобилиятлар ва қизиқишилар диагностикаси

Амалий психологиянинг бугунги кундаги энг муҳим ва дол зарб вазифаларидан бири лаёқат куртакларини илқ ёшлиқдан аниқлаш, интеллект даражасига кўра шахс қобилиятлари йўналишини очиб беришдир. Шунинг учун ҳам ҳозирда кўплаб интеллект тестлари ва қобилиятларни диагностика қилиш усуллари ишлаб чиқилган ва улар муваффақиятли тарзда амалиётда қўлланмоқда.

Қобилиятларни ўлчаш муаммоси XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларига келиб изчил ҳал қилина бошланди. Хорижда бундай ишлар Спирмен, Бине, Айзенк ва бошқалар томонидан ўрганилди. Улар қобилиятлар ва иқтидорни ўрганиш учун маҳсус тестлардан фойдаландилар. Бу тестларнинг умумий моҳияти шундаки, уларда топшириқлар тизими тобора қийинлашиб борувчи тестлар-топшириқлар батареясидан иборат бўлади. Масалан, Айзенкнинг машҳур интеллект тести 40 та топшириқдан иборат бўлиб, у интеллектуал жараёйларнинг кечиши тезлигини ўлчайди. Бу ерда вақт мезони муҳим ҳисобланади. Бошқа муаллифлар секин ишлаш — қобилиятсизлик белгиси эмас деб, бошқачароқ усулларни ўйлаб топганлар. Кўпчилик олимлар учун, масалан, рус олимлари учун қобилиятни ўлчашнинг ишончли мезони — бу шахс ютуқларини ва унинг қобилиятидаги ўзгаришларни бевосита фаолият жараёнида қайд этишдир. Рус олими Е.А. Климов ёшлар иқтидорининг йўналишини аниқлаш мақсадида фаолият ва касб-хунар соҳаларини асос қилиб олиб, методика яратди ва уни «Профессионал-диаг-

ностик сўровнома» (ПДС) деб атади. Муаллиф барча касбларни уларнинг йўналтирилган соҳасига кўра 5 тоифага бўлди:

- П(Т) – табиат (ўсимлик, ҳайвонлар, микроорганизмлар);
- Т – техника (машина, материаллар, энергиянинг турлари);
- Ч(О) – одам (одамлар гуруҳи, жамоалар);
- З (Б) – белгилар (турли маълумотлар, белгили символлар);
- Х (И) – бадиий, ижодий образлар (тасвирий санъат, мусиқа).

Сўровнома боланинг шу турли касбларга мойилликни аниқлайди. Унга 20 жуфт саволлар киритилган бўлиб, текширилувчи маҳсус жавоб варақасида қай даражада у ёки бу машғулот тuri билан шуғулланишга мойиллигини белгилаши керак. Чунончи, ўша иш унга жуда ёқса, З та «плюс», умуман ёқса – 2 та ва сал ёқса – 1 та плюс кўяди. Ёқмаса, мос ҳолда З та, 2 та ва 1 та «минус» белгиси кўйиши керак. Куйида биз сизга шу сўровномани келтирамиз.

7-жадвал

Дифференциал – диагностик сўровнома

I	ҳайвонларни парвариш қилиш	ёки 16	машина ва ускуналарга қарашиб
2а	касал одамларга ердам бериш, уларга қарашиб	ёки 26	жадвал, схема ва ЭҲМ учун дастурлар тузиш
3а	китоблар, расм ва плакатлар сифатини назорат қилиш	ёки 36	ўсимликлар ҳолати ва ривожини кузатиш, парвариш қилиш
4а	материалларни қайта ишлаш (ёғоч, мато, металл, пластмасса ва б.к.)	ёки 46	товарларни харидорга етказиш (реклама қилиш, сотиш)
5а	илмий-оммабоп китобларни муҳокама қилиш	ёки 56	бадиий асар (пьеса, концертлар)ни муҳокама қилиш
6а	ҳайвон болаларини парвариш қилиш	ёки 66	төнгкурлар ва кичик ёшлилар малакаларини машқ қилдириш
7а	расм ва тасвирлардан нусха кўчириш (ёки мусиқа асбобини тузатиш)	ёки 76	юқ кўтарувчи восита-ни (кран, трактор, тепловоз) бошқариш
8а	одамларга маълумот етказиш (маълумотлар бюроси, экскурсияда)	ёки 86	кўргазма, витриналарни жиҳозлаш, пьеса ёки концертлар тайёрлаш

9а	нарсалар, маҳсулотлар, (кийим, техника,) уйларни таъмирлаш	ёки 96	матн, жадвал, расмда-ги хатоларни түғрилаш
10а	хайвонларни даволаш	106	хисоб-китоблар қилиш
11а	Экинларнинг янги навини яратиш	ёки 116	янги саноат маҳсулот-ларини лойиҳалаш, конструкция қилиш
12а	одамлар ўргасидаги бахс; тортишувларда қатнашиш, уларни иш-онтириш, тушунтириш	ёки 126	чизмалар, схема ва жадвалиарни таҳдил қилиш (текшириш, аниклаш, түғрилаш)
13а	бадиий ҳаваскорлик тўгарагида қатнашиш	ёки 136	микроблар ҳаётини кузатиш ва ўрганиш
14а	тиббиёт асбоб-ускуналарига хизмат кўрсатиш	ёки 146	одамларга тиббий ёрдам кўрсатиш
15а	кузатган ҳодиса, воқеалар тафсилотини ёзиш	ёки 156	воқеаларни бадиий бўёқларга акс эттириш
16а	касалхонада лаборатория анализини ўтказишиш	ёки 166	касалларни қабул қилиш, улар билан сұхбатлашиш, ташхис қўйиш
17а	буюмлар ёки деворларни бўяш, расмлар солиш	ёки 176	биноларни монтаж қилиш, машина ҳамда ускуналарни йиғишиш
18а	тengқурлар ёки кичик болалар билан походлар ўюнтириш	ёки 186	саҳнада ўйнаш, концертларда иштирок этишиш
19а	лоийха чизмаларга қараб буом-машиналар тайёрлаш, кийимлар тикиши, уй қуриш	ёки 196	чизма шакллар, хариталардан нусха кучириш
20а	ўсимликлар, боғ ва ўрмон ҳашоратларига қарши курашиш	ёки 206	клавишили машиналарда ишлаш (ёзув машинкаси, телетайл, терув машинаси)

Ушбу сўровномага жавоб варақаси ҳам илова қилинади.
ДДСнинг жавоб варақаси

П	Т	Ч	З	Х	П	Т	Ч	З	Х
1а	16	2а	26	3а	11а	116	12а	126	13а
3б	4а	4б	5а	5б	13б	14а	14б	15а	15б
6а		6б		7а	16а		16б		17а
	7б	8а		8б		17б	18а		18б
		9а		9б		19а		19б	
10а			10б		20а			20б	

Юқорида тавсия этилган сўровнома аслида шахснинг уёки бу машғулотлар турига қизиқишини аниқлаш орқали унда ривожлантирилиши лозим бўлган малака ва қўникмаларни аниқлаб олишга ёрдам беради. Чунки профессионал маҳорат фақат билим, юксак малака ва тинимсиз меҳнат ҳисобига ривожланишини унумаслик керак.

**Темперамент ва фаолиятнинг
индивидуал хусусиятлари**

Шахснинг индивидуал хусусиятлари ҳақида гап кетганда, уларнинг туғма, биологик хусусиятларига алоҳида эътибор берилади. Чунки, аслида бир томондан шахс ижтимоий мавжудот бўлса, иккинчи томондан — биологик яхлитлик, туғма сифатларни ўз ичига олган субстрат — индивид ҳамдир. Темперамент ва лаёқатлар индивиднинг динамик-ўзгарувчан психик фаолияти жараёнини таъминловчи сифатларини ўз ичига олади. Бу сифатларнинг аҳамияти шундаки, улар шахсда кейин онтогенетик тараққиёт жараёнида шаклланадиган бошқа хусусиятларга асос бўлади. Одам темпераментига алоқадор сифатларнинг ўзиға ҳослиги шундаки, улар одам бир фаолият туридан иккинчисига, бир эмоционал ҳолатдан бошқасига, бир малакаларни бошқаси билан алмаштирган пайтларда реакцияларнинг эгилувчан ва динамиклигини

таъминлайди ва шу нұқтаи назардан қараганда тәмперамент – шахс фасолияти ва хүлқининг динамикасын (үзгарувчан) ва эмоционал-жүссий томонларини характерлоевчи индивидуал хусусияттар мажмудид.

Темперамент хусусиятлари шахснинг ички-биологик, психофизиологик түзилмаси билан бевосита боғлиқ бўлиб, уларнинг намоён бўлиши унинг аниқ бир вазиятларга муносабатини, экстремал вазиятларда ўзини қандай тутишини белгилаб беради. Масалан, инсон турли вазиятларда ўзини турлича тулади: олий ўқув юртида талабалар сафига қабул қилганлиги тўғрисидаги ахборотни эшитган боланинг ўзини тутиши, ёки ҳаётнинг оғир синовлари (яқин кишининг ўлими, ишдан ҳайдалиш, дўстнинг хоинлиги каби) пайтида одам беихтиёр намоён қиласидаги реакциялари унинг темпераментидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам иккала вазиятни ҳам кимдир оғир-босиқлик билан, бошқаси эса ўзини йўқотгудек даражада ҳис-ҳаяжон билан бошидан кечиради. Шунинг учун ҳам темпераментнинг шахс шаклланиши ва ижтимоий мухитда ўзига хос мавқени эгаллашидаги аҳамияти жуда катта. Ўзини босиб олган, ҳаёт қийинчиликларини сабр-бардош билан кўтарадиган инсоннинг одамлар орасидаги обрўси ҳам баланд бўлади. Бу унинг ўз-ўзига нисбатан ҳурматини ҳам оширади, ишга, одамларга ва нарсаларга муносабатини такомиллаштириб боришига имкон беради. Темпераментнинг яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, у ҳаётий воқеалар ва вазиятларни, жамиятдаги ижтимоий групкаларни «яхшиёмон», «аҳамиятли-аҳамиятсиз» мезонлари асосида ажратишга имкон беради. Яъни, темперамент одамнинг ижтимоий объексларга нисбатан «сезирлигини» тарбиялайди, профессионал маҳорат ва касб малакасининг ошиб боришига ёрдам беради.

Темпераментал хусусиятлар аслида туғма ҳисобланса-да, шахсга бевосита алоқадор ва англанадиган бўлгани учун ҳам маълум маънода ўзгариб боради. Шунинг учун ҳам тутилган чоғида сангвиникка ўхщаш ҳаракатлар намоён қилган болани умрининг охиригача фақат шундайлигича қолади, деб бўлмайди. Демак, ҳар бир темперамент хусусиятларини ва унинг шахс тизимга алоқасини билиш ва шунга яраша холосалар чиқариш керак.

Академик И. Павлов темперамент хусусиятларини белгилаб берувчи уч олий асаб тизими хоссаларини ажратган эди.

Күч. яъни асаб тизимининг кучли құзғатувчилар таъсирига бардоши, шунга күра одамлардаги мәжнатта яроқлилик, чидам каби сифатларнинг намоён бўлиши;

Мувозанатлашган, яъни асабдаги тормозланиш ва қўзғалиш жараёнлариниң ўзаро мутоносиблиги, шунга кўра, ўчини тута олиш, босикдик қаби сифатлар ва уларга тескари сифатларнинг намоён бўлиши.

Ҳаракатчалик, яъни қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларидаги ўзаро алмашиниш жараёнининг тезлиги ва ҳаракатчалиги маъносида. Куйидаги жараёнлари билан темперамент типлари ўргасидаги ўзаро боғлиқлик асосида темперамент типлари акс этирилган.

8-жадвал

НЕРВ СИСТЕМАСИННИГ ТИПЛАРИ			
мувозанатлашган	мувозантсиз	инерт	кучсиз
сангвиник	холерик	флегматик	меланхолик
ТЕМПЕРАМЕНТ			

Шундай қилиб, асаб тизими билан боғлиқ индивидуал сифатларни билиш шарт, чунки улар бевосита мәжнат ва ўқиш жараёнларини ҳар бир инсон томонидан, унинг манфаатларига мос гарзда ташкил этишга хизмат қиласи. Асабга боғлиқ бўлган табиий хусусиятлармизни ҳам умуман ўзгармас деб айтотмаймиз, чунки табиатда ўзгармайдиган нарсанинг ўчи йўқ. Шунинг учун ҳам охирги йилларда ўтказилаётган тадқиқотларда шахс тизимида шундай маъқул, «ҳаётий кўрсатичли» хусусиятлар тизимини ўрганилмоқда ва унда темпераментта алоқадор сифатлар ҳам назарда тутилмоқда. Масалан, В.С. Мерлин темпераментнинг психологик таснифи ва уларнинг ҳаётий вазиятларда намоён бўлишини бошқариш масаласида кўп ишлар қылган. Унинг фикрича, ишонда мавжуд бўлган фаоллик, босикдик, эмоционал тетиклик, ҳиссистларнинг тезда намоён бўлиши ва ўзгарувчанлиги, кайфиятнинг тургунлиги, беҳаловатлилик, ишчанлик, янги ишга киришшиб

кетиши, малакаларнинг тез ҳосил бўлиши каби қатор сифатлар асосида шахсдаги ўша экстроверсия ва интроверсия хоссалари ётади ва уларни ҳам ўзгартириш ва шу орқали темпераментни бошқариш мумкин.

Шулардан келиб чиқсан ҳолда шахснинг меҳнат қилиш услубини танлаш ва профессионал маҳоратни ўстиришда айни шуларга эътибор бериш керак. Масалан, баъзилар холерикларга ўхшаш қизиқсон, тезкор бўлишади. Унинг меҳнат жараёнидаги ишини кузатадиган бўлсак, фаоллик, ишни тез бажаришга лаёқат ижобий бўлса, унинг сифати, чала ташлаб кетиш ҳавфи, баъзи томонларига юзаки қараши кишини ўйлантиради. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, ҳаётда соғ темперамент ҳам бўлмайди ва у ёки бу темперамент типи жуда яхши ҳам эмас. Ҳар бир типнинг ўзига хос нозик, кучсиз томонлари ва шу билан бирга кучли, ижобий томонлари ҳам бўлади.

Характер ва шахс

Кундалик ҳаётимизда тилимизда «характер» сўзи энг кўп ишлатиладиган сўзлардан. Уни биз доимо бирорларга баҳо бермоқчи бўлсак, ишлатамиз. Бу сўзнинг маъносини олимлар «бо силған тамға» деб ҳам изоҳлашади. Тамғалик аломатлари нимада ифодаланади ўзи?

Характер — шахсдаги шундай психологик, субъектив муносабатлар мажмуки, улар унинг борлиқча, одамларга, предметли фаoliyатга ҳамда ўз-ўзига муносабатини ифодалайди. Демак, «муносабат» категорияси характерни тушунтиришда асосий ҳисобланади. Б.Ф. Ломовнинг таъбирича, характер шахс ички дунёсининг асосини ташкил этади ва уни ўрганиш катта аҳамиятта эга. Муносабатларнинг характердаги ўрни хусусида фикрлар экан, В.С.Мерлин уларнинг мазмунида икки соҳани ажаратади:

а) эмоционал-когнитив — борлиқ мұхитнинг турли томонларини шахс қандай эмоционал ҳис қилиши ва ўзида шу оламнинг эмоционал манзарасини яратиши;

б) мотивацион-ирадавий — маълум ҳаракатлар ва хулқни амалга оширишга ундовчи кучлар. Демак, бизнинг муносабатларимиз маълум маъно ва мазмун касб этган муносабатлар бўлиб, уларнинг ҳар бирида бизнинг ҳиссий кечинмаларимиз акс этади ва характеримиз намоён бўлади.

Машхур рус олими, психология фанининг методологиясини яратган С.Л. Рубинштейн шахснинг ўзига хослиги ва характерологик тизимда учта асосий тузилмаларни ажраттан эди:

1. **Муносабатлар ва йўналиш шахсдаги асосий кўринишлар сифатида** — бу шахснинг ҳаётдан *нимани кутиши* ва *нимани хоҳлаши*.
2. **Кобилиятлар** ана шу тилак-истакларни амалга ошириш имконияти сифатида — бу одамнинг *нималарга қодир* эканлиги.
3. **Характер имкониятлардан** фойдаланиш, уларни кенгайтиришга қаратилган турғун, барқарор тенденциялар, яъни бу одамнинг *ким эканлиги*.

Бу нуқтаи назардан қараганда ҳам, характер шахснинг «тасаси», борлиги, конституциясиdir. Характернинг бошқа индивидуал психологик хусусиятлардан фарқи шуки, бу хусусиятлар анча ўзгарувчан ва динамик, ортирилгандир. Шунинг учун ҳам мактабдаги таълимдан олий ўқув ютидаги таълимга ўтиш фактининг ўзи ҳам ўспиринда маълум ва муҳим ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Умуман, аниқ бир шахс мисолида олиб қарайдиган бўлсак, ҳар бир алоҳида обьектлар, нарсалар, ҳодисаларга мос тарзда характернинг турли қирралари намоён бўлишининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Масалан, уйда (кatta ўзбек оиласи мисолида оладиган бўлсак) катта ёшли ота-оналар олдида ўта босик, кўнувчан, ҳар қандай буторилган ишни эътиrozсиз бажарадиган киши, ўз касбдошлари орасида доимо ўз нуқтаи назарига эга бўлган, гапга чечан, керак бўлса, қайсар, дадил бўлиши, кўчада жамоатчилик жойларида бегам, лоқайд, бирор билан иши йўқ кишидай туюлиши, ўзига нисбатан эса ўта талабчан, лекин эгоист, ўз-ӯзига баҳоси юқори бўлиши мумкин. Демак, характернинг психологик тизимини таҳдил қиласидиган бўлсак, унинг борликдаги обьектлар ва предметли фаолиятта нисбатан амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ҳам психологияда характернинг куйидаги тизими эътироф этилади:

1. *Мехнат фаолиятида намоён бўладигин характерологик хусусиятлар* — меҳнатсеварлик, меҳнаткашлик, ташаббускорлик, ишга лаёқат, ишга қобиллик, масъулият, дангасалик, қўнимсизлик ва бошқалар.
2. *Инсонларга нисбатан бўлган муносабатларда намоён бўладиган характерологик сифатлар* — одобилик, меҳрибонлик, такт,

жонсараклик, дилгирлик, мулоқатта киришувчанлик, алtruизм, ғамхўрлик, раҳм-шафқат ва бошқалар

3. Ўз-ўзининг муносабатига алоқадор тавсифий сифатлар – камтарлик, камсуқумлилик, мағрурлик, ўзига бино қўйиш, ўз ўзини танқид, ибо, шарму-ҳаё, манмансираш ва бошқалар.

4. Нарсалар ва ҳодисаларга муносабатларда намоён бўладиган хусусиятлар – тартиблилик, оқишлик, саронжом-сариштадик, қўли очиқлик, зиқналик, тежамкорлик, покизалик ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилган сифатлар аслида шахснинг ҳаётдаги йўналишларидан келиб чиқади. Чунки йўналиш – одамнинг борлиққа нисбатан танловчан муносабатининг акс этишидир. Бундай йўналиш турли шаклларда намоён бўлади: дикқатлилик, қизиқувчанлик, идеаллар, маслаклар ва ҳиссиятларда.

Характер – тарихий категория ҳамдир. Бунинг маъноси шуки, ҳар бир ижтимоий-иқтисодий давр ўз кишиларини, уз авлодини тарбиялайди ва бу тафовут одамлардаги тавсифий хусусиятларда ўз аксини топади. Масалан, ўтган аср ўзбеклари, XX асрнинг 50-йилларидаги ўзбеклар ва мустақиллик йилларида яшаштан ўзбеклар психологиясида фарқ аввало уларнинг характерологик сифатларида акс этади. Аминмизки, XXI асрнинг ёш авлодлари янада зуккороқ, иродалироқ, маърифатли ва маънавиятлироқ бўлади. Мамлакатимиизда ҳозирги кунда амалга оширилаётган ислохотлар, янги жамият барпо этиш билан бөглиқ саъй-ҳаракатлар янги аср авлодининг руҳан ва жисмонан соғлом бўлишига замон яратмоқда.

Характер хусусиятларининг нималарда намоён бўлиши, уларнинг белгилари масаласи ҳам аматий жиҳатдан муҳимдир.

Аввало характер инсоннинг ҳатти-харакатлари ва амаларида намоён бўлади – одамнинг онгли ва мақсадга қаратилган ҳаракатлари унинг *к и м* эканлигидан дарак берали.

Нутқининг хусусиятлари (баланд товуш билан ёки секин гапириши, тез гапириши ёки босиқлиги, эмоционал бой ёки жонсиз) ҳам характернинг йўналишини белгилайди.

Ташқи қиёфа – юзининг очиқ ёки тунд экан тиги, кўзларининг самимий ёки жоҳиллиги, қадам босишилари – тез ёки босиқ, майда қадам ёки салобатли, туриши – викорли ёки камтарона, буларнинг ҳаммаси характерни ташқаридан кузатиб ўрганиши белгиларицир.

Бундан ташқари, илм оламида инсон характерини турли белгиларга кўра ўрганишига қаратилган кўплаб уринишлар бўлган

Уларда одамнинг турли табиий, түфма хусусиятларига характерни боғлашга уринишлар бўлган. Масалан, *физиономика* одам юз қирралари ва уларнинг бир-бирига нисбати орқали одам феъл-авторини ўрганишга ҳаракат қилса, *хиромантия* — кўйл бармоқлари ва кафтдаги чизиклар орқали, кўз ранги ва қарашлар, соч ва унинг хусусиятлари орқали ўрганиш йўлларини қидирган жуда катта шов-шувга эга бўлган Ч. Ломброзо, Э. Крэчмер, У. Шелдонларнинг *конституцион назариялари* шахс характерини унинг ташки кўриниши, тана тузилиши билан боғлиқликни тушунтиришга уринган. Бу назариялар жуда қаттиқ танқидга ҳам учраган, лекин келтирилган материал, корреляцион таҳдиллар маълум жиҳатдан индивидуал хусусиятлардаги түфма, мавжуд сифатлар билан характерологик сифатлар ўртасидаги боғлиқлик борлигини исбот қилолгани учун ҳам бу назариялар шу вақтгача ўрганилади.

Лекин характер ва унинг ривожланиши, намоён бўлиши учун умумий қонуният шуки, у ташки муҳит таъсирида, турли хил муносабатлар тизимида шаклланади ва шароитлар ўзгариши билан ўзгаради. Ҳар бир касб-хунар ўзининг талаблари мажмуи — профессограммасига эгаки, у шу касб билан шугулланаёттанлардан ўзига хос психологик қирралар ва хоссалар бўлишини тақозо этади (психометрия). Шунинг учун ҳам врачнинг, ўқитувчининг, муҳандиснинг, ҳарбийларнинг, артистларнинг ва бошқаларнинг профессионал сифатлари ҳақида алоҳида гапирилади. Ана шу касб соҳиблари, уларнинг иш мобайнида кўрсатадиган индивидуалиги ичida эса характерологик ўзига хослик катта аҳамиятга эга ва буни нафақат шахснинг ўзи, балки уни ўраб турган бошқалар ҳам яхши билишлари керак.

Куйида машҳур олим Карл Юнгнинг характер типини аниқлаш методикасини келтирдик. Берилган саволларга жавоб вариантларидан бирини танлаш керак.

1. Қайси бири сиз учун муҳимроқ?
 - қичиккина дўстлар давраси;
 - б) кўпгина ўртоқлар давраси.
2. Қандай китоблар сизга кўпроқ ёқади?
 - а) қизиқарли сюжетли;
 - одамлар руҳий кечинмалари акс эттирилган.
3. Ишда нимага кўпроқ йўл кўйишингиз мумкин?
 - а) кечикиш;
 - хатоликлар.

4. Агар ёмон иш қилиб күйсангиз:
- а) жуда қайғурасиз;
 - б) унчалик қайғурмайсиз.
5. Одамлар билан қандай чиқишиасиз?
- а) жуда тез ва осон;
 - б) секин, эхтиёткорлик билан.
6. Ўзингизни аразкаш деб ҳисоблайсизми?
- а) ҳа;
 - б) йўқ.
7. Чин дилдан қулишга мойилмисиз?
- а) ҳа;
 - б) йўқ.
8. Сиз қандайсиз?
- а) қамгап;
 - б) сергап.
9. Сиз очиқмисиз ёки ҳисларингизни бирорлардан яширасизми?
- а) очиқман;
 - б) яшираман.
10. Уз ҳис-кечинмаларингизни таҳлил қилишни ёқтирасизми?
- а) ҳа;
 - б) йўқ.
11. Кўтчилик даврасида бўлганда, Сиз:
- а) тинмай гапирасиз;
 - б) бошқаларни тинглайсиз.
12. Тез-тез ўзингиздан норози бўлиб турасизми?
- а) ҳа;
 - б) йўқ.
13. Бирор нималарни ташкил қилишни ёқтирасизми?
- а) ҳа;
 - б) йўқ.
14. Сирларингиз ёзилган кундалик тутишни хоҳдармидингиз?
- а) ҳа;
 - б) йўқ.
15. Бирор нарсанинг қароридан уни бажаришга тез ўтасизми?
- а) ҳа;
 - б) йўқ.
16. Кайфиятингизни тез ўзгартира оласизми?
- а) ҳа;
 - б) йўқ.

17. Ўзгаларни ишонтириб, уларга ўз фикрингизни ўтказишини яхши құрасизми?

- а) ха;
- б) йўқ.

18. Сизнинг ҳаракатларингиз:

- а) тез;
- б) секин.

19. Сиз бўлиши мумкин бўлган нохуш ҳодисалардан ташвишланасиз?

- а) тез-тез;
- б) баъзан.

20. Кийин ҳолатларда Сиз:

- а) ёрдам сўрашга щошиласиз;
- б) ҳеч кимга мурожаат қилмасиз.

*Энди жавобларингизни ҳисоблаб чиқинг.
Услубиятнинг қалити:*

Жавоблар ичидаги қуйидагилар Сиздаги экстроверсияни кўрсатади: 16, 2а, 3б, 5а, 6б, 7а, 8б, 9а, 10б, 11а, 12б, 13а, 14б, 15а, 16а, 17а, 18а, 19б, 20а. Мос келган жавоблар сонини 5 га қўпайтиринг.

0 - 35 баллар — интроверсия;

36 - 65 баллар — амбиверсия;

66 - 100 баллар — экстраверсия.

Шунга ўхшаш тавсифни ўрганиши услублари кўп бўлиб, улар ёрдамида одам ўзини ва яқинларини ўрганиб туриши керак.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

- 1 И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқирорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т., 1998.
- 2 Гамзоз М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. -М., 1986.
- 3 В. Каримова, Ф. Акрамова. Психология. Маъruzалар матни. -Т., 2000.
- 4 Мерлин В.С. Структура личности. Характер, способности, самосознание. -Пермь, 1990.
- 5 Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. -М., 1986.
- 6 Немов Р. С. Психология.- В 2-х кн. Кн.1. -М., 1998.
- 7 Практическая психодиагностика. Методики и тесты. -М., 1999.
- 8 Психология. Учебник.- Под ред. А. Крылова- М., 1998.
- 9 Magnusson, D. Individual development: a holistic, integrated model. In: Examining in context. Perspectives on the ecology of human development. Washington, DC: APA, 1995, pp. 19-60.

VI БҮЛІМ

ШАХС ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЁШГА БОҒЛИҚ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўспириналық ва етуклиқ даврлари психологияси. Акмеология

Машхур рәссом Пабло Пикассо 80 ёшга кирганды шундай ёзған экан: «Еш түшүнчеси ва кексалик инсон ўзи руҳан қаригандагина маълум аҳамият қасб этади. Айни пайтда мен анча кексайиб қолганимга қарамай, ўзимни 20 ёшлидай ҳис қымлоқданаң». Яъни, инсон умри маълум даврларга бүлиндер экан, унинг ҳар бир босқичи шахснинг ўзи ва яқинларига қылған эзгу ишларининг қадр-құмматига күра баҳоланади. Шу боис ҳам инсон шахси ўрганилганда, унинг тараққиётнинг у ёки бу босқичидеги ёш хусусиятларини билиш таълим-тарбия жараённан амалий аҳамият қасб этади.

Одамнинг ҳаётий йүлиниң боши, унинг камол топишининг негизи аслида Оллоҳнинг инояты билан бола дунёға келишига асос солинган дастлабки онлардан бошланади. Кейинги тараққиёт босқичлари қатор ижтимоий, биологик, табиий, руҳий, жисмоний омилларга бөғлиқ, ушбу хусусиятларни психологиянинг маҳсус тармоғы бўлган ёш даврлари психологияси ўрганади.

Шахс тараққиётидеги ижтимоий ва генотипик омиллар

Шундай қилиб, шахс индивидуал тараққиётининг мұхим омилларидан бири унинг ёшига бөғлиқ бўлган хусусиятларидир. Чунки, тараққиётнинг ҳар бир ёш босқичи ўзининг ривожланиш омилларига, қонуниятларига, янгиликлари ва ўзгаришларига эга бўлиб, улар шахснинг характеристи, темпераменти, иқтидори, билини жараёнларига бевосита таъсирини ўтказади.

Ёш тараққиёти даврларининг ҳам сифат, ҳам микдор ўзгаришлирига эга бўлган кўрсаттичлари борки, амалий психология ҳар бир ёш хусусиятларини ана шу иккала кўрсатгич нуқтаи назаридан ўрганиши ва шахс хулқини бошқариш, унга ижобий таъсир кўрсатишда уларга таянмоғи лозим. Умуман психологияда исбот қўлигин-гандан фактлардан бири шуки, турли даврлардаги инсон тараққиёти ўта мураккаб жараён бўлиб, ҳар бир даврнинг ўз қонуниятлари мавжуд. Ҳар бир босқичда шахснинг бирор бир хусусиятлари ўзининг етуклик босқичига эришади. Масалан, оламни сенсор жиҳатдан, яъни, сезги ва идрок қилиш органлари билишининг етуклик фазаси 18-25 ёшларда (Лазарев маълумотларига кўра), интеллектуал, ижодий етуклик — 35 ёшларда (Леман маълумотлари), шахснинг етуклиги 50-60 ёшларга келиб энг юқори нуқтасига эришади. Шунга ўнга ўнга ўнга хусусиятлар инсоннинг бутун умри мобайнида муттасил қамолга стиб, ривожланиб боришини тъминлайди. Шуниси характерлики, ҳар бир ёшда бирор функцияларнинг ривожланиши бошқа бир функцияларнинг сусайиши ҳисобига рўй беради. Масалан, болаликнинг илк боғча ёшида фазога мослашув жуда кучайса, кейинчалик унинг ўрнини вақтни адекват идрок қилиш эгаллайди. Карияларнинг бирор нарсалар хусусида билимдонлиги, маълумотларни яхши эслаб, улар хусусида фикрлай олиши, психомоторик функциялар ва бевосита билиш жараёнларининг сусайиши ҳисобига рўй беради. Худди шундай боланинг 3-5 ёш лаври тилни, унинг луғавий ва морфологик хусусиятларини ўзлаштиришга жуда мақбул бўлса, етуклик даври бўлмиш 45-55 ёшларга келиб айни шу сифат деярли ўзини йўқотади («тил қотиб қолади»).

Психологиянинг маҳсус тармоғи ҳисобланмиш ёш даврлари психологиясининг энг асосий муаммоларидан бири шуки, инсон психик тараққиётида қандай омиллар — генетик, туғма ёки ортирилган, ижтимоий омиллар роли етакчи эканлиги масаласидир. Бир томондан, боланинг ўз ота-оналаридан мерос сифатида ўзлаштирилган сифатлари, масалан, анатомо-физиологик хусусиятлар, мия фаолиятининг ўзига хослиги, тана тузилиши (қўл, оёқ, юз тузилиши ва бошқ.) албатта психологик жаҳатдан одам боласининг муҳитга мослашуви, унда ўзини эркин тутиши ва фаол ҳаракатлар қилиши, рўй бераеттан жараёнларни онгига маълум маънода айлан, тўғри акс эттиришига сабаб бўлади. Чунки оддийгина анатомик аномалия ҳолати (қўлнинг калталиги, бўйнинг жуда кичик-

лиги каби) психикага ва шахснинг жамиятда ўзини тутишига салбий таъсири кўрсатади. Лекин иккинчи томондан ташки мухит таъсирини ҳам камситиб бўлмайди. Масалан, агар бола маҳсус ўкув масканларида ўқимаса, унга тарбиявий таъсиrlар кўрсатилмаса, унинг ривожланиши қандай бўлишини тасаввур қилиш юйин эмас.

Бу муаммолар устида бош қотирган рус олимларидан Л.С. Выготский, С. Рубинштейн, А. Леонтьев, хорижлик психологлар Ж. Пиаже, К. Левин ва кўплаб бошқа психологлар иккала омил ролини ҳам инкор қўлмаган ҳолда ижтимоий мухитнинг етакчи таъсири тўғрисидаги фикрни баравар ёқлаганлар. Чунки, тўгри ташкил этилган таълим-тарбия, оила ва ундаги ўзаро муносабатларнинг характери, шахс мuloқотда бўладиган ижтимоий гуруҳлар, у танлаган касб ва касбдошлари мухити, никоҳ ва маълумот масалаларининг қандай ҳал қилинганлиги каби қатор ижтимоий омиллар шахснинг ривожланиши, унинг ўз-ўзини англаши ва ўзгаларга муносабати, билиш жараёнлари ҳамда интеллектуал тараққиётида катта аҳамиятга эгалигига шубҳа йўқ. Республикамиз Президенти И. Каримов бошчилигида мустақилигимизнинг дастлабки йилларида ёқ бошланган «Соғлом авлод учун» сиёсати фарзандларимизнинг ҳам жисмонан, ҳам руҳан, ҳам ақлан етук бўлишларига қаратилган. Жисмонан соғлом танада соғлом руҳ бўлиши табиий.

Шахс тараққиётини даврларга бўлиш

Шу вақтгача психология илмида шахс тараққиётини даврларга бўлиб ўрганишга жуда катта эътибор қаратилган. Бир қанча даврий схемалар ҳам таклиф этилган. Лекин шу соҳада астойдил ижод қилган ҳар қандай олим ўзининг «даврларини» таклиф этаверган. Бу тушунарли, зеро, инсоннинг ҳаётий йўли ва унинг асосий лаҳзалари тарихий тараққиёт мобайнида ўзгаради, бир авлоддан иккинчи авлод тараққиётига ўтишнинг ўзи ҳам қатор ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Даврларга бўлишга қаратилган классификацияларнинг ўзи ҳам икки турли бўлади: жузъий (алоҳида даврларни яна қўшимча даврларга бўлиш — «даврлар ичидаги даврлар») ва умумий (инсон умрининг барча босқичларини ўз ичига олган). Масалан, жузъий классификациялга Ж. Пиаженинг интеллектнинг ривожланишини босқичларга бўлишини киритиш мумкин. У бу тараққиётни З босқичда тасаввур қилган:

- сенсомотор интеллект босқичи (0-2 ёш). Бунда асосан олти босқич фарқланади;
- конкрет операцияларни бажаришга тайёрлаш ва уни ташкил этиш босқичи (3-11 ёшлар);
- формал операциялар босқичи (12-15 ёшлар). Бу даврда бола нафақат бевосита кўриб турган нарсаси, балки мавхум тушунчалар ва сўзлар воситасида ҳам фикр юрита олади.

Д. Б. Элькониннинг ёш давлари босқичларини бўлиши Э. Эриксоннинг тараққиётни давларга бўлиш тамойилларига асосланади. Бу классификацияларда болалик даврини ўзининг уч даври фарқланади: илк болалик, болалик ва ўсмирилик. Ҳар бир босқичнинг ўзига хос етакчи фаолияти, ўзгаришлари ва ривожланиш шартшароитлари мавжуд бўлади ва уларни билиш тарбиячилар учун катта амалий аҳамиятга эга бўлади. Ҳар бир босқичда фаолият мотивлари ҳам ўзгаради, уларнинг ўзгариши шахс эҳтиёжлари ва талаблари даражасининг ўзгаришига мос тарзда рўй беради.

Инсон ҳаётининг барча даврини яхлит тарзда қамраб олган классификациялардан бири бутун жаҳон олимларининг қарорига кўра, 1965 йили Халқаро Фанлар Академиясининг махсус симпозиумида қабул қилинган схема ҳисобланади. У куйида келтирилган 9-жадвалда берилган. У Б. Г. Ананьев, Э. Эриксон ва Бирренлар таклиф этган классификацияга асосланган бўлиб, умулаштирилган тоифалашдир.

9-жадвал

Ёш давлари	Эркакларда	Аёлларда
Чақалоқлик	1-10 кун	1-10 кун
Эмизиклик даври	10 кундан 1 ёшгacha	10 кундан 1 ёшгacha
Илк болалик	1-2 ёш	1-2 ёш
Болаликнинг 1-даври	3-7 ёш	3-7 ёш
Болаликнинг 2-даври	8-12 ёш	8-11 ёш
Ўсмирилик даври	13-16 ёш	12-15 ёш
Ўспиринлик даври	17-21 ёш	16-20 ёш
Ўрта етуклик даври:		
Биринчи босқич	22-35 ёш	21-35 ёш

9-жадвалнинг давоми

Иккинчи босқич	36-60 ёш	36-55 ёш
Кексалик даври	61-75 ёш	56-75 ёш
Қарилик даври	76-90 ёш	76-90 ёш
Узоқ умр күрувчилар	90 ёшдан ортиқ	90 ёшдан ортиқ

Тараққиётни ёш даврларга бўлишда ўзига хос классификацијалар ҳам бор. Масалан, Э. Эриксонда шахс «Мени»нинг ривожланиш босқичларига таянган классификацияси ҳам мавжуд бўлиб, унда ҳар бир тараққиёт даврида алоҳида аҳамият касб этадиган сифатлар ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатдан ажратилган.

1-босқич (ишонч-ишончсизлик) — бу ҳаётнинг 1-йили.

2-босқич (мустақиллик ва қатъиятсизлик) — 2-3 ёшлар.

3-босқич (тадбиркорлик ва гуноҳ ҳисси) — 4-5 ёшлар.

4-босқич (чаққонлик ва етишмовчилик) — 6-11 ёшлар.

5-босқич (шахс идентификацияси ва ролларнинг чалкашлиги) — 12-18 ёшлар.

6-босқич (яқинлик ва ёлғизлик) — етукликнинг бошланиши.

7-босқич (умуминсонийлик ва ўзига берилиш) — етуклик даври.

8-босқич (яхлитлик ва ишончсизлик) — кексалик.

Эриксон классификациясининг ўзига хос қиммати шундаки, унда щахснинг ўзи тўғрисидаги тасаввурларининг жамият таъсирида ўзгариши назарда тутилади. Шунга ўхшашиб босқичларга бўлишлар охирги пайтда яна кўплаб муаллифлар томонидан таклиф этилмоқда (Г. Гримм, Д. Бромлей ва бошқ.). Уларнинг барчасидаги умумий мезон шуки, ҳар бир тараққиёт даври шахс ривожи учун нимани таклиф этадио, шахс унда қандай ривожланиш кўрсатгичларига эга бўлади. Уларни табиий ўзгаришларда билиш ва ўрганиш керак, чунки бусиз шахс тарбиясини тўғри йўлга қўйиб бўлмайди. Масалан, мактаб ёшидаги болаларга қўйилган талаблар катта одамлар жамоасига тўғри келмайди, ёки боғча ёшидаги бола билан тил топишиш билан талаба билан тил топиш ўзига хос педагогик тактни ва ўша ёш соҳасида билимдонликни талаб қиласи.

Илк ёшлик даври — болалик

Илк ёшлик даври бизнинг тилимизда «болалик» деб аталади. Бу давр бола тараққиётида жуда катта аҳамиятга эга. Чунки, айнан шу даврда бола предметлар ва нарсалар олами билан бевосита танишади. Ўз она тилида гапириш малакаларини ортиради ва тенгқурлар даврасини топади. Ҷоғча ёшигача бўлган илк болалик даврининг ўзига хослиги шундаки, бу даврда бола ҳиссий олами боййиди, у бевосита ўзини ўраб турган яқинлари мұхитига мослашади, у ердаги мулоқот ва муомала шаклларидан таъсирланади. Боланинг ташқи оламни билишга бўлган табиий эҳтиёжлари ҳам айни шу даврда намоён бўлади. Шунинг учун ҳам ҳали ёшига тўлмаган болага ранг-баранг ўйинчоқлар берилса, ўзи ётган бешикдаги рангли безаклардан завқланади. Бу бола тараққиёти ва оламни билишга интилиши қониқтирилаёттанидан дарак беради.

Бола б ойлик бўлгандан кейинги даврида энди ўз қўллари билан предметларни ушлайдиган, уларнинг «сирлари»ни ўргана бошлайди, ўзидаги ҳиссиётларни ва завқланнаёттанинни «ғудурлашлари» ва товуш оҳангларида ифодалайди. Ушбу даврда боладаги ана шу элементар эҳтиёжларнинг қондирилиши, бундан ташқари, бу эҳтиёж севимли онаси, бувилари, отаси, бўлса агар, акалари ва опалари даврасида рўй бериши янада аҳамиятлидир.

Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, она меҳрига, яқинлари эътиборига тўйинғанлиги боланинг 1 ёшдан кейинги тараққиёти, она тилини ўзлаштириши ва руҳан тетик бўлиши ўртасида бевосита боғлиқлик мавжуд экан. Майтум сабабларга кўра туққан онасидан айрилган, майтум вақтга айрилиқда бўлган гўдакнинг ривожланишида — овқатланишидан тортиб, аклий ривожланиши ҳамда тилни ўзлаштиришида қатор муаммолар пайдо бўлиши ҳам исботланган. Демак, З ёшга келиб, бола руҳиятида табиий тарзда пайдо бўладиган психологик зиддиятлар — З ёшлилик зиддияти, тенгқурлар жамиятидаги унинг ўрни, тилни ўзлаштириши бевосита илк ёшликда болага кўрсатилган меҳр-муҳаббатга, эътиборга боғлиқ.

З ёшгача бўлган тараққиётнинг ўзига хослиги шундаки, бола уинн фаолиятта фаол тарзда тортилади ва айнан шу фаолиятга катта эҳтиёж сезади. Агар боланинг жинсига монанд ўйинларнинг катталар томонидан тўғри ташкил этилишига, майнавияти ва ру-

ҳиятига мос ўйинчоқларнинг бўлиши таъминланса, унинг билиш жараёнлари, биринчи навбатда, идрок қилиш, интеллектуал қобиляйтлари ҳам маромида ривожланади. Психологик кузатишларда аниқланишича, қиз болалардан кўра ўғил болалар ўйинига кўпроқ эътибор қаратилар, уларга олиб бериладиган ўйинчоқлар сони ва сифати ҳам анча юқори экан. Бу бир томондан, ота-оналарнинг ўғил боланинг шўхроқ бўлишини инобатта олиб, уни банд этишга интилиши бўлса, бизнинг шароитимизда ўғил бола — меросхўрга муносабатнинг илк ёшлидан шакланиши билан ҳам изоҳланади. Бу нарса ўз навбатида ўғил бола тафаккурининг тезроқ ривожланиши, унда кашифийчилик элементларининг пайдо бўлишига олиб келади. Қизларга эса келажакда она бўлади, деган маънода кўпроқ уй-рўзгор юмушларига алоқадор ўйинчоқлар, қўғирчоқлар олиб берилади. Бу маълум маънода, дарҳақиқат, қизларни бўлгуси ҳаётга тайёрласа, иккинчи томондан, унинг ташқи олами билиш ва каشف этиш имкониятларини чеклайди. Шулардан келиб чиқиб, ҳозирги замонавий оиласидаги (кўп ҳолларда алоҳида яшайдиган нуклеар оила) кам сонли болаларни тарбиялаш борасида қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Ўзбекистонда оила, оналик ва болаликни ижтимоий муҳофаза қилиш, «Она ва бола» давлат дастури доирасида амалга оширилаётган турли тараққиёт ёшдаги болаларнинг ҳам маънавий, ҳам интеллектуал, ҳам жисмоний ривожланиши учун яратилаётган шароитлар, оналарнинг айнан З ёшгача тараққиёт даврида боласини парвариш қилиши имкониятининг яратилганлиги бу борада ижобий самаралар бериши шубҳасизdir.

Мактабгача тарбия ёши даври

Бу давр анъанавий тарзда боғча ёши деб юритилади. Чунки аксарият болалар бу даврда мактабгача таълим муассасалари хисобланган боғчаларга борадилар, у ерда маҳсус дастурлар асосида билиш эҳтиёжларини қондириб, мактабга тайёргарлик босқичини ўтайдилар. Лекин шуниси характерлики, боғчага боролмаган болалар ҳам мактабга боргач, ўзларининг боғча тайёргарлигини ўтаган тенгкурларига етиб оладилар. Демак, бу ёш даврнинг хусусияти шундаки, бола қандай шароитда бўлмасин, агар унинг ёнида меҳрибонлик қилувчи, тўғри йўл-йўриқ кўрсатувчи катталар бўлса,

у бу даврдаги барча эҳтиёжларини қондира олади. Хўш, бу қандай эҳтиёжлар?

Биринчидан, бу даврнинг етакчи фаолияти ўйин фаолияти бўлгани боис, бола турли ўйинлар – предметли, ролли, сюжетли каби ўйинлар ўйнаб, ўзидағи ижтимоий ҳаёт меъёрларини ўзлаштиришга бўлган талабини қондиради. Боғча ёшида мақсадли тарзда қўйилган ўйинлар ёки маҳалладаги тенгкурлари билан амалга ошириладиган ўйинларда бола ташқи объектив ҳамда ижтимоий олам сир-асорларини ўзлаштириб, ўзини катталар оламига тайёрлашни бошлайди.

Иккинчидан, боғча ёшида болалар ўз ақлий имкониятлари чегарасини кенгайтиришга бўлган эҳтиёжни қондирадилар. Айнан шу даврда бола тилида ишлатиладиган «Нега?», «Нима учун?», «Қандай?» қабилидаги саволлар ва уларга катталардан олинган асосли ва тушунарли жавоблар боланинг билиш жараёнларини такомиллаштириш, билимлари диапозонини кенгайтиради. Мутахассисларнинг таъкидлашларича, мактабгача тараққиёт ёшида бола умри давомида миясида ҳосил бўладиган маълумотларнинг деярли ярмини қабул қилиб бўлади. Гап – кейинги тараққиёт даврида ана шу қабул қилинган маълумотнинг неча фоизини самарали қўллаши ва бойита олишида.

Учинчидан, бу даврда бола ўзидағи ижтимоий эҳтиёжларни қондира бошлайди. Бу – жамоада яшаш, жамоада ўз ўрнига эга бўлиш ва унда ўзининг «Мени»ни таъкидлай олиш эҳтиёжидир. Бу эҳтиёж З ёшли боланинг тилида «мен, мен ўзим» каби сўзларни ишлата бошлаши ва шу орқали ўзини энг яқинларидан айри ҳис қила бошлашидан бошланади. Бундай ўзгариш бола учун осон кечмайди, шунинг учун ҳам «уч ёшлил /«инқирози» катор қийинчиликлар, инжиқликлар, агрессив ҳулқ билан бирга намоён бўлади. Ўйинчоқларни олиб отишлар, ўзини ерга отиб йиғлашлар, яхши қўриб ейдиган нарсаларига ҳам зарда қилишлар ва бошқалар айни шу инқирознинг бошдан кечирилаётганлигидан дарак беради. Шунинг учун ҳам бу даврда болага эътибор, унинг ўзгалар билан нормал мулоқотда бўлиш, тенгкурлари, шериклари даврасида ўзини яхши ҳис қилиши учун шароитлар яратиш руҳий инқирозни тезроқ енгиш ва ижтимоий эҳтиёжни қондиришта кўмаклашади.

Шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, замонавий болаларнинг телевизор олдида кўп вақт ўтказиши, «денди» ўйинларига ружу қуиши айнан ижтимоий психологик эҳтиёжларнинг қондирилмаслигига олиб келади. Бундай болаларнинг ҳаракатли ўйинларни чеклашларидан ташқари, улардаги маънавий-мафкуравий тасаввурларида ҳам бўшлиқ пайдо бўлиши, одамлар, улар ўртасидаги муносабатлар тўғрисида ҳам ногўри фикрлар пайдо бўлиши ҳавфи бор. Шунинг учун ҳам болалар боғчасида ташкил этиладиган ролли ва сюжетли ўйинлар, уларда барча болаларнинг фаол иштироқи болада ижтимоий кўникмаларнинг тўғри ривожланишига олиб келади.

Болаликнинг мактаб даври

Бу давр одатда кичик мактаб даври ёки бошлангич мактаб даврига тўғри келади. Бу даврнинг аҳамиятли томони шундаки, болаларнинг боғча ёши даврида тўплаган шахсий тажрибаси, тил бойлиги, билиш имкониятлари энди тартибга туша бошлайди, у ҳам интеллектуал, ҳам ахлоқан, ҳам ижтимоий томондан ривожланиб, улгая бошлайди. Женевалик психолог Жан Пиаженинг (Piaget, 1952) маълумотларига кўра, 6-7 ёшли боланинг интеллектуал салоҳиятида кескин бурилишлар рўй беради. Унинг хотираси анча яхши бўлиб, маълум тизимга, тартибга тушади, энди у кўпроқ ўзи хоҳлаган нарсаларни эсда саклаб қоладиган бўлиб боради. Шунинг учун ҳам улар баъзан ота-оналари ўйланиб қоладиган мавхум математик вазифаларни ҳам ўқитувчиси ўргаттандай тезда ечадиган бўлиб қолади. Ҳар хил эртакларни эшитиб юрган бола энди реал ташки оламни, унинг қандай бор бўлса, шундай мавжуд хусусиятлари доирасида идрок қилиб, англай бошлайди.

Бошлангич мактабда ўқиётган бола учун шахсий ютуқлари — ўқища, спортда, болалар орасидаги нуфузи ва обрўси катта аҳамият касб эта боради. Бу даврда болалар ўзларининг қайси жинсга тааллуқли эканлигини теран англаб, мактабда «ўғил болалар» ва «қиз болалар» груҳи шаклланади. Ҳар бир груухнинг ўзига яраша қизиқишлари, машғулотлари бўлиб, қизларнинг даврасида бўлиш, масалан, ўғил бола учун ҳаттоқи, нокулай бўлиб қолади.

Энг муҳими, айнан бу давр ахлоқий меъёрларнинг маъносини тушуниш, ахлоқий қадрияtlарни ўзлаштириш ва маънавий тасаввурларнинг шаклланиши учун ўта сезгир ва қулай ҳисобла-

нади. Шунинг учун ҳам катталарга хурмат, кичикларни эъзозлаш, ота-онага эҳтиром кўрсатиш, Ватанинни севиш, шахсий ва ижтимоий мулкка тўғри муносабатли ҳислари тарбияланади. Бола жазо билан рағбатлантириш ўртасидаги фарқни ажратса бошлайди ва нима қилиб бўлса ҳам жазоланмасдан, кўпчиликнинг назаридан қолмасликка ҳаракат қиласди. Шу боис ҳам оилада ва таълим масканида боланинг ахлоқий ва маънавий тарбияси учун яратилган яхши шарт-шароит айни бу даврда ўзининг сезиларли самарасини беради.

Ўсмирлик ва ўспириилик даврларида шахс ижтимоийлашувининг ўзига хослиги

Ўсмирлик ва ўспириилик даврлари мактаб ва бошқа таълим масканларида ўқиш даврларига тўғри келади. Бу даврдаги етакчи фаолият ўзув *фаолияти* бўлиб, унда бола билим олиш билан боғлиқ малака ва кўникмаларни ортиришдан ташқари, шахс сифатида ҳам муҳим ўзгаришларни бошдан кечиради.

Ўсмирлик даври энг мураккаб ва шу билан бирга муҳим тараққиёт босқичидир. Илк ўсмирлик 11-13 ёшни, катта ўсмирлик — 14-15 ёшларни ўз ичига олади. Бу даврнинг энг муҳим ҳислати шундан иборатки, у болаликдан ўспириилик, катталикка, ёшликтан етукликка ўтиш давридир.

Ўсмирлик — организм тараққиётидаги шиддат ва нотекислик билан характерланиб, бу даврда тананинг интенсив тарзда ривожланиши ва суюкларнинг қотиши рўй беради. Юрак ва қон томирлар фаолиятида ҳам нотекислик бўлиб, бу ҳам бола феълининг ўзгарувчан, динамик ва баъзан и замъкуллуклар ва нокулайликларни келтириб чиқаради. Була, албатта, асаб тизимиға ҳам ўз таъсирини кўрсатиб, бола тезга аччиқланадиган ёки тормозланиш юз берганда анчагача депрессия ҳолатидан чиқолмайдиган тушкунликда қолиши ҳам мумкин.

Ўсмир жисмоний тараққиётини белгиловчи асосий омил жинсий балоғат бўлиб, у нафақат психик, балки ички органлар фаолиятини ҳам белгилайди. Шу билан боғлиқ ҳолда онгли (кўпинча онгсиз) жинсий майллар, шу билан боғлиқ нохуш ҳис-кечинмалар, фикрлар пайдо бўладики, бола уларнинг асл сабабини ҳам тушуниб етолмайди. Психик тараққиётнинг ўзига хослиги шунда-

ки, у муттасил ривожланиб боради, лекин бу ривожланиш кўплаб қарама қаршиликларни ўз ичига олади. Бу тараққиёт ўкув жараёнида кечгани учун ҳам тўғри ташкил этилган ўкув фаолияти бола психикасининг мувозанатига таъсир кўрсатиб, унинг турли фикр-ўйлардан чалғишига замин яратади. Айниқса, дикқат, хотира, тафқур жараёнлари ривожланади. Айни шу даврда бола мустақил равишда фикрлашга интила боради. Чунки, бу даврда у кўпроқ ўз фикр-ўйлари дунёсида мушоҳада қилиш, олам ва унинг сирлари ни билишга, назарий билимларни кўпайтиришга интилади. Бунинг сабаби — яна ўша катталикка ўтиш бўлиб, болада ўзига хос «катталиқ» ҳисси пайдо бўлиб, бу нарса унинг гапириши ва фикрлашларида ҳам ифодаланади. Шунинг учун ҳам мактабда берилган мустақиллик ва тўғри ташкил этилган ўқиши шароитлари, самимийлик муҳити унда мустақил фикрлашига катта имкониятлар очиши ва ундаги ижодий тафқурни ривожлантириши мумкин. Шунга боғлиқ тарзда ўсмирнинг ўз фалсафаси, ўз сиёсати, баҳт ва муҳаббат формуласи яратилади. Мантиқан фикрлашга ўрганиши эса унга ўзича ақлий операцияларни амалга ошириш, тушунчалар ва формулалар дунёсида ҳаракат қилишга мажбур қиласди. Бу ўзига хос ўсмирлик эгоцентризмининг шаклланишига — бутун олам ва унинг қонуниятлари унга бўйсуниши кераклиги фикрининг пайдо бўлишига олиб келади. Шунинг учун ҳам айнан ўсмирлик пайтида болалар ўз ота-оналари билан ҳадеб тортишаверадилар. Аниқ бир тўхтамга келолмаса ҳам тортишиш бирор фикрни изҳор қилиш эҳтиёжининг ўзи унга жуда ёқади.

Шундай бўлишига қарамай, ўсмирлик юқорида таъқидланганидек, қарама-қаршиликларга бой даврdir. Уни баъзи олимлар «кризислар, таназзуллар» даври ҳам деб атайдилар. Сабаби — бола руҳиятида шундай инқирозий ҳолатлар кўп бўладики, у бу инқирозни бир томондан ўзи ҳал қилгиси келади, иккинчи томондан, уни ҳал қилишга имконияти, кучи ва ақли етишмайди. Масалан, «катталиқ ҳиссига» тўсқинлик қиласидан омиллардан бири — бу уларнинг ўз ота-оналаридан моддий жиҳатдан қарамлиги. Руҳан қанчалик ўзларини катта деб ҳис қиласин, ўсмир мактабга кетаётib, онасидан ёки отадан пул сўрайди, улар эса болага болаларча муносабатда бўлиб, озгинагина пул берадилар. Иккинчидан, катталардай бўлишни хоҳдайди, лекин қиз бола онасининг, ўғил бола отасининг кийимини тошойна олдида кийиб кўрса, барибир ярашмайди. Яъни, ташқи кўринишдаги камчи-

ликлар — ҳали қадду-қомаднинг келишмаганлиги, унинг устига юзлари ва танасида пайдо бўладиган нохуш тошмалар унинг руҳан салбий ҳисларни бошдан кечиришига олиб қелади. Яъни, бу ёшни «*аросат ёши*» ҳам деб аташ мумкин, чунки катта бўлиб катта эмас, бола ҳам эмас. Шуларнинг барчаси ўсмирлик давридаги руҳий түғёнларга сабаб бўлади. Лекин шуларга қарамай, бола ўзи билиб, билмай ўз ақлий салоҳиятини ўстиришга тиришади, чиройли фикрлашга ташна бўлади ва бу унинг психик тараққиётидаги энг муҳим ўзгариш ҳисобланади.

Ўсмир шахсининг такомиллашуви ва шаклланишига туртки бўлган омиллардан бири ўкув фаолияти мотивларидағи сифат ўзгаришидир. Кичик мактаб ёшидаги боладан фарқли, ўсмир энди факат билимлар тизимиға эга бўлиш, ўқитувчининг мақтовини эшитиш ва «5» баҳоларни кўпайтириш учун эмас, балки тенгкурлари орасида маълум ижобий мавқени эгаллаш, келажакда яхши одам бўлиш учун ўқиши мотивлари устувор бўлиб боради. Лекин И.В. Дубровинанинг берган маълумотларига кўра, ўкув фаолияти мотивлари орасида умуман билиш, янги билимларга эга бўлиш мотиви кучсиз бўлгани сабабли, улар мактабга боргиси келмайди, ўқишига оғриниб келиб, салбий эмоциялар ва хавотирлик ҳисларини бошдан кечирадилар (ўртacha 20% ўкувчилар). Бу катталарнинг ўсмир билан ишлашини қийинлаштиради.

Ўсмирнинг шахс сифатида тараққиётидаги иккиси хил ҳолат кузатилади: бир томондан, бошқалар, тенгкурлар билан яқинроқ алоқада бўлишга интилиш, гуруҳ меъёrlарига бўйсуниш, иккичи томондан, мустақилликнинг ошиши ҳисобига бола ички руҳий оламида айрим қийинчиликлар кузатилади. Ўзгаларни англаш билан ўз-ўзини англаш ўртасида ҳам қарама-қаршиликлар пайдо бўлади. Кўпинча ўсмир ўз имкониятларини юқори баҳолайди, бошқалар эса унинг кучи, иродал ва салоҳиятига ишончсизлик билан қарайди. Лекин, шундай бўлса-да, ўзини нима қилиб бўлса ҳам ҳеч бўлмагандага тенгкурлар жамияти томонидан тан олинишига эришишга интилади ва улар билан мuloқot ҳаётининг маъносига айланиб қолади. Агар мабодо ўсмир шу даврда бирор сабаб билан тенгкурларига жамияти томонидан инкор қилинса, у бунга жуда катта мудҳиш воқеадай қарайди, мактабга бормай қўйинши, ҳаттоқи, суицидал ҳаракатлар (ўз жонига қасд қилиш)-чи ҳам содир этиши мумкин

Ўсмирлик давридаги қийинчиликларнинг олдини олишнинг энг ишончли ва фойдали йўли бу унинг бирор нарсага турғун қизиқишига эришиш, фаолият мотивларини мазмунлироқ қилишидир. Масалан, шу даврда техникага қизиқиб қолган бола қизиқишини қондириш шарт-шароитининг яратилиши, бекор қоямаслигига эришиш, ҳар бир ҳаракатини рағбатлантириш, унга бир иш кўлидан келадиган одамдай мұносабатда бўлиш катта педагогик аҳамиятта эга. Унинг қизиқишиларини била туриб, олдига янгидан-яңги мақсадлар қўйиш бола шахсининг ривожига асосдир. Шундагина унинг ўз «Мен»и тўғрисидаги тасаввурлари ижобий, ўз-ўзига баҳоси объектив ва адолатли бўлади, ўзининг нималарга қодирлиги ва ким эканлиги ҳақида яхши фикрлар пайдо бўлади.

Бу даврда катталар эътибор беришлари лозим бўлган яна бир ҳолат бор. Бу ўсмирнинг ўзлигини таъкидлаш учун турли зарарли одатларни ўзлаштиришидир. Масалан, ўғил болалар сигарета чекиши, гиёхванд моддаларни истеъмол қилиш орқали ўз шахсини бошқалар, тенгқурлари даврасида уқтирумокчи бўлади. Бу нарса ўта жиддий тарбиявий муаммо бўлиб, оиласда ёки мактабда синфдошлари орасида ўкув ёки меҳнатда ўзидан рози бўлолмаган бола кўпинча ана шундай зарарли йўлни танлайди. Шунинг учун ҳам катталардан ўсмирга алоҳида эътибор, яхши ўқиши учун шарт-шароит, унинг шахсиятига ҳурмат талаб қилинади. Ижтимоий фойдали меҳнат билан банд қилиш, ўқишдаги ютуқларини вақтида рағбатлантириб туриш, ҳамкорликда мустақил равишда тўғри қарорлар қабул қилишга ўргатиш анча яхши ижобий натижалар беради.

Ўспиринлик даври

Юқори синфга ўтган ўспирип психологиясининг ўзига хослиги шундаки, у ҳозирги пайтини, бугуни ва эртасини келажак нуқтаи назаридан, истиқболга назар билан қабул қиласи. Айнан шу даврга келиб, ўспирип турли касбларга қизиқа бошлайди, ўзининг келажакда ким бўлишини тасаввур қила бошлайди. Демак, ўз-ўзини профессионал нуқтаи назардан ажратиш, тасаввур қилиш — ўспиринликнинг энг муҳим янгилигидир. Профессионал тараққиётнинг асосий босқичларини ажратар экан, Е. А. Климов (1996), алоҳида «*оптация*» (лотинча сўз: *optatio* — хоҳиш, танлов) босқичини ажратади ва унинг характерли томони — одам томонидан профессионал тараққиётнинг босқичи танланишидир,

деб эътироф этади. Оптация босқичи 11-12 ёшдан 14-18 ёшгача бўлган тараққиёт даврини ўз ичига олади.

Бирор аниқ касб-хунарни танлаш ва ўз фаолиятини шунга йўналтириш ўспирин шахси учун жуда катта аҳамиятга эга. Ана шундай танловнинг адекват ва тўғри бўлиши ўспириңдаги билиш билан боғлиқ қизиқишлар ва профессионал йўналишнинг шаклланганлигига боғлиқ бўлади. Профессионал қизиқишлар шаклланишининг ўзи олимлар томонидан тўрг босқичли жараён сифатида қаралади. Унинг биринчи босқичи 12-13 ёшларга тўғри келади ва ўта ўзгарувчанлиги, шахсдаги билиш жараёнлари ва асл иқтидор билан боғланмаганлиги билан характерланади. 14-15 ёшларга тўғри келадиган иккинчи босқичда қизиқишлар пайдо бўлади, улар кўп бўлиб, бевосита боланинг билиш имкониятилари ва шахсий хусусиятлари билан боғлиқ бўлади. Учинчи босқичда — 16-17 ёшларда қизиқишларнинг шундай интеграцияси рўй берадики, улар аввало жинсий хусусиятлар ва шахсдаги индивидуал хусусиятлар билан боғлиқ ҳолда ривожланади. Масалан, қизлар ва ўғил болалар ўзларига мос ва ярашадиган касб-хунарни танлай бошлайдилар. Л. Головей (1996) фикрича, тўртинчи — ҳал қилувчи босқичда қизиқишлар доираси сезиларди дараҷада торайиб, профессионал йўналиш шаклланиб бўлади ва у касб танлаш билан якунланади.

Ўзининг юқори поғонасига кўтарилиган қизиқишлар ўспириннинг профессионал йўналиши ва тўғри касб-хунарни танлашига замин яратади. Улар боладаги индивидуал-психологик хусусиятлар ва жинсий фарқлар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам ўғил болалар кўпроқ — техник ва иқтисодий йўналишларни, қизлар эса — ижтимоий-гуманитар ва бадиий соҳалар билан боғлиқ касбларни танлайдилар.

Умуман, инсон ҳаётида *профессио* зл ўз-ўзини *англаш* катта ўрин тутади ва у жуда ёшлик пайтиданоқ шакллана бошлайди. Бу жараённи босқичларда тасаввур қилиш мумкин.

Биринчи босқич: болалар ўйини, бунда бола илк ёшликтаноқ у ёки бу касбга боғлиқ профессионал ролларни қабул қиласди ва унинг муҳим элементларини ўзича «ўйнайди» («ўқитувчи», «доктор», «тракторчи», «футболист», «артист» ва шунга ўхшаш).

Иккинчи босқич: ўсмирилик фантазияси — бунда ўсмир ўзига жуда ёқкан профессионал ролни хаёлан эгаллайди.

Учинчи боскич: касб-хунарни дастлабки танлаш — ўсмирилик ва илк ўспирийлик даврига тўтири келади. Тўрли-туман фаолият турлари дастлаб ўсмирининг қизиқишилари нуқтаи назаридан («прокурорликка қизиқаман, демак, юрист бўлишим керак»), кейин унинг қобилиятлари нуқтаи назаридан («математикани осон ечаман, математик ёки муҳандис бўлсанмикан?»), ва ниҳоят, ўсмирдаги қадриятлар тизимидағи аҳамиятига қараб («ночор қасалларга ёрдам бергим келади, врач бўламан») тоифаларга бўлинади ва ажратилади.

Тўртинчи боскич: амалий қарор қабул қилиш — касбни танлаш. Бунда иккита муҳим жиҳат бор: конкрет (аник) ихтисосликни унинг квалификацияси хусусиятлари, ишнинг ҳажми, оғирлиги, масъулиятлилиги ва унга етарли тайёргарликнинг борлиги. Лекин охирги социологик маълумотларга кўра, олий ўкув юритни танлаш, аниқ бир касб-хунарни танлашдан олдинроқ юз бермоқда. Масалан, ўспирин қиз: «Мен барибир Низомий номли университетга кираман», дейди ва сўнгра аниқ бир факультет танланади. Шунинг учун ҳам кўпинча, ихтисосликдан, кейинчалик профессиядан «совиб қолиш»лар ана шундай установкалар билан тушунирилади.

Бундан ташқари, касб танлашга таъсир қилувчи яна бошқа омиллар ҳам борки, уларнинг ҳисобга олиниши ҳам баъзан ёшларнинг тўтири, ўз имкониятлари ва қобилиятларига мос касб-хунарнинг танланмаслигига сабаб бўлади. Масалан, бундай омилларга оиласнинг моддий шарт-шароити, ўқиш жойининг уйдан узоқлиги, ўкув тайёргарлигининг савияси, эмоционал етуклик, соғлиқнинг ҳолати ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасида Кадрлар тайёрлаш миллий Даствурийнинг 1997 йилда қабул қилиниши Президентимиз таъбири билан айтганда, мустақил фикрлайдиган, юксак малакали кадрлар тайёрлашга хизмат қиласди. Жойларда очилган касб-хунар коллежлари, академик лицейлар, вилоятлар марказлари ва Тошкент шахрида ташкил этилган Ташҳис марказлари 9-синфни тамомлаган ёшларнинг иқтидори ва лаёқати, қизиқишиларини ўз вақтида аниклаш, уни психологик методлар ёрдамида диагностика қилишни амалга оширади. Бу тадбирлар ёшлардаги касб-хунарга бўлган йўналишни адекват қилиш, ўз яшаш жойидан узоқ бўлмаган шароитда зарур, ўз лаёқатига мос хунар эгаси бўлиб етишишга ёрдам беради

Ёшлардаги аттракция ва эмоционал муносабатлар

Ўсмирлик ва ўспирийлик даврлари нафақат касбий танлов ва касб әгаллаш учун мақбул давр бўлмай, бу давр ёшларнинг ўзлигини англаш, ўз қадр-қимматини билиш ва бошқаларга нисбатан муносабатда бўлиш тажрибасини әгаллаш даври ҳамdir.

Ўсмир ҳам ўслирин ҳам қанча ички руҳий изтироб, қарама-қаршилик, масъулият онларини бошидан кечирмасин, унинг эмоционал олами, атроф-муҳитда рўй берастган ҳодисаларни онгида акс эттириши катта ўрин тутади. Айнан ўсмирлик даври бола қалбида ким биландир сирлашиш, кимнидир ўзига энг яқин киши сифатида тан олиш, уни руҳиятида кечаетган барча ўзгаришлардан воғиқ этиш истаги ва эҳтиёжини уйғотади. Биринчи марта «дўстлик», «муҳаббат», «севги» тушунчалари ҳам айнан шу даврда пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам етуклик ва кексалик даврида ги кишилар ҳам ўсмирлик ва ўспирийлик йилларини энг беғубор, жозибали ва ёқимли сифатида хотирлайдилар.

Бу тараққиёт даври *аттракция* деб аталмиш ҳиссиётнинг пайдо бўлиши учун энг мақбул даврdir. *Аттракция* (лотинча *attrahere* — ёқтиририш, ўзига жалб этиш) — бу бир инсоннинг бошқа бир инсонга ижобий муносабати асосида ёқиши ва ёқтириши, ўзаро мойилликни тушунтирувчи эмоционал ҳисдир. Бу бир одамда бошқа бир одамга нисбатан шаклланадиган ижтимоий установканинг бир кўриниши бўлиб, симпатия — ёқтиришдан тортиб, то севги-муҳаббат каби чуқур эмоционал боғлиқлик ҳам шу ҳис асосида пайдо бўлади. Ижтимоий психологияда ушбу ҳиссиётнинг асл сабаблари ижтимоий мотивлар — шерикларнинг бевосита битта макон ва замонда эканликлари, уларнинг тез-тез учрашиб туришлари, учрашувлар тезлиги, ўхбатдошлар ўртасидаги масофа, ҳиссиётларнинг тарбияланганлиги каби омиллар таъсирида пайдо бўлиши ва унинг кечиш механизмлари ўрганилали. Тадқиқотлар бу каби эмоционал муносабатлар айнан балоғат ёни арафасида ривожланишини исбот қилган. Шуниси аҳамиятлики, аттракциянинг намоён бўлиши, унинг кучи ва мазмуни ўсмир ёшнинг шахс сифатида ўзини идрок қилиши, ўз-ўзини ҳурмат қилиши ва ўзгаларга нисбатан муносабатларда тоқатлироқ бўлишига бевосита таъсир кўрсатар экан. Шунинг учун ҳам ана шу даврда ўсмир ва ўспирийлик атрофида у ёқтириган ва уни ёқтиради-

ган одамларнинг бўлиши жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга, унинг акси бола руҳий азобланишининг сабабларидан ҳисобланади.

Дўстлик. Ўсмирлик ва ўспиринлик ёшида пайдо бўладиган барча муаммоларни ечиш ва у билан ўртоқлашиш учун болага дўст керак. Психолог тили билан айтганда, дўст — бу «алтер-Эго», яъни иккинчи «Мен» бўйиб, у ўша пайтдаги «Мен»нинг бир қисми сифатида идрок қилинади. Бу шундай одамки, шахс у билан барча дарду-ҳасратларини муҳокама қилади, муаммоларни унинг олдига тўкиб солади. Дўстликнинг бошқа интим, эмоционал ҳиссиётлардан фарқи шуки, у одатда бир жинс вакиллари ўртасида бўлади ва дўстлар одатда 2 киши, айрим ҳолларда 3-4 киши бўлиши мумкин.

Дўстликнинг ҳам кўзлаган мақсадлари бўлади: у амалий, ишфаолият билан боғлиқ, соф эмоционал (яъни, мулоқот эҳтиёжларини қондириш), рационал (интеллектуал муаммоларни ҳал қилишга асосланган), ахлоқий (ўзаро инсоний сифатларни такомиллаштиришга хизмат қилувчи) бўлиши мумкин. Дўстликнинг асосий шарти — ўзаро бир-бирини тушуниш. Шу шарт бўлмаса, дўстлик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Агар ана шундай тушуниш бўлса, дўстлар гап-сўзсиз ҳам, қилиқлари, юз ифодаси, юриш-туришга қараб ҳам бир-бирларини тушуниб олаверадилар.

Икки жинс вакиллари ўртасида ҳам дўстлик бўлиши мумкин, факат у кўпинча танишув билан севги-муҳаббат ўртасидаги ораклиқни тўлдиришга хизмат қилади. Дўстларга хос бўлган сифатларга бир-бирини аяш, ғамоғурлик қилиш, ишонч, шахсий муаммоларга бефарқ бўлмаслик, қўллаб-куватлаш, меҳр кабилар киради. Уларнинг ардоқланиши дўстликнинг узоқ давом этиши ва иккала томон манбаатига мос ишларни амалга оширишга ундайди. Дўсти йўқ ўсмир ёки ўспирин ўзини жуда баҳтсиз, ночор ҳисоблайди. Айниқса, агар дўсти хоинлик қилса, унинг кутишларига зид иш қилса, бу ҳолат жуда қаттиқ руҳий изтиробларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам ҳар бир ёш ўз дўстини ҳафа қилиб қўймаслик, унинг кўнглига қараб иш қилишга ҳаракат қилади. Агар илк ўспиринликда дўстлик мазмунан анча юзаки, бевосита мулоқот мақсадлари асосида ташкил этилган бўлса, ёш ўтган сари у ҳаёт мазмuni ва юксак қадриятига айланиб боради.

Севги. Агар дўстлик аттракция намоён бўлишининг биринчи кўриниши бўлса, севги қалблар яқинлашувининг муҳим алома-

тидир. *Севги* — бу нафақат ҳиссиёт, балки бошқаларни сева олиш қобилицяти ҳамда севимли бўла олишидир. Шунинг учун ҳам ўсмирлар ва ўспириналар учун бу ҳиссиётнинг борлиги жуда катта аҳамиятта эгадир. Айнан ўсмирлир ва илк ўспириналликдаги севги бегубор, тиник, самимий бўлиб, ёш ўтган сари унинг мазмуни бойиб, бошқа қадриятлар ҳам ўрин эгаллай бошлайди. Тўғри, ўсмир билан ўспирин севгисида ҳам сифат фарқлари бор. Масалан, ўсмирлар бир-бирларига меҳр қўйишганда кўпроқ шерикларнинг ташқи қиёфалари, интеллектуал имкониятлари ва ижтимоий мавқеларига эътибор берадилар. Ҳақиқий севги ўспириналлик йилларининг охирларида пайдо бўлиб, унинг асосий мезони энди ташқи белги ва афзаликлар эмас, балки инсоний фазилатлар бўлиб хизмат қиласиди.

Севги — бу шундай туйғуки, у бир шахснинг иккинчи шахс устидан мутлоқ устунлиги ёки афзалигини инкор этади. Бундай ҳиссиёт эса севги бўлмайди. Шунинг учун ҳам ўспириналлик ёшидаги йигит ва қизлар гурухда мулоқотда бўлишни ва бунда тенг хукукли муносабатлар бўлишини хоҳлайдилар. Бу талаб севишганлар учун ҳам қонун ҳисобланади. Дўстликдан фарқли, бу ерда турли кўринишлар ёки турларни ажратиш мумкин эмас. Бу ҳиссиёт шундайки, у томонларни факат ахлоқан ва маънавий жиҳатдан яқин бўлишини тақозо этади. Севган юрак маънавий жиҳатдан яхши, улуг ва ижтимоий жиҳатдан ғанбаатли ишларни қилишга қодир бўлади. Тўғри, кўпчилик ота-оналар ўқувчилик йилларида пайдо бўлган севги ҳиссидан бироз чўчийдилар, уни чеклашга, ҳаттоқи, қизларга таъқиқлашни ҳам афзал кўрадилар. Лекин айнан шу ҳиснинг борлиги ёшларни улуғворроқ, самимийроқ, ҳар нарсага қодир ва кучлироқ қиласиди. Севгидаги «иши юришмаганларнинг» эса бошқа соҳаларда ҳам иши юришмайди. Улар ўзларини тушкун, баҳтсиз, омада ҳисоблайдилар.

Олимлар севгининг ёшларда намоен бўлиши ва унинг психологияк таҳлилини ўрганишган. Маълум бўлишича, севгининг дастлабки босқичи — ўзаро ёқтириб қолиш — симпатия бўлиб, бунда асосан севги объективининг ташқи жозибаси рол ўйнайди. Масалан, ўзбек хонатласини чўройли қилиб тикириб олган қизчанинг даврада пайдо бўлиши, таъний кўпгина йигитларнинг эътиборини беихтиёр ўзига тортади. Улардан кўпчилиги бирданига, бир вақтда айнан шу қизчани «ёқтириб» қолишади. Лекин даврадаги қайси йигит унга ҳам маълум жиҳатлари билан ёқиб қолса, ўзаро

симпатия шу икки шахс ўртасида рўй беради. Вақтлар ўтиб, бу икки ёш бир неча марта учрашиб туришса, оддий ёқтириш севги-га, жиддийроқ нарсаға айланиши мумкин. Шу нарса маълумки, айнан бу қонуниятни билгани учун ҳам кўпчилик ўспириналар биринчидан, давраларда бўлишни, қолаверса, бировларга ёкиш учун ташки қўринишларига алоҳида эътибор беришга ҳаракат қиласилар. Ёқимтой бўлишга ҳаракат қиласа-ю, бирортанинг эътиборини ўзига тортолмаган ўспирин эса бу ҳолатни жуда чукур қайғу билан бошдан кечиради. Агар худди шундай нарса бир неча марта сурункалик тақрорланса, ўша ёш давраларга ҳам бормай кўядиган, ўзи ҳақида ёмон фикрларга борадиган, фақат айrim ҳоллардагина ҳаммани ўзига «душман» билиб, ҳафа бўладиган бўлиб қолади.

Экспериментал изланишларнинг кўрсатишича, севишганлик ўспирин ёшларнинг шахс сифатларига бевосита таъсир кўрсатиб, унинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Масалан, севишганлар бошқалардан фарқи, иккى марта зиёд ўзаро гаплашишар, гаплари сира адо бўлмас экан. Бундан ташқари, бундайлар саккиз (!) марта ортиқ бир-бирларининг кўзларига қараб вақт ўтказишаркан.

Яна шу нарса аниқланганки, севги билан боғлиқ ҳиссиётлар ҳар бир жинс вакилида ўзига хос хусусиятларга эга экан. Масалан, ўспирин ёшлар қизларга нисбатан романтизмга берилувчан, тезгинада яхши кўриб қоладиган бўлишаркан. Уларнинг тасаввуридаги севги анча романтик, идеал кўринишга эга бўлади. Қизлар эса йигитларга нисбатан секинроқ севиб қолишади, лекин севгини унтиш, ундан воз кечиш уларда осонроқ кечаркан. Агар йигитлар бир кўришдаёқ ёқтириб қолган қизни севиб ҳам қолиши эҳтимоли юқори бўлса (экспериментларда севги билан симпатиянинг корреляцион боғлиқлиги кучли), қизларда бундай боғлиқлик анча паст экан, яъни ҳамма ёқтирганларини ҳам севмас экан, умуман симпатиянинг пайдо бўлиши ҳам бироз қийин экан.

Бундан ташқари, ўспиринлик йилларидағи севги ва муҳаббат ҳисси нафақат қарама-қарши жинс вакилига қаратилган бўлади, балки айнан шу даврда ота-онанинг қадрланиши ва уларга нисбатан севги-муҳаббат, яқинлар — ака-ука, опа-сингил, ҳаётда ибрат бўладиган кишиларни яхши кўриш, ватанин севиш каби олий ҳислар ҳам тарбияланади. Шунинг учун ҳам ҳақиқий юксак муҳаббат соҳиблари бўлмиш ёшларни тарбиялаш — жамиятда инсо-

ний муносабатларни барқарорлаштириш, одамлар ўртасида самимий муносабатлар ўрнатиш ва маънавиятни юксалтиришга хизмат қиласди.

Таълимнинг барча босқичида маънавий тарбиянинг ажралмас бўлаги сифатида ана шундай самимий муносабатларни тарбиялаш, тарғиб этиш, керак бўлса, ёшларга ана шундай севги ва садоқат ҳақидаги қадриятларимизни онга сингдиришимиз керак. Севги ва муҳаббат ҳислари кенг маънода — Ватанга, юртга, халқча, борлиқча, касбга ва яқин кишиларга қаратилган бўлиши керак.

Агар шахс камол топаётган оиласда самимий муносабатлар муҳити мавжуд бўлса, унинг яқинлари, тенгкурлари, дўстларига меҳр-муҳаббати доимо кўллаб-кувватлаб турилса, бу оддий инсоний илиқ ҳислар келажакда юксак ҳисларга — Ватанга, юртга муҳаббат, дўстга садоқат, ота-онага меҳр-саҳоват, яқинларни эъзозлаш, мулкка нисбатан тежамкорлик кабиларга айланади. Буларнинг мавжудлиги шахс баркамоллиги ва ундаги инсоний фазилатлар мавжудлигининг муҳим мезонлариданadir.

10-жадвал

Етуклик даври психологияси. Акмеология

Босқич	Таснифи	Ёши
0	Катталар ҳаётигача бўлган давр	Туғилшдан 22 ёшгacha
1	Ёшлик даврига қадам қўйиш	17-22
2	Ёшлик даврида мустақил ҳаётнинг бошланиши	22-28
3	Ўттиз ёшлилик даврига қадам қўйиш	28-33
4	Ёшликнинг кулминацион босқичи	33-40
5	Ҳаётнинг ўрта давридан ўтиш	40-45
6	Эллик ёшлилик даврига ўтиш	50-55
7	Ҳаётий циклда етукликнинг кулминацион даври	55-60
8	Кексаликка ўтиш	60-65

Охирги йилларда психологияда нафақат болалар психологиясига, балки етуклик даври ва кексалик муаммоларига ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Етуклик даврининг босқичларини тасавур қилиш учун америкалик олимлар куйидаги жадвални таклиф этишади (Levinson, 1986).

Юқорида санаб ўтилган ҳар бир тараққиёт даврларининг ўзига хос аҳамиятли томони бор. Охирги йилларда акмеология фани пайдо бўлдики, у айнан етукликка эришишнинг шарт-шароитлари ва омилларини ўрганади, давр нуқтаи назардан айни мұхокама қилинаётган ёш даврларининг хусусиятларини ўрганади.

Шундай қилиб, акмеология (грекча *акте* — чўққи, *такомил*, *ниманингdir юқори босқичи*, *гуллаган давр маъноларини англатади*) илму-фаннынг шундай янги тармоғики, у инсонни ўз тараққиёти динамикасида, такомили ҳамда ҳаёт-фаолиятининг турли босқичларида ўзидаги энг кучли қобилиятларини намоён қилишининг комплекс масалаларини ўрганади. Яъни, у шахсни ўз такомили жараёнида, ана шу тараққиёт ва юксалишнинг обьектив ҳамда субъектив омиллари доирасида тадқиқ этади. «Акмеология» турушунчasi биринчи марта фанга рус олим Н. А. Рыбников томонидан 1928 йилда киритилган бўлиб, унинг ўзи бу фан предметини етук инсонларнинг шаклланиши жараёнидир, деб търифлаган эди. Лекин том маънодаги жиҳдий фан сифатида унинг шаклланишига яна бир рус психологи Б. Г. Ананьев в. унинг издошлари бўлган петербурглик олимлар алоҳида улущ қўшишган. Уларнинг таъкидлашларича, акмеологиянинг предмети — одамнинг ижодий салоҳияти бўлиб, у инсон томонидан ўзига иноятлилган барча имкониятлар ва иқтидорни қандай қилиб, қандай шарт-шароитларда, қайси қонуниятлар таъсирида рӯёбга чиқарини комплекс тарзда ўрганади.

Акмеология фанининг асосий вазифаси онгли фаолият субъекти бўлмиш шахсни турли фаолият жараёнларида, хусусан, танлаган касб-кори, ихтисослиги доирасида ўз ижодий салоҳиятини тўла очиш ва амалда намойиш этишига боғлиқ бўлган билимлар, амалий кўникмалар, малакалар, технологиялар билан таъминлаш, таниширишдир. В. Зазыкин ва А. Чернышовларнинг ёзишича, «моҳиятан бу етук, баркамол инсонларнинг ривожланиши тўғри-

сидаги фандир». Шунинг учун ҳам бу фан бутун биз учун жуда муҳим ва унинг имкониятлари деярли очилмаган. Миллий истиқлол ғояларида баркамол шахс, комил инсон гояси етакчилар сифатида берилган экан, биз ёш авлод тарбиясида унинг ўз имкониятларини ривожлантиришга ўргата олишимиз, ўзлигини англаш орқали, ҳар бир тараққиёт босқичида ўз «акме»си — баркамоллик чўққисининг нималар ва қандай омиллар ҳисобига ривожланиши мумкинлигини ўргата олишимиз керак.

Бирор касб-корни танлаган талаба ёки мутахассис ўша ўзи танлаган хунарда юқори самараларга эришиш учун ўзидан шахсан қайси сифатлар талаб қилинишини яхши билиши ва шу орқали касбий маҳорат ёки профессионализм чўққиларини забт этиши мумкин. Касбий маҳорат — бу шундай улуғ неъматки, унинг самараси нафақат ўша инсоннинг — касб соҳибининг ўзига, яқинлари, оиласига наф келтиради, балки бунинг оқибати яхлит жамият ва инсониятга манбаатли эканлигини уни ижобий ишлашга, ўз такомил даражасидан қониқмаган ҳолда тинимсиз излашида бўлишга ундейди.

Шунинг учун ҳам янги таълим стандартлари доирасида мутахассислар тайёрлаш бутунги кунда ҳар бир домладан, профессор ўқитувчидан талабанинг иқтидори ва ижобий салоҳиятини тӯла намоён этиш ва тараққиётини таъминловчи ҳар бир омилнинг ўрнини кўрсата билишни тақозо этади. Бу янгича таълимдаги инновацион ёндашувлардан биридир. Ҳар бир талаба юқорида таъкидлаганимиздек, ўз, шахсий акмесини аниқлаб олиши учун унда ўша танлаган ихтисослигига нисбатан кучли ундовчи мотивлар, ҳаётда эса муваффақиятларга эришиш мотиви ёки ютуқларга эришиш эҳтиёжи кучли ривожланган бўлиши лозим.

Ўзбекистонда Кадрлар тайёрлашнинг миллий Дастурида таъкидланган инновацион ёки янгича, прогрессив таълимнинг моҳияти ҳам айнан акмеологик омилларни инобатта олганлиги, унда шахсга индивидуал, инсонпараварлик тамойиллари асосида ёндашув зарурлигини таъкидлаганлиги, бу нарса ўз навбатида талabalардаги профессионал маҳоратни ўстиришини назарда тутганлиги билан кучлидир. Бу вазифаларнинг амалда рўёбга чиқиши ҳар бир шахснинг тараққиёт даврларига мос равишда ривожланиши ва меҳнатининг маҳсулдорлигига эришишни таъминлайди, шахснинг жамиядаги мавқеини мустаҳкамлайди.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

1. И.А. Каримов. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т., 1997.
2. Амосов Н.М. Преодоление старости. - М., 1996.
3. Асеев В.Г. Возрастная психология. -Иркутск, 1989.
4. Аргайл М. Психология счастья. - М., 1990.
5. Басина Н.В. Педагогика и практическая психология.-«Феникс», 2000.
6. Валеология человека: здоровье - любовь - красота. Т.3. Физическое и психическое здоровье. СПб, 1996.
7. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. -М., 1987.
8. Зазыкин В.Г., Чернышов А.П. Акмеологические проблемы профессионализма: Содержание, формы и методы обучения в высшей школе: Обзор информ.Вып. 6. НИИВШ.-М., 1993.
9. В. Каримова., Ф. Акрамова. Психология. Маъризалар матни.-Т., 2000.
10. Квинн В. Прикладная психология. СПб, «Лигер», 2000,
11. Климов Е.А. Психология профессионала. -М., 1996.
12. Немов Р.С. Психология. В 2-х кн. -Кн.2. Психология образования.- М., 1994,
13. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. - СПб, 1998.
14. Психология. Учебник.Под ред. А. Крылова. -М., 1998.
15. Степанова Е.И. Психология взрослых - основа акмеологии.- СПб, 1995.
16. Фромм Э. Психология человеческой деструктивности. -М., 1994.
17. Шадриков В.Д. Духовные способности. 2-е изд. М., 1996.
18. Фозиев Э. Психология. -Т., 1994.
19. Эриксон Э. Детство и общество. СПб, 1996.

VII БҮЛИМ

ШАХС ИНСОНИЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА

Инсоний муносабатлар психологияси

Шахс — ижтимоий муносабатлар маҳсули дейилишининг энг асосий сабаби — унинг доимо инсонлар даврасида, улар билан ўзаро таъсир доирасида бўлишини англатади. Бу шахснинг энг етакчи ва нуфузли фаолиятларидан бири мuloқot эканлигига ишора қиласди. Ҳар бир нормал инсон ўзгаларни тинглашга, ўз фикрини бирорларга етказишга, ячни гапиришга, фикрларини баъзан ёзма тарзда баён этишга туғма қобилиятлайдай ўзини тасаввур қиласди. Лекин ана шу бирорларни тушуниш ва ўз фикрларимиз, ўйларимизни бирорларга етказа олиш қобилияти аслида бизнинг инсоний муносабатлар тизимида эканлигимизни, ҳар биримиз ўзимизга ўхшаш инсон жамиятисиз мавжуд бўла олмаслигимизни билдиради.

Мулокотнинг тури ва шакллари турличадир. Масалан, бу фаолият бевосита «юзма-юз» бўлиши ёки у ёки бу техник воситалар (телефон, телеграф ва шунга ўхшаш) орқали амалга ошириладиган; бирор профессионал фаолият жараёнидаги амалий ёки дўстона бўлиши; субъект-субъект типли (диологик, шериклик) ёки субъект-объектли (монологик) бўлиши мумкин.

Инсоний муносабатлар ўзаро шундай таъсир жараёнларики, унда шахсларо муносабатлар шакланади ва намоён бўлади. Бундай жараён дастлаб одамлар ўртасида рўй берадиган фикрлар, ҳис-кечинмалар, ташвишгу-купончлар алмашинувини назарда тутади. Одамлар мулокатда бўлишгани сари, улар ўртасидаги муносабатлар тажрибаси ортган сари улар ўртасида умумийлик, ўхшашлик ва ўйғунлик каби сифатлар пайдо бўладики, улар бир-бирларини бир қаращда тушунадиган ёки «яримта жумладан» ҳам фикр аен бўладиган бўлиб қолади, айрим ҳолларда эса ана шундай

мулоқотнинг тифизлиги тескари реакцияларни — бир-биридан чарчаш, гапирадиган гапнинг қолмаслиги каби вазиятни келтириб чиқаради. Масалан, оила мұхити ва ундаги муносабатлар ана шундай тифиз муносабатларга киради. Фақат бундай тифизлик оиласыннан барча аъзолари ўртасида эмас, унинг айрим аъзолари ўртасида бўлиши мумкин (она-бола, қайнона-келин ва ҳоказо).

Ўзаро муносабатларга киришаётган томонлар муносабатдан кўзлайдиган асосий мақсадлари — ўзаро тил топишиш, бир-бирини тушунишdir. Бу жараённинг мураккаблиги, керак бўлса, «жозибаси», бетакрорлиги шундаки, ўзаро бир хил тил топишиш ёки томонларнинг айнан бир хил ўйлашлари ва гапиришлари мумкин эмас. Агар ана шундай вазиятни тасаввур қиладиган бўлсак, бундай мулоқот энг самарасиз, энг бетаъсир бўлган бўлар эди. Масалан, тасаввур қилинг, узоқ вақт кўришмай қолган дўстингизни кўриб қолдингиз. Сиз ундан ҳол-аҳвол сўрадингиз, лекин у ташаббусни сизга бериб, нимаики деманг, сизни маъкуллаб, гапингизни қайтариб турибди. Бундай мулоқот жуда bemаза бўлган ва сиз иккинчи марта ўша одам билан иложи борича расман салом-аликни бажо келтириб ўтиб кетаверган бўлардингиз. Яъни, мулоқот фаолияти шундай щарт-шароитки, унда ҳар бир шахснинг индивидуаллиги, бетакрорлиги, билимлар ва тасаввурларнинг хилма-хилдиги намоён бўлади ва шуниси билан у инсониятни асрлар давомида ўзига жалб этади. Америкалик олим Уолтер Липпман ҳар бир инсон қалбининг ўзига хослиги ва бунинг мулоқотда намоён бўдишига ишора қилиб шундай ёзган эди: «Ҳамма бир хил фикр юритган ерда, ҳеч ким кўп ўйламайди», яъни, одамларнинг мулоқотга интилишларининг асосида ётган бирламчи мотив ҳам айнан суҳбатлар мобайнида турлича қарашларга эга бўлиш, ўз фикрларини такомиллаштиришdir.

Ҳар қандай фаолиятдан зерикиш, чарчаш мумкин, факат одам мулоқотдан, айниқса, унинг норасмий, самимий, бевосита щаклидан чарчамайди, яхши суҳбатдошлар доимо маънавий жиҳатдан рағбатлантирилацилар.

XXI аср бўсағасида одамнинг энг табиий бўлтан мулоқотта эҳтиёжи, унинг сирларидан хабардор бўлиш ва ўзгаларга самарали таъсир эта олишга бўлган интилиши янада ошли ва бунинг қатор сабаблари бор.

Биринчидан, индустриал жамиятдан ахборотлар жамиятига ўтиб бормоқдамиз. Ахборотларнинг кўплиги айнан ицсон манфаатига

алоқадор мәдениеттегі мәдениеттегі сарапаш, у билан тұғри мұносабатда бўлишни тақозо этди. Ахборот XXI асрда энг нодир капиталга айланади ва бу ўз навбатида инсонларга зарур ахборотлар узатып лиши тезлиги ва темпини ўзгартиради.

Иккинчидан, турли касб-фаолият соҳасида ишлаётган одамлар гурухининг күпайиши, улар ўртасида мұносабатлар ва алоқанинг долзарблиги ахборотлар тиғиз шароитда оддийгина муроқотни эмас, балки профессионал, билимдонлық асосидаги муроқотни талаб қылади. Умуман, XXI асрни корпорациялар асри бўлади, деб башорат қилаётган иқтисодчилар ҳам бу корпорация инсонларнинг ўзаро тил топишларига қаратилган малакаларининг ривожланган, мукаммал бўлиши ҳақида гапирмоқдалар. Ундан ташқари, бу каби корпоратив алоқа кўп ҳолларда бевосита юзмаюз эмас, балки замонавий техник воситалар — уяли алоқа, факслар, электрон почта, Интернет кабилар ёрдамида аниқ ва лўнда фикрларни узатишни назарда тутади. Бу ҳам ўзига хос муроқот малакаларининг атайлаб щакллантирилишини тақозо этади.

Учинчидан, охирги пайтларда шундай касб-хунарлар сони ортдики, улар социономик груп касблар деб аталиб, уларда «одам-одам» диалоги фаолиятнинг самарасини белгилайди. Масалан, педагогик фаолият, бошқарув тизими, турли хил хизматлар (сервис), маркетинг ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай шароитларда одамларнинг атайлаб муроқот билимдонлигининг оширилиши меҳнат маҳсулини белгилайди.

Шунинг учун ҳам муроқот, унинг табиати, техникаси ва стратегияси, муроқотга ўргатиши (социал психологик тренинг) масалалари билан шуғулланувчи фанларнинг ҳам жамиятдаги ўрни ва салоҳияти кескин ошди.

Шахслараро мұомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни

Аслида ҳар бир инсоннинг ижтимоий тажрибаси, унинг инсоний қиёфаси, фазилатлари, ҳаттоқи, нұқсанлари ҳам муроқот жараёнларининг маҳсулидир. Жамиятдан ажralган, муроқотда бўлиш имкониятидан маҳрум бўлган одам ўзида индивид сифатларини сақлаб қолиши мумкин, лекин у шахс бўлолмайди. Шунинг учун муроқотнинг шахс тараққиётидаги аҳамиятини тасав-

вур қилиш учун унинг функцияларини, бизнинг ҳаётимизда ба- жарадиган вазифаларини таҳлил қиласиз.

Ҳар қандай мулокотнинг энг элементар функцияси — сұх- батдошларнинг ўзаро бир-бируни тушунишларини таъминлаштыр. Бу ўзбекларда самимий салом-алик, сұхбатдошни очиқ юз билан кутиб олишдан бошланади. Ўзбек халқининг энг нодир ва буюк ҳислатларидан бири ҳам шуки, уйига биров кириб келса, албатта очиқ юз билан кутиб олади, күришади, сұрашади, ҳол-аҳвол сұрайди. Шуниси характерлық, таъзияга борган чөдә ҳам ана шундай самимиятли қабулни ҳис қиласиз. Бу каби бирламчи контакт усуллари бошқа миллат ва халқларда ҳам бор, яни бу жиҳат миллий ўзига хосликка эга.

Унинг иккинчи мұхим функцияси *ижтимоий тажрибага* асос солишидир. Одам боласи фақат одамлар даврасыда ижтимоийлаша- ди, ўзига зарур инсоний хусусиятларни шакллантиради. Одам боласининг йиртқич ҳайвонлар томонидан ўғриланиб кетилиши, сұңг маылум муддатдан кейин яна одамлар орасыда пайдо бўлиши фактлари шуни кўрсатганки, «маутлилар» биологик мавжудот сифатида ривожланаверади, лекин ижтимоийлашувда ортда Қолиб кетади. Бундан ташқари, бундай ҳолат боладаги билиш қобилиятларини ҳам чеклаши кўплаб психологик экспериментларда ўз исботини топди.

Мулокотнинг яна бир мұхим вазифаси — у одамни у ёки бу фаолиятга ҳозирлайди, руҳлантиради. Одамлар гуруҳидан узеклашган, улар назаридан қолган одамнинг қўли ишга ҳам бормайди. борса ҳам жамиятта эмас, балки фақат ўзигагина манфаат келтирилган ишларни қилиши мумкин. Масалан, кўплаб тадқиқотларда изоляция, яни одамни ёлғизлатиб қўйишни унинг руҳиятига таъсири ўрганилган. Масалан, узоқ вақт термокамерада бўлган одамда идрок, тафаккур, хотира, ҳиссий ҳолатларнинг бузилиши қайд этилган. Лекин атайлаб эмас, тақдир тақозоси билан ёлғизликтан маҳкум этилган одамларнинг мақсадли фаолиятлар билан ўзларини банд этишлари у қадар катта салбий ўзгаришларға олиб келмаслигини ҳам олимлар ўрганишган. Лекин барибир ҳар қандай ёлғизлик ва мулокотнинг этишмаслиги одамда мувозанатсизлик, ҳиссиётта берилувчанлик, ҳадиксираш, ҳавотирланиш, ўзига ишоңчсизлик, қайғу, ташвиш ҳисларини келтириб чиқаради. Шуниси қизиқки, ёлғизликтан маҳкум бўлганлар маылум вакт ўтгач овоз

чиқариб, гапира бошлашаркан. Бу аввал бирор кўрган ёки ҳис қилаётган нарсаси хусусидаги гаплар бўлса, кейинчалик нимагадир қараб гапиравериш эҳтиёжи пайдо бўлар экан. Масалан, бир М.Сифр деган олим илмий мақсадларини амалга ошириш учун 63 кун фор ичида яшаган экан. Унинг кейинчалик ёзишича, бир неча кун ўтгач, у турган ерда бир ўргимчакни ушлаб олади ва у билан диалог бошланади. «Биз, деб ёзади у, шу ҳаётсиз фор ичидаги танҳо тирик мавжудотлар эдик. Мен ўргимчак билан гаплаша бошладим, унинг тақдирини учун қайфура бошладим...»

Шахснинг мулоқотга бўлган эҳтиёжининг тўла қондирилиши унинг иш фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади. Одамлар, уларнинг борлиги, шу муҳитда ўзаро гаплашиш имкониятининг мавжудлиги факти қўпинча одамнинг ишлаш қобилиятини ҳам оширади, айниқса, гаплашиб ўтириб қилинадиган ишлар, биргаликда ёнма-ён туриб бажариладиган операцияларда одамлар ўз олдида турган ҳамкасбига қараб кўпроқ, тезроқ ишлашга куч ва қўшимча ирова топади. Тўғри, бу ҳамкорликда ўша ёнидаги одам унга ёқса, улар ўртасида ўзаро симпатия ҳисси бўлса, унда одам ишга «байрамга келгандай» келадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам американлик социолог ҳамда психолог Жон Морено асримиз бошлидаёқ ана шу омилнинг унумдорликка бевосита таъсирини ўрганиб, социометрик технологияни, яъни сўровнома асосида бир-бирини ёқтирган ва бир-бирини инкор қилувчиларни аниқлаган ва социометрия методикасига асос солган эди.

Шундай қилиб, мулоқот одамларнинг жамиятда ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятларининг ички психологик механизмини ташкил этади. Қолаверса, ҳозирги янги демократик муносабатлар шароитида турли ишлаб чиқариш қарорларини якка тартибда эмас, балки коллегиал — биргаликда чиқариш эҳтиёжи пайдо бўлганлигини ҳисобга олсан, одамларнинг муомала маданияти ва мулоқат техникаси меҳнат унумдорлиги ва самарадорликнинг муҳим омилларидандир.

Инсоний муомала ва мулоқотнинг психологик воситалари

Одамлар бир-бирлари билан муомалага киришар экан, уларнинг асосий кўзлаган мақсадларидан бири — ўзаро Сир-бирларига таъсир кўрсатиш, яъни фикр-ғояларига кўндириш, ҳаракатта

чорлаш, установкаларни ўзгартириш ва яхши таассурот қолдиришдир. *Психологик таъсир* — бу турли воситалар ёрдамида инсонларнинг фикрлари, ҳиссиётлари ва хатти-ҳаракатларига таъсир кўрсата олишдир.

Ижтимоий психологияда психологик таъсирнинг асосан уч воситаси фарқланади.

1. *Вербал таъсир* — бу сўз ва нутқимиз орқали кўрсатадиган таъсиримиздир. Бундаги асосий воситалар сўзлардир. Маълумки, нутқ — бу сўзлашув, ўзаро муомала жараёни бўлиб, унинг воситаси — сўзлар ҳисобланади. Монологик нутқда ҳам, диалогик нутқда ҳам одам ўзидағи барча сўзлар захирасидан фойдаланиб, энг таъсирчан сўзларни топиб, шеригига таъсир кўрсатишни хоҳлайди.

2. *Паралингвистик таъсир* — бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар. Бунга нутқнинг баланд ёки паст товушда ىфодаланаётганлиги, артикуляция, товушлар, тўхташлар, дудукланиш, йўтал, тил билан амалга ошириладиган ҳаракатлар, нидолар киради. Шунга қараб, масалан, дўстимиз бизга бирор нарсанни вайда бераётган бўлса, биз унинг қай даражада самимийлигини билиб оламиз. Куйиб-пishiб, очиқ юз ва дадил овоз билан «Албатта бажараман!», деса ишонамиз, албатта.

3. *Новербал таъсирнинг* маъноси «нугқсиз»дир. Бунга сұхбатдошларнинг фазода бир-бирларига нисбатан туттган ўризлари, ҳолатлари (яқин, узок, интим), қилиқлари, мимика, пантомимика, қарашлар, бир-бирини бевосита ҳис қилишлар, гашқи қиёфа, ундан чиқаётган турли сигналлар (шовқин, ҳидлар) киради. Уларнинг барчаси мuloқot жараёнини янада кучайтириб, сұхбатдошларнинг бир-бирларини яхшироқ билиб олишларига ёрдам беради. Масалан, агар учрашувнинг дастлабки дақиқаларида ўртоғингиз сизга қарамай, атрофга аланглаб, «Кўрганимдан бирам хурсандман», деса, ишонасизми?

Мuloқot жараёнидаги характерли нарса шундаки, сұхбатдошлар бир-бирларига таъсир Кўрсатмоқчи бўлишганда, даставвал нима дейиш, қандай сўзлар воситасида таъсир этишини ўйлар экан. Аслида эса, ўша сўзлар ва улар атрофидаги ҳаракатлар мухим рол ўйнаркан. Масалан, машхур америкалик олим Меграбян формуласига кўра, биринчи марта кўришиб турган сұхбатдошлардаги таассуротларнинг ижобий бўлишига гапирган гаплари 7%, пара-

лингвистик омиллар 38%, ва новербал ҳаракатлар 58% гача таъсир қиласкан. Кейинчалик бу муносабат ўзгариши мумкин албатта, лекин халқ ичидә юрган бир мақол тұғри: «Уст-бошга қараб кутиб олишади, ақлға қараб күзатишади».

Мулоқоттинг қандай кечиши ва кимнинг күпроқ таъсирга эга бўлиши шерикларнинг ролларига ҳам боғлиқ. *Таъсирнинг ташаббускори* — бу шундай шерикки, унда атайлаб таъсир кўрсатиш мақсади бўлади ва у бу мақсадни амалга ошириш учун барча юқорида таъкидланган воситалардан фойдаланади. Агар бошлиқ иши тушиб, бирор ҳодимни хонасига таклиф этса, у ўрнидан туриб кутиб олади, илтифот кўрсатади, ҳол-аҳволни ҳам қуюкроқ сўрайди ва сўнгра гапнинг асосий қисмига ўтади.

Таъсирнинг адресати — таъсир йўналтирилган шахс. Лекин ташаббускорнинг сұхбатта тайёргарлиги яхши бўлмаса, ёки адресат тажрибалироқ шерик бўлса, у ташаббусни ўз қўлига олиши ва таъсир кучини қайта эгасига қайтариши мумкин бўлади.

Мулоқот ва унга ўргатиш муаммолари

Охири йилларда «профессионализм» тушунчаси тез-тез ишлатилидиган бўлиб қолди. Чунки, жамиятда туб ислоҳотларни амалга ошириш, меҳнат унумдорлигини «инсон омили»ни такомиллаштириш ҳисобига ошириш давр талаби бўлиб қолди. Айниқса, одамларни бошқариш соҳасидаги профессионализмга катта эътибор қаратилмоқда. Жуда кўпчилик мутахассислар барча бажарадиган функциялари орасида одамлар билан тил топишиш, уларга таъсир кўрсатиш, улар фаолиятини тўғри ташкил қилиш ва бошқариш энг мураккабларидан эканлигини эътироф этмоқдалар. Одамлар билан нормал муносабатларни ўрната олмаслик, айниқса, бизнес соҳасида шерикларнинг ҳолатлари, кутишларини аниқлай олмаслик, ўз нуқтаи назарига ўзгаларни профессионал тарзда кўндира олмаслик, «биров»ни, унинг ички кечинмалари ва ўзига бўлган муносабатини аниқ тасаввур қила олмаслик амалий психологияда коммуникатив уқувсизлик, ёки дискоммуникация ҳолатини келтириб чиқаради. Бунда одамлар оддий тил билан айтганда, бир-бирларини тушунолмай қоладилар, шунинг оқибатида пишиб турган лойиха ёки яхши режа амалга ошмаслиги, бир неча ойларга чўзилиб кетиши мумкин.

Шунинг учун ҳам ҳозирги замон ижтимоий психологиясининг табиқий йўналишида, бошқарув психологиясида катта ёшли одамларни коммуникатив билимдонликка ўргатиш, уларда зарур коммуникатив малакаларни ҳосил қилишга катта аҳамият берилмоқда. Ҳар бир корхона, хусусий фирма ёки давлат муассасасини бошқарувчи менежер, раҳбар тайёрлаш муаммоси ана шу раҳбарларни, бошқарувчиларни психологик жиҳатдан одамлар билан ишлашга ўргатиш муаммосини четлаб ўтольмайди. Умуман, ҳозирги даврда ҳар қандай мутахассис -- врач, муҳандис, ўқитувчи, иқтисодчи, агроном, Курувчи, журналист, маданиятшунос ёки бошқалар ҳам коммуникатив малакаларга эга бўлмагунча, бозор муносабатлари шароитида тезда жамоага киришиб, кўпчилик билан тил топишиб, ўз профессионал маҳоратини кўрсата олмайди. Ҳар бир зиёли инсон бошқалар билан ҳамкорлик қилиш маҳорати ва санъатига эга бўлиши керак.

Бу вазифа одамларни муомала ва мuloқot этикасига ўргатишни ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб қўймоқда. Тўғри, мuloқotга киришиш-ижтимоийлашув жараёнида барча сифатлардан олдинроқ шаклланадиган қобилиятлардан, у табиий ва ҳаётий нарса. Бола тили жуда яхши чиқиб улгурмай, атрофидагилар билан актив мuloқotта кириша бошлайди. Лекин масаланинг парадоксал томони ҳам шундаки, йиллар ўтган сари онгли, ақлли одам ҳар бир гапини ўйлаб гапирадиган, ҳар бир қадамини ўйлаб босадиган бўлиб қолади, бу унинг жамиятдаги мавқенини белгиловчи воситадир. Бу мuloқotга киришишга руҳан тайёрланишнинг аҳамиятини ҳам одам англашини тақозо этади. Шундай қилиб, ана шу энг табиий ва бир қарашда оддий инсон фаолияти шу қадар мураккаб ва серқирраки, унинг механизмларини ўрганиш, гурухларда тўгри муносабатларни ташкил этиш ва одамларни самарали мuloқatга ўргатиш муаммоси бугунги ижтимоий психологиянинг мухим масалаларидандир.

Маълумки, гаплашаётган одамлар бири гапиради, иккинчиси тинглайди, эшигади. Мuloқotнинг самарадорлиги ана шу икки қирранинг қанчалик ўзаро мослиги, бир-биринъ тўлдиришига боғлиқ экан. Нотўғри тасаввурлардан бири шуки, одамни муомала ёки мuloқotга ўргатганда, уни фақат гапиришга, мантиқан асосланган сўзлардан фойдаланиб, таъсирчан гапиришга ўргатишади. Унинг иккинчи томони -- тинглаш қобилиятига деярли эътибор берилмайди. Машхур американлик нотиқ, психолог Дейл

Карнеги «Яхши сұхбатдош — яхши гапиришни биладиган әмас, балки яхши тинглашни биладиган сұхбатдошдир» деганда айнан шу қобиляйтларнинг инсонларда ривожланган бұлишини назарда туттан әди.

Тинглаш маҳораты

Мұтахассисларнинг аниклашларына, ишләёттән одамлар вактінің 45% и кимларнидір тинглашга сарф қылар экан, одамлар билан доимий мұлоқотда бұладиганлар — савдо ходимлари, алоқачилар, раҳбарлар, мұхбирлар ва бошқалар 35-40 % ойлик маошларини одамларни «tinglaganlari» үчүн оларканлар. Бундан шундай холоса келиб чиқадыки, коммуникациянинг әнг қыйин соңаларидан ҳисобланған тинглаш қобиляти одамга күпроқ фойда келтираркан.

Шунинг үчүн бұлса керак, немис файласуфи А. Шопенгауэр «Одамларни ўзингиз түгрингизде яхши фикрга зәт бұлишларини хоҳласанғиз, уларни тингланға деб ёзған экан. Дарҳақыт, агар сиз куюниб гапирсанғизу, сұхбатдошингиз сизни тингламаса, бошқа нарса билан овора бұлаверса, ундан ранжийсиз, нафақат ранжийсиз, балки у билан алоқани ҳам узасиз. Үқитувчи гапира-ёттән пайтда уни тингламаслик одобсизликнинг әнг көнг тарқалған күриниши деб баҳоланишини биласизми?

Нима үчүн биз күпинча яхши гапиравчы, сұзловчи бўла оламиз-у, яхши тингловчы бўла олмаймиз? Психологларнинг фикрича, асосий ҳалақит берувчи нарса — бу бизнинг ўз фикр-үйларимиз ва хоҳишларимиз оғушида бўлиб қолишимиздір. Шунинг үчүн ҳам баъзан расман шеригимизни тинглаёттандай бўламиз, лекин аслида ҳаёлимиз бошқа ертә бўлади. Тинглашнинг ҳам худди гапиришта ўхшаш техникасы, усулилари мавжуд. Уларнинг тури ҳам кўп, лекин асосан биз кундалик ҳаётда унинг икки усулини кўллаймиз: сўзма-сўз қайтариш ва бошқача талқин этиш. Биринчиси, сұхбатдош сўзларининг бир қисмини ёки яхлитича қайтариш орқали, шерикни кўллаб-куватлашни билдиради. Иккинчи усул эса — шеригимиз сўзларини тинглаб, ундағы асосий ғояни мухтасар, ўзимизнинг талқинимизда ифода этиш. Иккала усул ҳам шерик үчүн мұхим, чунки у сизнинг тинглаёттанингизни, ҳаттоқи, ундағы ғояларга қарши эмасли-

гингизни билдиради. Бундан ташқари, биз яхши тинглаётган бўлиб, «Йўғ-э?», «Наҳотки?», «Қара-я?», «Яша!» луқмалари билан ҳам сұхбатдошимизни гапиришга, янаям ўз фикрларини ойдинлаштиришга чақириб турамиз.

Демак, аслида биздаги гапираётган шахс етағчи, у сұхбатнинг мутлоқ ҳокими, деган тасаввур унчалик тўғри эмас. Яхши тинглашда ҳам шундай куч борғи, у сұхбатдошни Сизга жуда яқинлаштиради, ишончни түғдиради. Чунки, мuloқot жараёнидаги энг қимматли нарса — бу ахборотнинг ўзи. Тинглаётган одам маънили, яхши диалогдан фақат яхши, фойдалы муршуд олади. Гапирган эса аксинча, ўзидағи борини бериб, гапириштайдиган сұхбатдошдан «тескари алоқани» олиб улгурмай, ҳеч нарсалыз колиши ҳам мумкин. Шунинг учун мuloқotта ўргатишнинг мұхим йұналишларидан бири — одамларни фаол тинглаш -, бунда барча паралингвистик ва новербал омиллардан ўринли фойдаланишта ўргатишидир.

Профессионал тинглаш техникасига қуйидагилар киради:

- *актив ҳолат*. Бу — агар кресло ёки диван каби мебел бўлса, унга бемалол ястаниб ёки ётиб олмаслик, сұхбатдошнинг юзидан ташқари жойларига қарамаслик, мимика, бош чайқаш каби ҳаракатлар билан унинг ҳар бир сўзига құзиқаётганлигин гингизни билдиришини назарда гутади;
- *сұхбатдошга самимий қизиқыш билдириши*. Бу нафақат сұхбатдошни ўзига жалб қилиб, балки кейин навбат қолганда ўзининг ҳар бир сўзига уни ҳам күндиришининг самарали йўлидир.
- *ўйчан жисмлик*. Бу сұхбатдош гапираётган пайтда юзда масъуллият билан тинглаётгандай тасаввур қолдириши орқали ўзингизнинг сұхбатдан манбаатдорлигин гингизни билдириш йўли.

Агар биз сұхбатдошнимизни яхши, дикқат билан тингласак, бу билан биз унда ўз-ўзига ҳурматни ҳам тарбиялаймиз. Демак, тинглаш жараёни кўпчилик тасаввур қилгани каби унчалик пассив жараён эмас экан. Унинг мuloқotнинг самарали бўлишидаги аҳамияти ниҳоятда катта. Чунки, тинглаш қобиляти гапирувчи ни илҳомлантиради, уни руҳлантиради, янги фикрлар, ғояларнинг шакланишига шароит яратади. Шунинг учун маърузачи профессорнинг ҳар бир чиқиши ва маърузаси агар талабалар томонидан дикқат билан тингланса, бу педагогик мuloқotдан иккала томон ҳам тенг ютади.

Ижтимоий психологик тренинг

Агар мuloқотда иштирок этувчи икки жараён — гапириш ва тинглашнинг фаол ўзаро таъсир учун тенг аҳамиятини назарда тутсак, бу жараён қатнашчиларининг психологик саводхонлиги ва мuloқот техникасини эгаллашининг аҳамиятини англаш қийин бўлмайди. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологияда одамларни самарали мuloқотта атайлаб ўргатишга жуда катта эътибор берилади. Бу борадаги фаннинг ўз услуги бўлиб, унинг номи *ижтимоий психологик тренинг* (ИПТ) деб аталади. ИПТ мuloқот жараёнига одамларни Психологик жиҳатдан ҳозирлаш, уларда зарур коммуникатив малакаларни маҳсус дастурлар доирасида қисқа фурсатда шакллантиришдир. Энг муҳими ИПТ мобайнида одамларнинг мuloқот борасидаги билимдошлиги ортади.

Амалий мuloқот тренинги — ИПТнинг бир кўриниши бўлиб, у ёки бу профессионал фаолиятни амалга ошириш жараёнида зарур бўладиган коммуникатив малака, кўникма ва билимларни ҳосил қилишга қаратилган тадбирдир. Гуруҳ ва жамоаларда мuloқот тренинги воситасида музокаралар олиб бориш, иш юзасидан ҳамкорлик қилиш йўл-йўриқларини биргаликда топиш, катта аудитория олдида сўзлашга ўргатиш, мажлислар ўtkазиш, жанжалли, конфликтли ҳолатларда ўзини тўғри тутиш малакалари ҳосил қилинади. Бундаги асосий нарса — тренинг қатнашчилари онгига бировларни тушуниш, ўзини ўзга ўрнига кўя олиш, бошқалар манфаатлари билан ўзиникини уйғунлаштира олиш ғояси ни сингдиришдир. Тренинглар мобайнида *гуруҳий мунозаралар, ролиши ўйинларнинг* энг оптималь варианtlари синаб, мациқ қилинади.

Одатда ижтимоий тренинг шахсдаг ёки бу ижтимоий муламмоларни ҳал қилишда жиддий қийинчиликка учраган шароитларда ўtkaziladi. Яъни, тренингнинг ташаббускори кўп ҳолларда ёлғизлик, уятчанлик, торгинчоқлик ёки турли деперессиялар туфайли қийналиб қолган шахс бўлади. Маҳсус ташкил этилган коммуникатив машқлар мобайнида у бу ҳолатлардан чиқиб кетиш йўлларига ўргатилади.

Масалан, психологлар томонидан ташкил этилган психологик ёрдам шахобчалари, «Кризис Марказлари», «Ишонч таянч масканларида» бундай шахслардан иборат гуруҳ билан маҳсус дастурлар ёрдамида психолог ёки ижтимоий ходим ишлайди. Гуруҳда ташкил этилган мuloқот муҳитида олам ўзидаги ишончсизлик, торгин-

чоқык каби салбий сифатлардан ҳолос бўлиш имконияти бўлади ва у ўзини аввалгига нисбатан ижобийроқ идрок қила бошлайди.

Ёшларнинг тренинг машғулотларига келишига сабаб бўладиган омиллардан энг кўп тарқалгани — бу улардаги қарама-қарши жинс вакиллари билан гаплашишда торгинчоқликлари, профессор ўқитувчига ўз фикрини баён этишга қийналишлари ёки кўтчилик-омма олдида гапиришда ўзини йўқотиб қўйиш каби ҳолатлардан чиқишидир. Бундай шароитларда ўча ўкув маскани ёки ташкилот қошида агар психологик ёрдам ташкил этилган бўлса, психологлар улар учун маҳсус машғулотлар уюштириб, ҳар бирининг индивидуал муаммолари характеристидан келиб чиқсан ҳолда зарур ижтимоий кўникмалар ҳосил қилишга мұяссар бўладилар. Ижтимоий психологик тренинг гарбда жуда кенг тарқалган амалий ишлардан ҳисобланади. Ўзбекистонда тайёрланётган амалиётчи психологлар ҳам халқимизга ушбу йўналишда ҳам мададкор бўладилар ва ташкилот ҳамда муассасалар бундай хизматларга ишонч билдириб, уларнинг фаолият кўрсатишлари учун керакли щарт-шароитларни яратадилар деган умиддамиз.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

1. И. А. Каримов. Баркамол авлод - Ўзбекистон келажагининг пойдевори. -Т., 1997.
- 2 Аҳлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. -Т., 1990.
- 3 Головин Б. Н. Основы культуры речи. -М., 1988.
- 4 Иброҳимов ва бошқ. Ватан тўйғуси. -Т., 1996.
- 5 В. Каримова., Ф. Акрамова. Психология. Маъruzalар матни. -Т., 2000.
- 6 В. Каримова. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. -Т., Университет, 1999.
- 7 В. Каримова. Аудиторияда бахс-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик технологиялари. -Т., 2000.
- 8 Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. -М., 1990.
- 9 Климов Е.А. Психология профессионала. -М., 1997.
10. Н. Комилов. Тасаввур ва комил инсон аҳлоқи. -Т., 1996.
11. Крижанская Ю.С. Третьяков В.П. Грамматика общения. -Л., 1990.
12. Майерс Д. Социальная психология. -М., 1997.
13. Мексон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. -М., 1992.
14. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. -М., 1990.
15. Г. психология. Учебник. Под ред А. Крылова -М., 1998
16. Психология менеджмента. Под ред. Г.С. Никифорова. -СПб, 1997.

VIII БҮЛИМ

ГУРУХНИНГ ШАХСГА ТАЪСИРИ ВА ШАХСЛАРАРО ЎЗАРО МОСЛИК МУАММОСИ

Шахс ва гуруҳ. Шахс учун референт бўлган гуруҳ

Олимларнинг ҳисобларига кўра, Ер юзида нафакат 5,5 миллиардга яқин алоҳида индивидлар, балки улардан иборат бўлган 200 га яқин миллий-давлатчилик тузилмалари, 4 миллионга яқин аҳоли пунктларидан иборат географик ҳудудлар, 20 миллиондан зиёд иқтисодий уюшмалар, юзлаб миллионли турли расмий ва норасмий ташкилот ва муассасалар (оила, мачит, черков, тураржой ширкатлари ва ҳоказо) мавжуд бўлиб, уларнинг алоҳида шахсларга таъсирини билиш муҳим масаладир.

Одамлар ўртасидаги ёки бошқача қилиб айтганда, шахслараро муносабатлар асосан гуруҳ шароитида, шахс маълум инсонлар даврасида, гуруҳида, жамоада бўлган тақдирда рўй беради. Шунинг учун ҳам мутахассислар жамоаларда рўй берадиган шахслараро таъсирининг қонуниятлари ва механизмларини билишлари ва уларни гуруҳда одамлар меҳнатини ташкил этишда, албатта инобатта олишлари керак.

Ҳар бир шахснинг феъл-атворида, хатти-ҳаракатларида у мансуб бўлган миллат, ҳалқ, ҳудуд, профессионал тоифа, меҳнат қиласидан жамоаси, яқин атрофдаги муҳим гуруҳи, оиласининг таъсиридан пайдо бўлган сифатлари ва хусусиятлари бўлади. Тарихий шарт-шароит, давр, давлат тузими ва ўша жамиятдаги сиёсий, иқтисодий ва мағкуравий таъсири ҳар ҳақида юқорида гапирган эдик. Бу таъсири *макро босқичдаги таъсирлар* деб аталиб, яқин муҳитнинг таъсири — *микро босқичдаги таъсирлар* деб юритилишини эслатиб ўтамиш. Иккала босқичдаги таъсирлар ҳам ижтимоий психологик нуқтаи назардан аҳамиятли ва тарбиявий мөхиятга эгадир. Чунки ҳар бир шароитда шахс ўзига хос ижтимо-

ий ролларни бажаради ва ўзининг «қиёфасини» намоён этади. Мөхнат жамоасида профессионал ролларни бажариш жараёнидаги хулқатвори шахснинг маънавий ва психологик кўринишидаги асосий омил бўлиб, катта ёщдаги одам психологиясини тубдан ўзгартириш учун унинг профессионал фаолиятини ҳам ўзгартириш керак, дейилади.

Шундай қилиб, шахсга бир вактнинг ўзида турли ижтимоий гуруҳларнинг таъсири бўлиб туради. Тўгри, маълум даврда бир ижтимоий гуруҳнинг шахсга таъсири сезиларлироқ ва аҳамиятлироқ, иккинчисиники эса сал камроқ бўлади. Масалан, ўкувчилик йилларида мактабдаги ўкувчилар гурухининг таъсири маҳалладаги ўртоқлар даврасиникидан кучлироқ бўлиши, янги хонадонга келин бўлиб тушган қиз учун янги оила мухитининг таъсири талабалик гурухиникидан кучлироқ бўлиши табиий. Лекин ҳар бир алоҳида дақиқада биз доимо маълум гуруҳлар таъсирида бўламиз.

Хўш, гурухнинг ўзи нима? Гуруҳ — маълум ижтимоий фаолият мақсадлари асосида тўпланган, мулоқот эҳтиёжлари қондириладиган инсонлар уюшмасидир. Содда қилиб айтадиган бўлсак, гуруҳ — икки ва ундан ортиқ одамлар ўзаро муомала қиласидиган ва бир-бирларига таъсир қиласидиган уюшмадир. Демак, гуруҳ учун иккита асосий мезон мавжуд: бирор фаолиятнинг бўлишилиги (мөхнат, ўқиши, ўйин, мулоқот, майший манфаатлар) ҳамда у ерда одамларнинг ўзаро мулоқоти учун имкониятнинг мавжудлиги.

Ҳар бир шахс учун тараққиётнинг ҳар бир алоҳида босқичида шундай одамлар гурухи бўладики, у уларнинг ниятлари, қизиқишлиари, ҳаракат меъёрлари, ғоя ва фикрларига эргашишга тайёр бўлади, ҳаракатларидан андоза олади, уларга тақдид қиласиди. Бундай гуруҳ психологида референт гуруҳ деб аталади. Америкалик социологлар референт гуруҳларнинг бир неча турларини фарқлайдилар.

Норматив гуруҳлар — бу шахс учун шундай инсонлар гуруҳи-ки, уларнинг меъёрларини у маъкуллайди, уларга амал қилишга ҳамиша тайёр бўлади. Бундай гуруҳларга биринчи навбатда оиласи, диний ёки миллий уюшмаларни, профессионал гуруҳларни киритиш мумкин. Масалан, ўзбек халқи учун дастурхон атрофига ўтирган заҳоти юзга фотиҳа тортиш, мезbonларнинг мөҳмонларга «Хўш келибсизлар» дейишлари норма ҳисобланади ва ҳар бир оиласда шундай ҳаракатларга нисбатан ижобий установка шаклланади. Бунда бола учун референт ролини ота-онаси, катталар, маҳалладаги хурматли инсонлар ўйнайди.

Қиёслаш гуруҳлари — бу шундай гуруҳки, шахс ўша гуруҳга киришни, унинг маъқуллашига муҳтож бўлмайди, лекин ўз ҳаракатларини йўлга солища унга асосланади ва коррекция қиласиди. Масалан, талабалар гуруҳида шундай ёшлиар бўлиши мумкинки, шахс улар билан умуман мулокотда бўлмайди, уларнинг фикрлари ёки қараваларини ёқламайди, лекин бу гуруҳ айнан ўшаларга ўхшамаслик ва ўз устида кўпроқ ишлашга ўзини сафарбар қилиш учун керак ёки талаба ёшлиар сессия якунларига кўра дифференциал стипендия оладилар. Ўргача ўзлаштирувчи талаба учун «ҳамма талабалар» оладиган стипендия миқдорини назарда тутиб, ўзини тинчлантиради, аълочи эса, ўзиникини нафақат оддий, ўргачалар билан балки, давлат стипендиялари оладиганлар билан ҳам солиштиради. Кўрсатгичлар қанчалик юқори бўлса, шунга мос даъвогарлик даражаси ҳам юқори бўлади, шахснинг қиёслаш гуруҳлари ҳам ортиқроқ бўлади.

Негатив гуруҳлар — шундайки, шахс уларнинг хатти-ҳаракатларидан атайлаб воз кечади, чунки улар ўзини қаравалардан мутлоқ фарқ қиласиди. Масалан, икки кўшни бир-бири билан муросалари келишмаса, ҳаттоқи, деворларини оқлашда ҳам бири танлаган рангни иккинчиси танламайди. Бири «оқ» деса, иккинчиси — аксинча, «қора» деб тураверади.

Гуруҳларнинг турлари

Кундалик ҳаётда шахс мулокотда бўладиган, вактини биргаликда ўтказадиган кишилар гуруҳи ҳам турли хил бўлади. Масалан, агар одамлар кўчада тасодифий ҳодисани томошабини бўлиб туришган бўлса, уларни психология тилида гуруҳ эмас, агрегация (оломон) деб аташади. Ҳақиқий гуруҳ учун ўша одамларнинг барчасига алоқадор умумий фаолият ва ҳамкорлик қилиш, бир-бирларига гаъсир кўрсатиш имконияти бўлиши керак. Америкалик психолог Ч. Кули ҳамкорликнинг даражаси мезонига кўра гуруҳларни бирламчи ва иккиламчи турларга бўлиб ўрганишни тақлиф этган эди. *Бирламчи гуруҳда* шахслараро ўзаро таъсир «юзмажюз, бевосита» рўй беради. Масалан, оила даврасидаги, синфдаги, ҳисобчилар хонасида ўтирганлар бирламчи гуруҳга мисолдир.

Иккиламчи гуруҳларда ҳар доим ҳам одамларнинг бевосита мулокотда өутиш имкониятлари бўлмайди. Улар ўртасидаги муносабат ва

ўзаро таъсир билвосита бўлади. Масалан, йирик бир ташкилотдаги тизимлар орқали мулоқот, касаба уюшмасига бирлашган одамлар, «Фидокорлар миллтий демократик партияси» аъзоларининг боғлиқлиги иккиласми гуруҳга мисол. Уларда ҳам умумийлик бўлади, масалан, ўша партияни оладиган бўлсак, улар Қашқадарёда бўладими, Фарғонадами, барибир умумий ғоя атрофида бирлашишади, аъзалик бадалларини вақтида тўлаб туришади, сайлов оиди кампанияларида бир-бирларини қўллаб-куватлаб турадилар.

Кўпинча гуруҳларни расмий ва норасмий турларга ҳам бўлиб ўрганишади. *Расмий гуруҳдаги* муносабатлар расмий меъёрлар ва хуқуқ бурчлар тизими билан белгиланган бўлади. Масалан, гурухда бошлиқ билан ходимлар ўртасидаги муносабатларни таъминловчи гуруҳ расмий бўлса, *норасмий* — ички, бевосита психологик муносабатларни таъминловчи гуруҳ ҳисобланади. Масалан, дўстлар гуруҳи, ёки талабалар гуруҳидаги барча қизларнинг танаффус пайтидаги мулоқот гуруҳи.

Турли гуруҳлар инсон ҳаётида бир неча функцияларни бажарадилар: а) ижтимоийлаштирувчи функция; б) инструментал, яъни, аниқ меҳнат функцияларни амалга оширишга имкон берувчи муҳит; в) экспрессив — одамларнинг ўзгаларни тан олишлари, хурматга сазовор бўлиш, ишонч қозонишини таъминлаш; г) қўллаб-куватлаш, яъни, қийин пайтларда, муаммолар пайдо бўлганда одамларни бирлаштириш функцияси.

Р. С. Немов кичик ижтимоий гуруҳларнинг қўйидаги классификациясини таклиф этган.

II-жадвал

КИЧИК ГУРУҲЛАРНИНГ ТУРЛАРИ	
Шартли (номинал)	Реал (ҳақиқий)
Табиий	Лаборатория типли
Формал (расмий)	Ноформал (норасмий)
Кучсиз ривожланган	Кучли ривожланган
Корпорация	Жамоалар
Референт	Нореферент

Гурухга бирлашишдан ҳар бир шахс учун манфаатдорлик бор албатта. Аввало, одамлар қандайdir мақсадларини амалга ошириш учун ва нимагадир эга бўлиш мақсадида гурухга бирлашадилар. Гуруҳ ёки жамоанинг аъзоси эканлигини, ўша умумийликнинг бир бўлаги эканлигини ҳис қилиш ҳам инсонга ишонч ҳиссини беради. Иккинчидан, одам ўзига ўхшаш кимсалардан маълум маълумотларни олиш, билим, малака ва қўникмаларга эга бўлиш учун бирлашади. Масалан, боғча гуруҳидан тортиб, илмий жамоадаги олимлар ана шу мақсадни кўзлайдилар. Учинчидан, одам жамиятда ўзини ёлғиз ҳис қилмаслик, ўз хатти-ҳаракатларининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун ҳам у ёки бу гуруҳларга аъзо бўладилар. Ниҳоят, шахснинг истиқболни кўзлаган ҳар қандай ниятларининг амалга ошишида ҳам у бошқаларнинг қўллаб-куватлашига муҳтож бўлади. Демак, гуруҳнинг туридан қатъий назар, айни бир мақсад ва ижтимоий тасаввурлар шахсни гуруҳлар таркибида бўлиш ва унинг таъсиридан баҳраманд бўлишга мажбур қиласди.

Гуруҳ ўлчамлари ва унинг тизими

Гуруҳлар улардаги одамлар сонига кўра *катта ва кичик гуруҳларга* бўлинади. Психологияда кўпроқ кичик гуруҳлар ўрганилади. Уни неча киши ташкил этиши, неча кишининг ҳамкорликдаги фаолияти кўпроқ самара бериши масаласи амалий аҳамиятга эгадир. Кўпчилик олимлар гуруҳнинг бошланғич нуқтаси сифатида миқдор жиҳатдан икки кишини — *диадани* тан олишади. Поляк олими Ян Шепаньский бунга қўшилма-да (унинг фикрича камида уч киши — триададан бошланад.), ҳар қалай диада ўзига хос уюшма сифатида тан олинган. Масалан, янги оила куриб, бирга яшаётган кишилар, севишганлар, икки дўст — ўзига хос кичик гуруҳ. Ҳар қандай кичик гуруҳга хос сифат шуки, унинг аъзолари бир-бирлари билан бевосита мулокотга киришиш, «юзмайоз» бўлиш имкониятга эга бўлади. Ҳар бир киши учун шу гуруҳ жуда аҳамиятли бўлиб, унинг меъёрларига ўзи хоҳлаб-хоҳламай бўйсuna бошлайди. Кичик гуруҳнинг чегараси масаласи ҳам кўп муҳокама қилинади.

Г. М. Андреева бу чегарани 12-15 киши деб ҳисобласа, америкалик Морено ўз вақтида бу чегарани 30-40 гача сурган эди.

Лекин бизнингча, унинг юқори чегараси неча киши бўлишидан қатъи назар, ўзаро бевосита мулокот имкониятини бериши ва ҳар бир аъзо бир-бирига таъсир кўрсата олиши керак.

Катта гуруҳлар миқдор жиҳатдан кўпчиликни ўз ичига олган инсонлар жамоаси бўлиб, уларнинг ҳар бир аъзоси кичик гуруҳдагилардан фарқли ўзаро бир-бирлари билан мулокотда бўлиш имкониятига эга бўлавермайди. Масалан, Ўзбекистон Миллий Университети жамоаси катта гуруҳ. Уни ташкил этувчи талабалар, магистрантлар, аспиранту-докторантлар, профессор-ўқитувчилар, техник ходимлар ва хўжалик ходимлари — бу минглаб инсонлар гуруҳидир. Уларнинг барчасини бирлаштирувчи мақсадлар муштарак, умумий макон борлиги уни яхлит гуруҳ деб аташга имкон беради, лекин унинг барча аъзолари бир-бирларини танимасликлари, ҳамокорликда бир-бирларига таъсир кўрсата олмасликлари мумкин. Худди шундай — катта гуруҳларга Ўзбекистон аҳолисини, ўзбек ёшларини, байрамда кўчага чиққан ҳалойиқни мисол келтириш мумкин. Демак, катта гуруҳларнинг бошлиғи чегараси 30-40 кишидан ортиқ бўлса, унинг охирги кўрсатгичи ҳақида гапириш анча мушкул бўлади.

Ҳар бир гуруҳ ўзига хос психологик тизимга ҳам эга. Уни ташкил этувчи элементлар нисбатан барқарор бўлиб, улар гуруҳ аъзолари хулқ-авторини мувофиқлаштириб туради. Аввало гуруҳнинг *мақсадини* ажратиш керак. Мақсад — одамларни жамоа меҳнати атрофига уюштириб, бирлаштирувчи психологик элементлар. Масалан, барча талабаларнинг мақсади -- ўқиш, профессионал малака ортириб, мутахассис бўлиб етишиш.

Гуруҳнинг *автономлиги даражаси* ҳам маълум аҳамиятга эга омил, чунки ҳар бир аъзо умумий мақсад асосида бирлашган бўлса ҳам, уларнинг ҳар бирининг ўз бурч ва вазифалари бор ва шу нуқтаи назардан ҳар одам ўз имкониятларини ўзича ишга солиб, ўзаро муносабатларга сабаб бўлади.

Гуруҳнинг психологик тизимга таъсир этувчи омилларига яна уларнинг жинсий, ёш жиҳатдан, маълумоти ва малакаси нуқтаи назаридан фарқ қилувчи ва уйғунликни ташкил этувчи омиллар ҳам киради.

Гуруҳнинг *уюшганлиги* ҳам динамик кўрсатгичлардан бўлиб, шу нуқтаи назардан ҳар бир гуруҳ бир-биридан фарқ қиласи. Масалан, одамлар ҳамкорликда бажараётган ишнинг қизиқарли

ва ҳамма учун манфаатли эканлиги, гуруҳ меъёрларининг аъзолар томонидан умуман олганда қабул қилиниши, қадриялар тизимини тасаввур қилишдаги фикрлар мослиги уошқоқликнинг мезонларишир.

Гурухнинг тизими яна унинг катта-кичиллигига ҳам боғлиқ. Масалан, 5-10 кишидан иборат гуруҳдаги муносабатлар яхшироқ, уйғунроқ ва фаолият самаралироқ ҳисобланади. Чунки бундай гурухларда норасмий мулоқот учун маъқул шароит мавжуд бўлади. Бундай гурухларда «гурухбозлик» деган иллат ҳам бўлмайди. Гурухнинг ҳажми ортиб борган сари уларда расмиятчилик, расмий юзаки муносабатлар кўпаяди ва бу одамлар ўртасидаги инсоний муносабатларда ўз аксини топади.

Жамоаларда шахслараро психологик ўзаро мослик

Гурух ҳаёти ва ундаги аъзоларнинг ўзларини яхши ҳис қилишлари кўп жиҳатдан уларнинг ҳамкорликда ишлай олишлари ва бир-бирларига ижобий муносабатда бўла олишларига боғлиқ. Бу ҳодисани тушунтириш учун психологияда психологик мослик тушунчаси мавжуд. *Психологик мослик деганда*, гуруҳ аъзолари сифатлари за Қараашларининг айнанлиги эмас, балки улар айrim сифатларининг мос келиши, қолганларининг керак бўлса, тафовут қилиши назарда тутилади. Мосликнинг мезони сифатида рус олими Н. Обозов қуйидагиларни ажратади:

- а) фаолият натижалари;
- б) аъзоларнинг сарфлаган куч-энергиялари;
- в) фаолиятдан қоникиш.

Бундан ташқари, фанда асосан икки хил ўзаро мослик фарқланади: *психофизиологик ва ижтимоий психологик*. Биринчи ҳолатда фаолият жараёнида одамларнинг биг' хил ва мос тарзда ҳаракат қила олишлари, реакциялар мосли: а, иш ритми ва тезлигидаги уйғунликлар назарда тутилса, иккинчисида ижтимоий хулқдаги мослик — установкалар бирлиги, эҳтиёж ва қизиқашлар, қараашлардаги монандлик, йўналишлар бирлиги назарда тутилади. Биринчи хил мослик кўпроқ конвойер усулида ишланадиган саноат корхоналари ходимларида самарали бўлса, бу олийгоҳ ўқитувчилари, ижодий касб ҳаларида иложи йўқ ва бўлиши мумкин эмас, уларда қўпроқ ижтимоий психологик мосликнинг аҳамияти каттадир.

Үтказилған тадқиқттар психологик мосликтин күплаб қиралари бўлиши мумкинлигини исбот қилди. Асосан шуни унумаслик керакки, қайси фаолият ва унинг мақсади одамларни бирлаштирган бўлса, ўша мақсадни идрок қилиш ва биргаликда англаш истагида уйғунликтинг бўлиши катта тарбиявий аҳамиятта эга бўлади.

Гурухий қарорлар қабул қилишда ўзаро мослик ва ўзаро таъсир масаласи

Гурухда одамларнинг бир-бирларини ёқтиришлари ёки аксинча, инкор қилишлари кўпинча турли хил қарорлар қабул қилиш жараёнида рўй беради. Гурухий қарорлар қабул қилиш индивидуал қарорлар қабул қилиш жараёнидан тубдан фарқ қилмайди. Иккаласида ҳам аввал муаммо аниқланади, маълумотлар тўпланади, бир нечта таклифлар илгари сурилади ва ниҳоят, энг маъкули қабул қилинади. Лекин гурухда бу жараён психологик нуқтаи назардан бироз бошқачароқ кечади ва низолар кўпинча айнан шу жараён билан боғлиқ бўлади.

Америкалик психолог Т. Митчеллининг фикрича, ўзаро таъсир гурух шароитида куйидаги омиллар воситасида рўй беради:

- 1) айрим аъзолар бошқаларига нисбатан кўпроқ гапиришга мойил бўладилар;
- 2) юқорироқ мавқега эга бўлган шахслар қарорлар чиқариш жараёнида ҳам бошқаларга тазийқ үтказишади;
- 3) гурухда асосий вақт ўзаро фикрлардаги келишмовчиликларнинг олдини олишга кетиб қолади;
- 4) гурухда айрим одамлар таъсирида асосий мақсаддан четлаш ва мақсадга номувофиқ қарорлар қабул қилиш ҳоллари кузилилади;
- 5) барча аъзолар ўzlари сезмаган ҳолда кўпчилик фикрига (конформлийк) берилешлари ва гурух таъсирига тушиб қоладилар. Шунинг учун ҳам баъзан мажлисни олиб борувчи раис кун тартибини эълон қилган бўлса-да, ундан чалғиб кетиши ва ўринсиз қарорлар қабул қилиши мумкин.

Лекин гурухий қарорлар қабул қилиш жараёнининг энг катта ижобий томони шундаки, унда кўплаб фикрлар туғилади ва ўргага ташланади. Бу фикрлар шундай шароит яратадики, охир-оқибат

алоҳида индивидуал фикрлардан бироз бўлса-да, фарқ қиласиган оригинал янги фикр пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам раҳбарлик санъати кўпчилик фикрига таянган ҳолда охирида энг маъқул қарорга кела олишдир. Лекин салбий томони шундаки, гурухий музокара ва қарорлар қабул қилиш жараёни баъзи аъзоларда лоқайдлик («Менга нима, улар гапиришяпти-ку» каби), ташаббус-сизлик («Барибир менини қабул қилинмайли, гапириб нима қилдим?» каби) иллатларини ҳам пайдо қилиши мумкин. Бу ўша муҳитда айрим одамлар фикри доимо қўллаб-қувватланган, айрим одамларга эътибор, имтиёз берилган шароитларда раҳбарнинг айби билан рўй беради.

Хоффман ўз экспериментларида гурухий қарорлар қабул қилишга гурухнинг таркиби таъсир қилиш мумкинлигини исбот қилган. Унинг фикрича, яхши, сифатли, ижобий фикрлар ва қарорлар гурух таркиби ҳар хил (гетероген таркиб) бўлган шароитларда унинг таркиби бир хил (гомоген) бўлгандан анча кўп ва сифатли бўлади. Гомоген гуруҳларда (масалан, тахминан бир хил ўзлаштирадиган талабалар гурухи) қарорлар қабул қилиш мобайнида конфликтларнинг кам бўлиши ва қарорлар тезда қабул қилиниши аниқданган.

Ҳар қандай қарорлар қабул қилиш жараёни психологик жиҳатдан *таваккалчилликка* асосланиши ҳам исботланган. Лекин, таваккалчиллик даражаси гуруҳ шароитида индивидуал ҳолатдан анча паст бўлар экан. Ўртача гуруҳ аъзосининг бу ўриндаги фикри: «Таваккал шу гапни айтайчи, номаъкул бўлса, гуруҳ борку, улар маъкуллашганку?». Демак, гуруҳ шароитида қабул қилинган ҳар қандай қарор моҳияттан ижтимоий характерли бўлиб, унинг тўғри ва фойдали, натижали бўлишида раҳбарнинг — бошловчининг роли катта бўлади.

Гуруҳдаги психологик муҳит ва уни ўрганиши

Гуруҳ ва жамоалар тўғрисида гап кетганда, кўпинча унинг «маънавий муҳити», «психологик муҳити» деган иборалар ишлатилади. Чунки, бу нарса ўша ердаги ишнинг яхшилиги, фаолиятнинг самараси билан боғланади. *Ижтимоий психологик муҳит* деганда, биз ўша гурухнинг аъзолари фикрлари, ҳиссиётлари, дунёқараши, установкалар ва ўзаро муносабатларидан иборат бўлган эмо-

ционал-интеллектуал ҳолатни тушунамиз. Бу ұржындағи асосий омыл — бу аъзоларнинг ўзаро муносабатларидир. Мәдениет, ўзаро муносабатлар иш юзасидан, фаолият мақсадлари ва мазмуни білінч ҳамда бевосита бир-бирларини ектириш-ектирмасликка асосданған инсоний эмоционал ҳиссияттар күринишида бўлиши мумкин. Профессионал фаолиятни бажариш жараёнида табиий биринчи типли муносабатлар устувор бўлиб, иккинчиларининг характеристики биринчисидан келиб чиқади. Дўстлар тўпланган даврадаги муҳит эса аксинча, бевосита симпатияларга таянади.

Ижтимоий психологияда ана шундай психологик муҳитни экспериментал тарзда үрганишга катта эътибор берилади. Энг кенг тарқалган усуллардан бири социометрия бўлиб, унинг асосчиси америкалик олим Жон Морено ҳисобланади. Социометрия лотинча «*so ciefas*» — жамият, ва «*metreο*» — ўтчайман сўзларидан олингани бўлиб, гурухдаги шахслараро муносабатларни ўлчашига қаратилган техникаиди. Назарий социометрия унинг муаллифи фикрича, жамиятдаги барча низолар, муаммоларни ечишнинг усулларидан бири — инсонлар ўртасидаги муносабатларни үрганиши ва шунга кўра, жамиядда ўзгаришларни амалга ошириш керак, деган ғояги асесланади. Амалда эса ҳар бир жамоаларда маҳсус социометрик сўровлар ўтказилади ва унинг натижалари ташкилий жараёнилардаги инобатга олинади.

Лекин охирги пайтларда социометрияга қарашлар бироз ўзгарган, унинг юзлаб модификациялари, турлари ишлаб чиқилди. Аҳамиятлиси шуки, уни ҳақиқатан ҳам гурухдаги мәннөвий-психологик муҳитта таъсир этувчи эмоционал муносабаттарни аниқлашда мутахассис томонидан ишлатиш мумкин. Бунда ҳар бир гурух аъзоси танлов шароитига солинади, яъни у, у ёки бу шароитда, вазиятда ёки фаолиятни бажарицда ўзига ёққан (ёқмаган) ҳам шеригини гурухдошлари орасидан танлаши керак. Масслан, мактаб ўқувчиларига «Ким билан бирга дарс тайёрлашни хоҳлардинг?», «Ким билан мактаб ер участкасидаги хашарда ёнма-ён туриб ишлашни истардинг?», меҳнат жамоаларига эса «Бошлиқ томонидан берилган мухим топшириқни икки киши бажариши керак бўлса, шерикликка кимни олган бўларзингиз?», талабаларда «Хорижга ўқишига юборишса, гурухдошларингдан кимлар сизга шерик бўлишини истайсиз?» каби саводлар билан мурожаат қилинади. Сўров аноним бўлиб, ҳар бир иштирокчи 3-5 тагача

танлаш хуқуқига эга бўлади. Натижалар жадвалга солиниб, қайта ишланади ва ҳаттоқи, график тарзида чизилади. Куйида меҳнат жамоасида қўлланилиши мумкин бўлган социометрик тестдан бири ҳавола этилган.

Тест учун куйидаги саволларни таклиф этиш мумкин:

1. Гурухингиздаги одамлар орасидан бевосита Сиз билан ишлашни хоҳлаган уч кишининг номини ёзинг:

1. _____

2. _____

3. _____

2 Сиз билан бирга ишлайдиган ҳамкасбларингиздан кимлар билан бирга бўш вақтингизни ўтказишни хоҳлардингиз (уч киши):

1. _____

2. _____

3. _____

3 Ҳамкасбларингиздан ўз ишини зўр маҳорат билан бажарадиган уч кишининг номини ёзинг:

1. _____

2. _____

3. _____

Методика гуруҳдаги одамлар бир-бирларини яхши билган тақдирдагина ўтказилади. Маълумотларни қайта ишлаш ҳар бир ходимнинг тўплаган таъловларини санаш ва таҳмил қилишга асосланади. Улар асосида гуруҳдаги лидерни ва лидерлик стилини аниқлаш мумкин.

Социометрия корхона таркибида кадрлар захирасини шаклантириш, ҳар бир ходимнинг рейтингини аниқлаш орқали уларда лидерлик сифатларининг борлигини ўрганишга имкон беради.

Ижтимоий таъсири, лидерлик ва конформизм ҳодисалари

Гап гуруҳнинг ҳар бир алоҳида шахс руҳиятига таъсири тўғрисида борар экан, ижтимоий психологияда бу нарсаларни тушунириб берувчи маҳсус ҳодисалар мавжуд. Масалан, шундай ҳолатни тасаввур қилинг: Сиз кимларнингдир даврасидасиз. Улар Сизга ғаним ҳам эмас, сиз билан рақобат

ҳам қилмаяптилар, сизни мақташгани ҳам йўқ, аксинча, жазолашгани ҳам йўқ. Ҳаттоқи, улар Сизга бефарқлар. Лекин айни пайтда бир макон ва вақтда биргасиз. Ана шундай инсонларнинг яқинингизда бўлишлари Сизга қандай таъсир қиласди? «Уларнинг мен билан ишлари бўлмаса, менга қандай таъсир қилиши мумкин?» деб эътироҳ билдиришга шошилманг. Гап шундаки, бизнинг олдимиизда бир вақтда умуман бирор инсоннинг бўлиши фактининг ўзи барибир, бизга маълум таъсирини ўтказади.

Ижтимоий психологияда ана шундай кимнидир кимгадир очиқ ёки яширин таъсир кўрсата олиш ҳодисаси фасилитация ҳамда ингибиция ҳодисалари орқали тушунтирилади. Фасилитация инглизча *«facilitate»* сўзидан олинган бўлиб, «енгиллаштиromoқ» деган маънони англатади. Бошқача қилиб айтганда, ўзгаларнинг борлиги туфайли шахс фаоллигининг орниши, ишининг енгиллашуви ва самарадорлигининг ортишин тушунтириш учун американлик психолог Оллпорт (F.W. Allport, 1920) бу терминни фанга киритган. Лекин бу фикрни тасдиқловчи экспериментлар XIX асрнинг охирларида ёқ бошланган эди. Масалан, Норман Триплет (Norman Triplett, 1898) велосипед пойгаси жараёни билан қизиқиб, пойгачилар тезлигининг ортиши кўпроқ секундомерни тасаввур қилганликлари учун эмас, балки ўзаро бир-бирларини, қолаверса, томошибинларни тасаввур қилганликларига боғлиқ эканлиги исботланди. Яъни, унинг экспериментларида пойгачиларниң тезлиги томошибинлар тигиз бўлган ерларда улар кам ёки йўқ бўлган жойлардагига нисбатан 20% гача ортиб кетган. Кейинчалик маориф, соғлиқни сақлаш, спорт, соғиф илмий психологик соҳаларда ўтказилган ўнлаб тадқиқотлар фасилитация ҳодисасининг борлиги ва унинг шахс фаоллигига ижобий таъсиру кўрсатишини исботлади. Дарҳақиқат, ёлғиз ўтириб дарс қилгандан кўра, баъзан яхши кўрган курсдошимиз ёки ўртоғимиз билан дарс қилганимизда ёки гуруҳ шароитида бирор мавзу юзасидан мунозара қилганимизда яхши, ноёб фикрлар мијамизга оқиб келаётганлигини сезамиз. Гўёки, фикрлаш жараёнларимиз тезлаб кетаётгандай. Бундай ҳолат кўплаб педагогик кузатишларда исботини топган.

Лекин ўтказилган бошқа бир тадқиқотлар гурухи ҳар доим ҳам бирорларнинг ёнимизда борлиги ишнинг самарадорлигига

ижобий таъсир кўрсатмаслигини исботлади. Ингибиция — айнан ана шундай ҳолатни тушунтириб беради. Масалан, бошқа хорижлик тадқиқотчилар (*Dashiell, 1930, Pessin, 1933, Pessin and Husband, 1933*)нинг ўтказган қатор изланишларида маъносиз сўзларни ёдлашда, лабиринтли масалаларни ечишда, кўпайтириш билан боғлиқ мураккаб арифметик мисолларни бажаришда ўзгаларнинг аралашуви ва уларнинг борлиги факти фикрлаш жараёнига тормозловчи салбий таъсир кўрсатишини исботлади. Демак, бу нарса ҳам ижтимоий психологик омилларнинг нечоғли мураккаблигини кўрсатади.

Бошқа бир ижтимоий психолог Роберт Зайенс (*Robert Zajonc*) ушбу иккала ҳодисадаги қарама-қаршиликни тушунтириб бериш учун экспериментал психологиядаги оддий бир қонуниятни ишлатди: қўзгатиш устунлик реакциясини кучайтиради. Яъни, ижтимоий ҳаётга бу айниятни кўчириб, у инсоний муносабатларда ташабbus сабабидир, деб тушунтириди муаллиф. Демак, агар ҳамкорликда фолият муҳитида одамга ташабbus берилган бўлса, у ўзгаларнинг борлигидан руҳланишиб, катта шижаот билан ишлай бошлайди. Оддий мисолда тушунтирадиган бўлсак, агар кроссворд ёки сканворд ечаётган бўлсангиз-у, оддий бир жумбоқнинг ечимини топа оянганингиздан руҳланишингиз, кўпчилик ичида ўзингиз билмаган ҳолда бошқа пайтда айттолмайдиган ёки эслолмайдиган ечимларнинг ҳам миянгизга келаётганлигини ҳис қиласиз. Лекин бундай жуда хурсанд бўлиб, ҳаяжонланиб кетсангиз, ишингиз самараси ўша заҳоти паствлай бошлайди. Худди шундай, катта аудитория олдига чиққан воиз одамларнинг уни тинглаётганликлари ва самимий юз билан кутиб олганликларидан руҳланишиб, кўтаринкилик билан маърузасини ўқиса, янги фикрлар келавераётганлигини сезса, агар мабодо бирор сабаб билан танглик пайдо бўлса, ёки кимнидир ноўрин луқмаси унга сезиларли ҳалақит бериши, ҳаттоқи, қоғозлаги ёзувни ҳам эплаб ўқиб беролмаслиги мумкин. Демак, ўзгаларнинг борлиги факти ўша муҳитдаги одамларнинг бизга муносабатига ва ўзимизнинг бу муносабатдан руҳланишиб, ташабbusни қўлга ола билишимизга бевосита боғлиқ экан.

Конформизм

Ўзгаларнинг борлиги ва уларнинг таъсири яка ёир ҳодиса орқали тушунтирилиши мумкин. Бу конформизм ҳодисасидир. Конформизм — шахснинг гуруҳ ёки кўлчилликнинг таъсирига берилишини тушунтирувчи ҳодисадир. Масалан, гасаввур қилинг: аудиторияга профессор кириб келди-ю, гуруҳдагиларнинг ҳеч бири ўрнидан турмади. Сиз албатта, бу нарсага ҳайрон бўласиз, одатдагидай ўрнингиздан турасиз-у, яна қайтиб ўтириб олиб, кейин ҳайронлигингизни намойиш этасиз. Кейинги сафар, ўқитувчи кириб келганда, аввал гуруҳдошларингизга қараб, улар нима қиласкин, деб кейин қарор қабул қиласиз. Шунинг учун ҳам ушбу ҳодисани экспериментал тарзда ўрганган олимлар уни айрим алоҳида олинган шахснинг гуруҳда қабул қилинган ҳаракас қоидаларига бўйсуниши туфайли ўз хулқининг ўзгаришини изоҳловчи ҳолат, деб таърифлашган. (Kelman, Solomon Ash, Footlick, Gerard, Levine ва бошқалар)

Конформизм бўйича соғ эксперимент Соломон Аш томонидан 1956 йилда қўйилган эди. У еттига талабани танлаб олиб, уларнинг рўпарасидаги таҳтага иккита қоғозни ёпиштирган. Уларнинг бирида этalon сифатида олинган битта вертикал тўғри чизик, иккинчисида эса 3 та турли узунликдаги вертикал чизиқлар чизилган. Ўша учтадан қай бири этalonга тенглигини айтказишимиз эди. Гап шундаки, ҳалиги еттига талабадан фақат биттаси ҳақиқий текширилувчи бўлиб, қолганлари атайлаб таклиғ этиланлар бўлган. Шундай гуруҳлардан 6 та бўлган. Биринчи учта гуруҳдаги атайлаб киргизилган шахслар тўғри жавоб беришган, шунинг учун ҳам ҳалиги «садда» талаба уларнинг фикрига қўшилаверган. Қолган яна учта гуруҳда эса атайлаб киритилган талабалар атайлаб нотўғри жавобни бир овоздан маъқуллайверганлар. Кўриб турган нарсаси ҳақида нотўғри жавоб беришадиганликни қарамай, ҳалигидан «садда» талабаларнинг 37%ни нотўғри жавоб билан қўшилишаверган. Эксперимент сўнгида «саддалардан» «Нега шундай жавоб бердингиз?» деб сўралганда, улар аслида тўғри жавобни билганликларини, лекин гуруҳдан ажралиб қолмаслик учун нотўғри жавобга қўшилаверганликларини айтишган.

Шундай қилиб, оддий ҳаётда тез-тез учраб турадиган бундай ҳодиса аслида шахснинг ўз нуктаи назари йўқлиги ташемас. бал-

ки йисен руҳиятида күпчилик қабул қилған хулқ мөйерларига әргашиш, ўз шахснинг ажралиб қолишидан чүчиш ҳисси борлигини исботлайди. Конформизм ҳодисасига тескари бўлган нон-конформизм ҳодисасини ўрганган рус олимлари — Г. Андреева, В. Петровский ва бошқалар жамиятда кўпчилик фикрига, таъсирига бефарқ одамлар деярли бўлмаслигини, аслини олганда ҳатто-ки, ўша «қайсар» тоифали одамлар ҳам қўшилмаслиги билан маълум маънода ўзларида конформизмни намоён қилишларини исбот қилгандар. Масалан, гуруҳдошнинг туғилган кунига бормасликка қарор қилған талаба биринчидан, ҳали қарорини ўзгаларга ошкор қилмай турибоқ, «кўшилмасам нима деб ўйлашаркин?» деб қайгуради. Иккинчидан, ҳамма туғилган кунга кетиб, у ётоқхонага равона бўлган тақдирда ҳам тез-тез хаёлан ўша дўстлари даврасини эслайди, «ҳозир нима ҳақда гаплашишгаётганикин, мен тўтромда фийбат қилмаётганикин?» деган хаёлга боради. Бу ҳам аслида ўша шахснинг кўпчилик таъсиридан тамоман холос бўлмаганинидан дарак беради.

Демак, вазиятга қараб, конформизмликнинг ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларини таҳлил қилиш мумкин. Лекин ҳар доим ҳам унинг ён босишлилик сифатидан фарқи борлигини англашимиз лозим. Ён босишлилик шахсдаги ўз-ўзига баҳо билан боғлиқ ҳодиса. Масалан, ўзи ҳақида жуда яхши фикрдаги одамлар одатда гуруҳ таъсирига кам берилиш, ён беришлари ҳам анча қийин бўлади. Паст баҳолилар эса аксинча, таъсиричан бўлиб, ҳар нарсага ҳам ён босаверади. Ён босиш, деган тушунча аслида одамдаги шахсий сифатларга кўпроқ алоқадор нарса, шунинг учун ҳам уни конформизмнинг ўзи деб бўлмайди.

Конформизм ва шахснинг ўзгаларга ён берувчаник сифатларига асосан нималар сабаб бўлади?

1. Аввало юқорида таъкидланганидек, шахснинг ўзига берадиган баҳоси, унинг қанчалик объектив мос келишига боғлиқ.

2. Таъсир кўрсатувчи гуруҳнинг ҳаёми. Гуруҳда одамлар сони қанчалик катта бўлса, айрим шахсларга кузатиладиган конформистик кайфият ҳам ортиб боради. Бу кўрсатгич, агар аъзолар сони 5 тага етганда кескин ортса, 8 тага етгандан сўнг, секин аста ортиб боради. Бу нарсалар америкалиқ олим Жерар (Gerard, 1986) кузатишларида қайд этилган. Милгрэм ҳам бу борада жуда қизиқарли экспериментни одамлар кўз ўнгидан намойиш этган. Олти

қаватли уйнинг деразаларидан бирига 5 киши туриб олиб, роса телмуриб қараб туришаверган. Кузатувчилар ёлғон «кузатувчи-ларнинг» қаторига келиб қўшилаётган тасодифий одамлар сонини қайд этиб турганлар. 5 киши бўлиб туришганда, қизиқиб қўшилганилар миқдори 16% ни ташкил этган бўлса, улар сони 15 кишига етганда бу кўрсатгич 40% гача ортган. Одамлар гавжум жойларда рўй берадиган воқеаларни эслаб туриб, бундай ҳодисаларнинг гувоҳи бўлганиligимизни эслашимиз мумкин.

3 *Бирорта эътирооз билдирувчининг борлиги*. Юқорида эслаб ўтилган Аш экспериментларига ўхшашиб ҳолатларда атайлаб ўтқазиб кўйилган одамлардан ҳеч бўлмагандан, биттасининг содда текширилувчи тарафини олиши, унинг ўзига ишончини ортиради. Яъни, кўпчилик орасида ўзига ишонган битта эътироозчининг бўлиши нонконформизмни кучайтирувчи омилдир.

4 *Омма олдида очиқ гапириш ёки фикрнинг яширилигиги*. Агар юқоридаги ҳолатларда одамга ўз нўқтаи назарини яшириш, ёзма равишда бериш имконияти туғдирилганда эди, у уччалик кўпчилик фикрига ва тазийқига берилмаган бўларди. Демак, кўпчиликнинг ичилададил бир фикрни айта олиш санъати тингловчиларни ўз томонига оғдиришнинг йўлларидан биридир. Шунинг учун ҳам омма ўртасига чиқиб ваъзхонлик қиласиганлар кўзинча ўзгалар фикрига таъсир кўрсата оладилар.

Умуман ўтказилган экспериментлар ва ҳаётий кузатилишлар бир шахснинг бошқа шахслар таъсирига берилишини кўрсатади. Лекин аслида биз ўзининг мустақил фикрига эга бўлган, ўз нўқтаи назарини доимо ҳимоя қила оладиган инсонларни хурмат қиласиз. Ана шундай шахслар одамлар орасидан ажратиб чиқадилар ва фанда бу ҳодисани тушунтириш учун лидерлик феномени мавжуд.

Шахснинг лидерлик фазилатлари

Ҳар бир алоҳида гуруҳда шундай шахслар пайдо бўладики, улар айнан бошқа шахслардаги конформлилик ёки таъсиrlанишнинг манбаига айланниб қолади. Уларнинг фикрлари, хатти-ҳаракатлари гўёки бошқалар учун эталондай ибратли бўлиб, улар бу нуғузларини саклаш учун ўша гурухнинг ҳаётидаги ўз мавқеларини йўқотмаслика ҳаракат қиласидар. Бундай шахсларни тавсифлаш учун психологида «лидер» тушунчаси ишлатилади. Демак, лидер гурухнинг шундай аъзосики, у гўёки барча гурухий жараёнларнинг бошида туради ва ўз хулқи билан ўзгаларга таъсир қила олади.

Фарб психологиясида гурухнинг хоҳ расмий, хоҳ норасмий бошлигини тавсифлаш учун лидер тушунчаси ишлатилаверади. Лекин аслида бизнинг гушунчамиизда гуруҳдаги расмий муносабатларни мувофиқлаштирувчи, унинг бошқа ташкилот ва инсонлар гурухи олдидаги ваколатини амалга оширувчи, иш бериб, ишни назорат қилувчи шахс раҳбар деб аталади. Лидер эса шундай шахски, у ўзидаги айрим ижобий ва кучли фазилатлари туфайли кундалик мулокот ва муомала жараёнларида обрў орттирган мавқеи баланд кишидир. У аслида раҳбарликка даъво қилмайди, лекин юриш-туришлари кўпчиликка маъкул бўлгани сабабли, уни одамлар сайловларда танлашлари ёки раҳбарликка захира танлашганда, айнан унинг номзодини қўйишлари мумкин.

Бир гурухда унинг ҳажми ва катта кичиклигига қараб, одатда битта раҳбар ва бир нечта лидер бўлиши мумкин. Бири — жамоадаги меҳнат ёки ўқиши фаолияти мақсадларини ҳаммадан ҳам аниқ англагани учун ишчан лидер бўлиши, бошқаси — қарорлар қабул қилиш ва масъулиятли вазифаларни счиш вақтларида ҳаммага ақл ўргатадиган интеллектуал лидер, яна бири — турли вазиятларда одамлар кайфиятини кўтарувчи, уларни руҳан қўллаб-куватлашга уста эмоционал лидер бўлиши мумкин. У ёки бу турли лидернинг мавжудлиги ўша гуруҳдаги реал вазиятларга, гурухий фаолиятнинг мақсадларига боғлиқ. Масалан, жамоада, ўкув юртида «Наврӯз» байрамини ўтказиш ва тадбирларни ташкил этишга бош-қош бўлган эмоционал лидер. Байрам ўтгач, сессия олдидан ёки масъулиятли янги топшириқ берилиши муносабати билан ўз лидерлик мавқеини бошқа гурухдошга — ишчан лидерга бериши мумкин. Шуниси характерлики, бир жамоага раҳбарлик қилаётган шахсни лавозимидан олиб ташлаш қанчалик оғир ва қийинчиликлар билан рўй берса, айниқса, бизнинг миллий-маданий мухитимизда, лидернинг бошқа лидер билан алманинуви ташвишсиз, bemalol rўy beraveradi.

Лидерлик назариялари ва уларнинг иш услублари

Ҳар бир раҳбарми ёки лидерми, унинг ўз иш услублари ва меҳнатни ташкил этишга қарашлари бўлади. Илмий адабиётда ушбу масала юзасидан кўплаб қарашлар мавжуд. Биз хорижда кенг тарқалган ва кўплаб шов-шувларга сабаб бўлган бир назарияга тўхтаб

үтмоқчимиз. Бу — Мак-Грегорнинг *Икс ва Игрек назариялари*дир. (McGregor, 1960). Назариянинг моҳияти у ёки бу лидернинг одамларга таъсир кўрсатиш ва улар меҳнатини ташкил этишдаги концепциясини назарда тутади.

Икс назарияси инсон табиатига ишонмаслик, унинг лоқайдлигини таъкидлашга асосланади. Назариянинг моҳияти шундаки, инсон табиатан дангаса, ташаббусиз бўлиб, унинг ўзига қўйиб берилса, ҳеч бир фойдали иш қилолмайди, уни бошқариш, ҳар бир ишини қатъий назоратда ишлаш керак.

Унга қарама-қарши ўлароқ, Игрек назарияси инсондаги ташаббускорлик ва мустақил ишлашга мойиллик, фаолликни ёқлади. Шу фикрни ёқлаган ҳар бир лидер одамларга эркинлик бериб, уларни жазолаш билан қўрқитмайди ва қатъий назорат қилишдан ўзини тияди.

Мак-Грегор назариясини ривожлантириб, яна бир олим Оучи (Ouchi, 1981) лидернинг одамларга муносабатини тушунтирувчи Зет назариясини илгари сурди. Унга кўра, аслида одамларда фаоллик, ишлашга иштиёқ бор. Лекин агар уларнинг фаолияти самарали бошқарилмаса, натижа барибир яхши бўлмайди. Шунинг учун раҳбар одамларни ҳамкорликда ишлашга ундай олиши, уларга ишонч билдириши ва жамоа бўлиб ишлашга ўргата олиши керак.

Юқорида назариялар таъсирида лидерликнинг турли ҳил услублари тўғрисидаги қарашлар пайдо бўлди:

Авторитар лидер. Баъзан бу услубни «автократик» ҳам дсо аташади. Чунки бундай лидер доимо ўз иродасига кўпчиликни бўйсундира олади. Барча масъулиятли қарорлар факат у томонидан қабул қилинади ва унинг бажарилишини ўзи шахсан назорат қилади, керак бўлса, ходимларни қаттиқ жазолайди. Одамлар бундай лидердан борган сари узоқлашиб бораверадилар.

Демократик лидер. У гуруҳ аъзоларидан фикрлар тўплайди. Ташабbus кўрсатишлари учун барча шароитларни ягъатади. Демократ лидер гуруҳ олдига умумий масалани кўяди, ишнинг концепциясини белгилайди, лекин ишни қандай амалга ошириш йўлларини гуруҳнинг аъзолари ҳал қилишлари лозим.

Либерал типли лидер. Бундай шахс гуруҳга барча масъулиятни юклайди, улар ишни бажараётганда мувофиқлаштирувчи ролини ўйнайди, лекин қабул қилинган қарорларни тузатиш, уларни рад этиш ҳолатлари жуда кам учрайди.

Қайси бошқарув услуби самарали эканлиги хусусида күплаб тәдкиқотлар үтказилған. Олинган умумий натыжа шундайки, қайси услугбининг самаралироқ эканлиги аввало гурухнинг иш тажрибасига, вазиятга, ёшга ва ҳаттоқи, жинсга бөглиқ экан. Масалан, раҳбар аёллар күпроқ демократик бошқарув услубини қўллайдилар, улар учун жамоадаги шахслараро муносабатлар, зъзоларнинг унга самимий муносабатда бўлишлари катта аҳамиятга эга. Лекин аксарият аёлларнинг ўзлари авторитар эркак раҳбар қўл остида ишлашни маъқул кўрарканлар.

Лидерлик ва раҳбарлик муаммоси маълум маънода миллий-маданий муҳитга бөглиқ ҳодиса. Масалан, ўзбекларнинг раҳбарларга, обрўли лидерларга муносабатлари доимо ижобий. Ўзлари раҳбар бўлган ҳолатларда барибир шарқона одоб, одамгарчилик, инсоф, андиша каби хусусиятлар таъсирида бўладилар. Бизнинг халқимиз учун у ёки бу лидерлик тури маъқул, дейиш фикридан йироқ бўлган ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, шарқона ўзаро муносабатлар иш жараённада авторитар (айнан шахснинг обрўсига асосланган) услубининг демократик тамойиллар билан уйғунлашувини талаб қиласди. Бир фикр аниқки, бизга либерал услуб ёқмайди Чунки, одамларимиз катталар фикрига, обрўли шахслар фикрига танқидсиз қараб, ишонч билдирадилар. Иккинчи томондан, шахсиятга тегиш ёки ходимларга бефарқлиқ ва лоқайдликни ҳам кўпчилик маъқулламайди. Шу сабаби ҳам Гарбда мавжуд бўлган шахслараро муносабатлар Шарқникига ҳар доим ҳам тўғри келазермайди. Мустақил Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури барча соҳаларда бўлгани каби раҳбар кадрларни тайёрлаш, улар малакасини ошириш, ишларини такомиллаштириши назарда тутади, ва албатта, бунда бизнинг миллий менталитетимиз ўз ифодасини топади.

Манзу ўзлардан ғадабиётлар рўйхати

- 1 И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. -Т., Ўзбекистон, 1999.
- 2 И.А. Каримов. Язгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби -5-жилд Т., Ўзбекистон, 1997.
- 3 Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник. - М., 1998.
- 4 Н.И. Анисеева. Жамоалардаги психологик муҳит. - Т., 1992.
- 5 Баркимол авлод оғлуси - Т., Шарқ, 1999.
- 6 Басова Е.В. Педагогика и практическая психология.-«Феникс», 2000.
- 7 В. Каримова. Ижтимоий психология асослари - Г., 1994.

- 8 В. Каримова., Ф. Акрамова. Психология. Мәрзұлар мәткі. -Т., 2000.
- 9 Квinn В. Прикладная психология. -СПб, 2000.
- 10 Климов Е. А. Психология профессионала. -М., 1996.
- 11 Майерс Д. Социальная психология. -Спб, 1997.
- 12 Моргунов Е. В. Личность и организация. Конспекты по психологии.-
М., 1996.
- 13 Немов Р. С. Психология. Кн. 1. -М., 1994.
- 14 Прикладная социальная психология. -М., 1999.
- 15 Прикладная психодиагностика. -М., 1999.
- 16 Психология. Учебник. Под ред. А. Крылова. -М., 1998.
- 17 Ядов В.А. Социальная идентичность личности. -М., 1995.

IX БҮЛИМ

ГУРУХ ШАРОИТИДА ЗАМОНАВИЙ ЎҚИТИШНИНГ ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Аудитория билан ишлашнинг ижтимоий-психологик шартлари

Маълумки, ҳар қандай педагогик жараённинг асосий мақсади — таълим олувчида билим, малака ва кўникмалар ҳосил қилишdir. Бу нарса маълумотлар алмашинуви орқали рўй беради. Педагогик мулоқот жараёнидаги маълумотлар алмашинуви асосан уч шаклда амалга оширилади:

- монолог;
- диалог;
- полилог.

Монолог — маърузачи ёки ўқитувчининг тингловчилар ёки ўкувчи-талабалар қаршисига чиқиб нутқ сўзлаши, дарсни баён этишидир. Айни шу усул таълим-тарбия жараёнидаги асосий восита эканлиги тўғрисида онгимизга ўрнашиб қолган тасаввур мавжуд. Бу ҳолатда гапиравчи маълумотларнинг асосий таянч манбай ҳисобланади ва фақат ундангина фаоллик талаб қилинади. Монолог эгаси ўзи мустақил тарзда маълумот мазмунини тингловчиларга етказиш ва ўз мавқенини таъкидлаш имконига эга бўлади. Лекин аудитория, яъни тингловчилар унга нисбатан анча пассив мавқеда бўладилар ва бу нарса маълумотнинг фақат кичик бир қисминигина идрок қилиш ва эслаб қолишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи бу камчиликнинг олдини олиш учун аудиторияни фаоллаштиришнинг бошқа йўлларини қидиришга мажбур бўлади.

Диалог — ўкув мавзуси ёки муаммони гурух шароитида ўқитувчи билан биргаликда ва ҳамкорликда муҳокама қилиш йўлидир. Шунинг учун бу усул тингловчиларни нафақат фаоллаштиради, балки аудиторияда ижодий мухитнинг бўлиши ва фикрлар алмашинувидан ҳар бир иштироқчининг манбаатзорлигини таъминлайди. Яъни, тингловчилар ўкув жараёнининг обьектидан ушбу субъектига айланадилар.

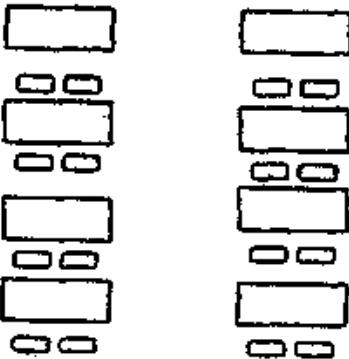
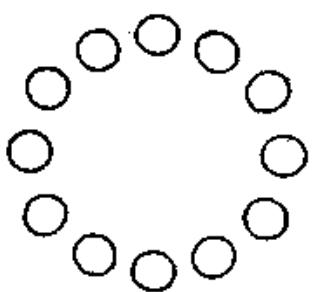
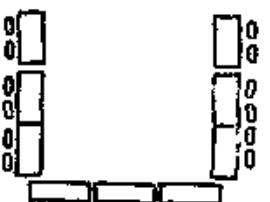
Диалог жараёнида ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасида фикрлар алмашинуви, билимларни ўзаро муҳокама қила олиш учун реал шароит яратилади. Лекин диалогни ташкил этишдан аввал ўқитувчи аудиториянинг у ёки бу хусусда билимлар ва тасаввурларга эга бўлишини инобатга олиши зарур, акс ҳолда ўзаро мулокот самарасиз ва мазмунсиз тортишувга айланиб кетиши мумкин. Диалог жараёнида уни ташкил эттан шахс аудиториянинг у ёки бу муаммо юзасидан билимларини диагностика қилиш ва шунга мостарзда ўз ишини ташкил этиш имкониятига эга бўлади. Айнан шу ҳолат диалогнинг энг муҳим психологик аҳамиятидир.

Полилог — гуруҳ ичидағи мунозарадир. У тингловчилар ёки ўқувчиларнинг фаолигини янада ошириш, улардаги ижодий қобилияtlарни ривожлантириш мақсадида ишлатилади. Полилог жараёнида гуруҳ аъзоларининг ҳар бири муҳокама қилинаётган масала юзасидан ўз фикрини билдириш имкониятига эга бўлади, ўқитувчи эса ушбу жараённинг ташкилчиси сифатида ўқувчилар ёки талабалар фаолиятига бевосита аралашмайди. Бу усул дарс мавзуси кўпроқ назарий характерли бўлиб, янги ғоялардан уларнинг амалий жиҳатлари келтириб чиқарилиши зарурарти бўлганда кўл келади. Лекин бу усул машғулотлар ёки мулокот дарслари энди бошланган пайтда ўтказилиши мақсадга мувофиқ эмас, чунки полилог учун ўқитувчи билан ҳамкорликда ишлаш тажрибасидан ташқари ёшлиарга ўша соҳа юзасидан маълум билимлар мажмуи ҳамда ҳамкорликда ишлаш тажрибаси зарур. Диалог ва полилог техникасини яхши эгаллаган муллим мунозара ёки бахсни самарали ташкил этишга лаёқатли бўлади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мунозарани самарали ташкил этиш қобилияти ўз-ўзидан шаклланмайди, бунинг учун ўқитувчи умуман мунозара методикаларининг моҳияти ва уни ташкил этиш йўлларини илмий-амалий жиҳатдан билиши керак.

Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш

Бахснинг самарали бўлиши энг аввало бахслашувчиларнинг бир-бирларига нисбатан фазовий жойлашувларига боғлиқ. Куйида келтирилган расмларда тингловчи ва музокарада қатнашувчиларнинг фазовий жойлашувлари ва уларнинг психологик мавқеларининг моҳияти келтирилган.

Ҳар бир ҳолат бахс қатнашувчиларида ўзига хос руҳий тайёргарлик ва масъулият ҳиссини келтириб чиқаради.

Доска 	1-расм Синф шароити. <p>Бу — аңынавий дарс ўтказиш шакли бўлиб, тингловчилар бир-бирларининг юзларини кўриш имконияти чекланган ва доска олдидаги ўқитувчига ва у баён этастган мазмунга нисбатан тингловчиларнинг мавқелари, масъуллияти турлича. Бу шароитда бахс ўтказиш мумкин эмас. Чунки, синфда охирги қаторда ўтирган бола билан биринчи қаторда ўтирганинг дарсга муносабати кескин фарқ қиласди. Тингловчининг психологик мавқеи — «Мен» — ўйиндан ташқарида».</p>
Доска 	2-расм <p>«Мен» — ўйинда» деб аталувчи ҳолат: тингловчилар доира шаклидаги стол атрофида жойлашадилар ва ўртага тацланган мавзу юзасидан эркин фикр алмашиш, ҳаттохи, айрим ижтимоий ролларга ҳам кириш имкониятига эга бўлади, ҳатто бошловчи ҳам «қаторда» ўтиради. «Ишчанлик ўйинлар» ва бошқа ролли ўйинлар ана шундай шароитда ўтказилиши мумкин.</p>
Доска 	3-расм <p>«Мен» — мунозарада» деб аталувчи бу ҳолат айни бахс-мунозаралар ўтказиш учун кулай, чунки унда шахс ўз фикрини дадил айтиш учун имкониятни ҳис қиласди. Одатда бундай бахслар тўртбурчак стол атрофида уюштирилади.</p>

<p>Доска</p>	<p>4-расм</p> <p>«Мен — хамкорликдаман» деган бу ҳолат каттароқ гурухлар таркибида ташкил этилади. Мунозара аъзолари тўрт-беш кишидан бўлиб, алоҳида столлар атрофида ўтириб, ҳар бир гуруҳ ўз қарорини чиқаради «Мунозара» клублари. фаолияти шу тарзда ташкил этилади.</p>
---------------------	--

Демак, дарс мобайнида ўқитувчи мавзунинг характеристи ва у шакллантириш, лозим бўлган билим, малака ва фазилатларга мос тарзда мунозара шароитини танлаши ва шундай кейингина машгулотни бошлиши керак. Кўриниб турибдики, анъанавий синфда ташкил этиладиган машғулотларнинг самарадорлиги деярли йўқ, чунки улар олдинги қаторларда ўтирган тингловчиларнинг фаоллигигагина йўналтирилган, қолганлар «ўйиндан ташқари» ҳолатда, бу нарса уларнинг дарс мазмунига муносабатларида бевосита акс этади.

Кичик, тор доиралардаги компакт гурухларда уюштирилган мунозараларнинг эркин мавзули, йўналтирилган ва аниқ сценарийли диспут турлари мавжуд бўлиб, бу танланган мавзуга ва мунозара гурухларининг мулоқот тажрибасига боғлиқдир («диспут» сўзининг луғавий маъноси — «фикрлаяпман», «тортишаяпман», деган маънони билдиради). Кичик гурухлардаги мунозаралардаги асосий нарса — гуруҳ аъзоларининг танланган мавзу хусусиятига қараб, ҳар бирининг ўз фикр мулоҳазаларини охиригача баён этиш имкониятларининг борлигидир. Бундай гурухда бошловчи ҳам қаторда ўтириб, мавзунинг ечимини батамом ҳал бўлмагунча фаол мулоқотларнинг иштирокчиси бўлиши мумкин. Лекин асосий рол гурухнинг аъзоларига юкланганигини ва бевосита ажralиб чиқсан норасмий лидер асосий бахс юритувчи бўлиши мумкинлигини унутмаслиги зарур. Бундай гурухлар турли шароитда кўпинча бахс иштирокчилари учун табиий шароитларда (масалан, синфда, талабалар аудиторияларида, иш хоналарида ва б.к.) ўtkазилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Агар бахлашувчилар гурухи одатдагидан Каттароқ ҳажмда (масалан, 30 кишигача) бўлса, унда мунозарани ўюштиришнинг ўзига хос томони бор. Бу ҳолда бахс гурухи шартли равишда учга бўлинади. Биринчи гурух — «фикрларни жамловчилар» — генераторлар гурухи дейилади; иккинчиси — «танқидчилар» ва учинчи гурух — «фикрларни тезлатувчилар» — «катализаторлар» деб аталади. Ҳар бир ажралган гурӯжнинг ўзига хос функциялари бор: «генераторлар» ўртага ташлаган муаммо ёки бахс мавзуси бўйича ўзларидаги барча фикрларни ўртага холис ташлайдилар. Гуруҳ аъзоларидан бири — лидер — уларни жамлаб, фикрлар иккига бўлинган тақдирда ҳам уларни умумлаштириб баён этади. Сўнгра ўйинга «танқидчилар» киришади. Уларни ғазифаси — эшитган фикрларига танқидий муносабат билдириш, яъни танқидий нуқтаи назардан улар ичидаги «магзни» ва «пучак» фикрларни саралаш. Шундан кейин вазиятга қараб, яна сўз «генераторлар»га ёки «катализаторлар»га берилиши мумкин. Билдирилган фикр ва тақлифларда мабодо ҳисобга олинмай қолган жиҳатлар ёки ноўрин фикр бўлса, ёки моҳиятган шу мавзуга алоқадор бўлган, лекин иккала томон ҳисобга олмаган бирор жиҳат аниқланса, томонлар диққатини айнан шунга қаратиши керак. Сўнгра «тезлатувчилар» бахсни давом эттиришга рухсат бериб, агар уни якун қилиш тақозо қилинса, иккала гурӯжнинг ўйинига холис баҳо берган ҳолда мунозарани тўхтатиши мумкин. Улар кўпинча иккала гуруҳ учун холис арбиторлар — «ҳакамлар» ролини ўйнайдилар.

Мактабда бир синф доирасида ёки талабалар гуруҳида ахлоқий маънавий мавзуда бахс ўюштирганда, юқоридаги усулни қўллаш имконияти бўлса, сұхбатдошларнинг учбуручак шаклдаги берк стол атрофига ўтиришлари мумкин. Демак, бахлашувчиларнинг жойлашишлари ҳам бу ўринда маълум аҳамият касб этади.

Катта гуруҳларда бахс ёки мунозара ўюштирилганда, бошловчининг роли айниқса Каттадир. Чунки, у ҳар бир гуруҳдаги тортишувлар ва фикр алмашинувларнинг бошида турмоги керак бўлса, улар фаолиятини мақсадга мувофиқ тарзда йўналтириб турмоги лозим. Кичик гуруҳдагидан фарқли ўлароқ, катта гуруҳларда бошловчи ўёки бу ички гуруҳга ён босмаслиги ёки уларни ўзининг шахсий фикрига мажбуран эрталитираслиги керак. Акс ҳолла, у ўзининг фаолияти билан бошқалар гашаббусига салбий таъсир кўрсатиши ва бахснинг йўналишини бузуб қўйиши мум-

кин. Шунинг учун катта гурухлар уюштириладиган мунозаранинг мавзуси олдиндан танланган ва унга бошловчи маълум маънода тайёр бўлиши шарт.

Дарсда мунозара, брейншторминг ва тренинглар ўтказиш технологияси

Мунозаралар юритишнинг яна бир шакли борки, унинг номини рус тилида «мозговая атака», инглизчасига «brain storming» деб аталади. Бизнинг тилимизда бу тушунчанинг аниқ аналогик таржимаси йўқ, лекин уни «мияга хужум» ёки «фикрлар тўқнашуви», «фикрлар жангӣ майдони» деб аташ мумкин. Методнинг психологик можияти шундаки, оддий мунозарада бахслашувчилар кўпроқ онгли, асосли фикрларни баён этишга ҳаракат қиласидар. Бунда эса бахслашувчиларга мияга қандай фикр куйилиб келса, уни танқидсиз ва асосламай эркин, «тилга нима келса», лекин навбатма-навбат айтиш имконияти берилади. Бу нарса кўпроқ муаммо анча иотаниш, савол мураккаб ёки ноаниқ бўлган шароитларда кўл келади. Яъни, бунда «эркин ассоциациялар»га имкон берилади ва охир оқибат гурухнинг ўзи маълум оқилона қарорга келиши ёки фикрлардаги яхши «мағзни» ажратиб олади.

Бу усулни биринчи марта американлик олим А. Осборн 30-йиллардаёқ таклиф этган ва бу усул ёрдамида йирик лойиҳаларни режалаштириш ва олдиндан унинг натижаларини башорат қилишда маълум ютуқларни кўлга кириттан эди. Лекин кейинчалик мутахассислар уни факат ностандарт, ўзига хос ечими бўлган вазифаларни муҳокама қилгандагина кўллаш мумкин, деган фикрни билдира бошладилиар. Бироқ тўғри ташкил этилган брейнштормингнинг амалий афзалликлари кўп. Факат бунда қўйидаги қоидаларга риоя қилиш керак:

1. Жумлалар жуда қисқа бўлиши керак, уларнинг асосланиши шарт эмас.
2. Ҳар қандай жумла ёки фикр танқид қилиниши мумкин эмас, яъни фикрлар танқиддан ҳолидир.
3. Мантиқий фикрлардан кўра, фантастик ёки қўққисдан, тасодифан мияда пайдо бўлган фикр муҳимроқ.
4. Фикр ёки билдирилган қисқа мулоҳаза қайд этилади.
5. Билдирилган фикр ёки гоялар у ёки бу иштирокчиники, деб ажратилмайди, яъни улар — муаллифсиздир.

6. Фикр ёки яхши гояларни танлаш алоҳида «танқидчилар» ёки гурухнинг норасмий лидерлари томонидан амалга оширилади.

Юқоридаги таъкидланган гуруҳ катта бўлган шароитда баҳс узоҳтиришда ҳам генератор, яъни фикрларни бирламчи жамловчиларларга ушбу усулда ишлашга имкон бериш тажрибада яхши натижа беради. Чунки, ўтказилган текширувлар ва кўплаб синов машғулотларининг кўрсатишича, айнан шу гурухда брейншторминг усулининг қўлланилиши турли-туман ва қарама-қарши фикрларнинг баён этилишига шароит яратади. Акс ҳолда муҳим муаммолар бўйича мунозарани бошлаш ва унда фикрлар ранг-баранглигига эришиш жуда қийин бўлади. Бу усул айниқса, катталар аудиториясида жуда яхши самара беради.

Бахсада иштирок этиш ва ундан манфаатдорлик ҳисси ҳар бир иштирокчида шаклланиши шарт ва бунда бошловчи-ўқитувчнинг роли катта. Амалий машғулотларни баҳс-мунозара шаклида ўтказилиши болаларга оддиндан айтилиши ва уларнинг тайёргарлик кўришлари учун саволлар берилиб қўйилиши мақсадга мувофиқдир. Бахс иштирокчилари ҳаяжонланмасликлари учун машғулот бошланишидан аввал уларнинг ўзларини эркин тутишлари учун айрим **енгилаштирувчи машқлар**, бошқача қилиб айтганда, **психогимнастик машқлар** ўтказиш тавсия этилади. Масалан, ана шу мақсадда ўтказиладиган психогимнастик машқларга қўйидагиларни киритиш мумкин:

1. Ўқитувчи гурухни айдана шаклида туришларини сўрайди ва аъзоларни навбатма-навбат ўртага чиқиб, гуруҳ билан хоҳлаган тарзда, лекин самимий саломлашишини сўрайди. Кейин гурухдан кимнинг саломи кўпроқ ёққанини сўрайди.

2. Гуруҳ аъзолари ўқитувчи атрофида ярим айдана шаклида туришади. Навбат билан гуруҳ аъзолари ўртага чиқиб, хоҳлаган аъзо билан сўзсиз, лекин очиқ юз била мимика воситасида саломлашиш ва бирор фикрни билдириши сўралади.

3. Ҳамма доира шаклида ўтиради ва ўқитувчи олиб келган копток навбат билан мулоқот қатнашчиларига отилади, фақат кимга отилса, ўша одамнинг кучли, яхши бир сифати айтилиб, сўнг иргитилади. Ўқитурчи коптокнинг, албатта ҳар бир кишига тегишини назорат қилаади.

Бу каби машқлар мунозара қатнашчилари ўртасида ўзаро тангликнинг бўлмаслиги ва ўз фикрини баён этаётганда ўқитувчидан тортинмаслиги учун ўзига хос тренинг ҳисобланади.

Ўқитувчи мунозарани бошлар экан, иштирокчилар онгига куйидагиларни етказа олиши керак:

- а) машғулот ҳар бир иштирокчига, албатта фойдали бўлади ва улар бир-бирларига ёрдам бериш учун келганлар;
- б) мунозара ўзаро мулоқотнинг бир шакли бўлиб, ҳар бир иштирокчи бир-бирига очиқ ва самимий муносабатда бўлсин;
- в) мунозара иштирокчиларнинг ўзаро тажрибаларини алмашинишлари учун кулагай шароитдир;
- г) фикр баён этишда керак бўлса таваккал қиласлик, лекин индамаслик шиоримиз бўлмасин;
- д) мунозара пайтида кўп ёзиш шарт эмас;
- е) агар бирор нарса тушунарли бўлмаса, уни сўрашдан тортинманг;
- ж) билган билимларимизни бир-биримиздан аямаймиз, чунки бошқалар ҳам бундан манфаатдор бўлсинлар, «яширган билим — билим эмас» лигини унутмайлик!

Бахс турлари

Агар машғулотлар бир-бирларини яхши танимайдиган бошланғич гуруҳларда бошланган бўлса, «танишиш» машқларини ўтказиш, албатта ишни кичик гуруҳлардан бошлаш лозим. Бунда эркин йўналтирилмаган бахс шаклини қўллаш ўринлироқ. Бунда ўқитувчи иштирокчиларга бир-бирларини яхши таниб олсалар, биргаликда ҳаракат қилсалар, умумий иш учун манфаатли бўлган натижаларга эришиш мумкинлигини тушунтириши лозим.

Агар иштирокчилар бирор янги маълумотларга эга бўлиш, мураккаброқ масала юзасидан умумий нуқтаи назарга эга бўлиш ва мантиқий холосаларга эришишни мақсад қилган бўлсалар, унда дарс аввалида ўқитувчи ёки олдиндан тайёртарлик кўрган гуруҳ аъзоси маъруза қилиши, маъруза юзасидан кейин бахс уюштирилиши, дарс охирида имкон бўлса, ўқитувчи ўзи тайёрлаган тарқатма материалларини ҳар бир аъзога бериши керак. Фаоллаштирувчи усуллар материаллар кўлга берилгач, ишга солинади.

Агар дарснинг ёки амалий машғулотнинг мақсади тингловчилардаги аниқ қобилияtlарни ривоҷлантириши, малакаларни оши-

риш ва янги тажрибадан фойдаланиш бўлса, унда бахснинг предмети аввало тажриба алмашинувга қаратилиши, бунда айрим машқлар ҳам бажарилиши, уларнинг натижалари таҳлил қилиниши, ролли ўйинларни бажаришгача олиб борилиши керак. Бунда ўқитувчининг роли анча маъсулиятли бўлиб, у машғулотгача аниқ йўриқномаларни ўкувчиларга бериши ва гуруҳ ишини мунтазам кузатиб, назорат қилиб туради.

Агар мунозара дарсларининг мақсади — иштирокчиларнинг янги, мустақил фикрларга келиши, уларни шахсий тажриба ва вазиятларга боғлаб айтиб беришларига олиб келиш бўлса, унда ўқитувчи «Мен» — мунозарарадаман» ҳолатида гурухли бахсни кичик гурухларда ташкил этиши, уларда алоҳида ҳолатлар ва вазиятларнинг таҳдилига барчанинг дикқатини қаратиши, иштирокчиларни турли рояларни тасаввур қилишга мажбур қила олиши ва олдиндан тайёрлаб кўйилган саволномаларни дарс охирида тарқатиб, шаклланган янги гояни ажратиб олиши керак. Демак, бу шаклдаги иш ҳар бир иштирокчидан пухта тайёргарликни ва аниқ кўнималарни талаб қиласди.

Бахс шаклида машғулот ўтказганда, қабул қилинадиган қарорларнинг аҳамияти катта. Қарорларнинг самарали бўлиши учун куйидагиларни ёдда тутиш керак:

- машғулот бошланишидан олдин ўқитувчи таҳлил қилиниши лозим бўлган муаммони белгилайди ва унга қай тарзда муносабат билдирилиши лозимлигини тушунтиради;
- қисқа бўлса-да, бу муаммонинг олдинги дарсларга боғлиқлиги, уйга берилган вазифа, муҳокама қилинадиган масалага оид муҳим фактлар эсга туширилади;
- бахс қатнашчилари кичик гурухчаларга (4-5 киши) бўлиниб, машғулот охирида фикрлар умумлаштирилиши учун қофозлар таҳт қилиб кўйилади;
- гуруҳда ишлаш мобайнида билдирилган фикрларнинг афзал ва камчилик томонлари ҳақидаги ўз мuloҳазаларини оғзаки ёки ёзма тарзда қарорлар шаклида баён этадилар;
- иш якунида гуруҳнинг вакиллари ўз гуруҳининг иши тўғрисида гапириб, уларни бошқаларники билан қиёслайди. Зарурат бўлса, ўқитувчи ҳар бир гуруҳнинг қарорларини ўзаро қиёслаб, саволларга жавоб беради, ноаникроқ қарорларга ўз муносабатини билдиради.

Ёзма баҳс ва уни ўтказиш усуллари

Педагогик амалиётда баҳснинг моҳияти кўпинча факат оғзаки диалоглар ва тортишувлар тарзида тасаввур қилинади. Лекин оғзаки баҳсларнинг янада самарали ва таъсирчан бўлиши учун ёзма баҳс шакли ҳам қўлланилади. Бу усул ўкувчиларнинг берилган мавзу соҳасидаги билимларини янада чуқурлаштириш, мунозара маданиятини ошириш ва ҳар бир фикрни асослаш қобилиятини ривожлантиради. Ўқитувчи эса ўкувчи ёки талабаларнинг билимларини асосли баҳолаш ва билимдонликни тўла маънода таҳлил қилиш имкониятига эга бўлади. Бу усул айниқса, миллий ғоя ва миллий мағкуруни шакллантирувчи фанлар — ижтимоий-гуманитар фанлар юзасидан ўтказилса янада самарали бўлади.

Ўкувчилар олдиндан мавзу билан таништириладилар, уйга берилган топшириқлар орасида қай-бири ёзма тарзда ўтказилиши маълум қилинади. Ёзма баҳс ўтказиладиган куни ўқитувчи уни куйидаги тарзда амалга оширади:

1. Ўқитувчи гуруҳни иккига бўлади ва уларни алоҳида қаторларга ўтказади. Ҳар бир гуруҳ мавзу бўйича қайси нуқтани назарни ҳимоя қилишини маълум қиласди. Масалан, биринчи гурух болаларнинг ақлий даражаларини мунтазам ўлчаб туриш, кыректирик тестлар ёрдамида диагностика қилиш ва шу орқали таълими муассасаларига жалб этишни ҳимоя қиласа, иккинчи гурух — биринчи фикрни асосли тарзда инкор қиласди.

2. Шундан сўнг ўқитувчи қарама-қарши гуруҳ аъзоларини жуфтгайди ва уларга рақам ёзилган вароқларни тарқатади. Ҳар бир иштироқчига бирор фикрни ёзма асослаши учун 5 дақиқадан берилади. Ёзма далиллар лўнда қилиб, равон тушунарли тилда, асосли тарзда ёзилиши керак.

3. Ёзилган варақчалар қарама-қарши шерикларга берилади. Улар ўз «ракиблари» фикрига қарши ўз фикрларини 8-10 дақиқа мобайнида ўйлаб, ёзишлари керак бўлади ва наризига томондаги шеригига беради.

4. Ёзма далиллар алмашинувининг бундай тартиби 2-3 марта такрорланади, ҳар сафар ҳар бир ўкувчи шеригининг далил-исботини дикқат билан ўрганиб чиқиб, жавоб қайтаради. Охирги раундда ўкувчиларнинг ўзларига якунлаш имкони беритади ва ёзма чинлар йигиб олинади.

5. Ўқитувчи ёзма баҳсларни якунлашда томонларга «қарши томоннинг энг яхши далил-исботи қайсилар бўлди?» деб сўрайди ва ўкувчилар билан олдиндан келишган ҳолда улар билимларини якка-якка ёки гурухий баҳолайди.

Юқорида келтирилган ёзма баҳсларни ўтказиш тамойиллари Фред Ньюмен материаллари асосида тайёрланди. Ўйлаймизки, бизнинг шароитимизда ҳам бу усувлар анча самара беради.

Мавзу юзасидав адабхётлар рўйхати

1. И.А. Каримов. Узбекистон XXI асрга интилоқида — Т., «Ўзбекистон», 1999.
2. И.А. Каримов. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиятинг пойдевори. —Т., 1998.
3. И.А. Каримов. Жамиятимиз мағкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. — Т., «Ўзбекистон», 1998, 15-бет.
4. И.А. Каримов. Миллий истиқдол мағкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. — Т., «Ўзбекистон», 2000, 11-бет.
5. Андресева Г.М. Социальная психология. Учебник. — М., «Аспект Пресс», 1999.
6. Айян Д. Эврика — СПб, «Питер Паблишинг», 1997.
7. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология. — «Феникс», 2000.
8. В.М. Каримова. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. — Т., «Университет», 1999.
9. В.М. Каримова ва бошқ. Мустақил фикрлаш. — Т., «Шарқ», 2000.
10. В.М. Каримова, Р. Суннатова «Мустақил фикрлаш» ўқув кўлданниси бўйича машгулотларни ташкил этиши услубиёти. — Т., «Шарқ», 2000.
11. В.М. Каримова. Аудиторияда баҳс-мунозарали дарсларни ташкил этишининг психологик техникаси. — Т., 2000.
12. Квинн В. Прикладная психология. — СПб, 2000.
13. Майерс Д. Социальная психология / перев. с англ. — СПб, «Питер», 1999.
14. Методы эффективного обучения взрослых. Учебно-методическое пособие. (Авторский коллектив) — М., «Берлин», 1998.
15. Методика активной социально-психологической подготовки. Социально-психологический тренинг. — «Рига», 1985.
16. Макшанов С.И., Хрящева Н.Ю. Психогимнастика в тренинге. Часть 2. — СПб, 1993.
17. Платов В.Я. Деловые игры: разработка, организация, проведение. — М., 1991.
18. Прикладная социальная психология. / Под. ред. А. Сухова и А.Дергача. — М., 1998.
19. Смолкин А.М. Методы активного обучения. — М., 1991.
20. Сушков И.Р. Психология взаимоотношений. — М., «Академический Проект», 1999.
21. Чалдини Р. Психология влияния. — СПб, «Питер». 2000

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I БҮЛИМ	5
Психология фанининг долзарб вазифалари ва предмети	5
Психологиянинг предмети	7
Психологиянинг фан сифатида шаклланишининг қисқача тарихи....	9
Психологиянинг фанлар тизимида тутган ўрни	12
Психологиянинг тармоқлари.....	16
Психологиянинг методлари ва уларни амалиётта	22
тадбиқ этиш	22
Кузатиш методи	23
Сўров методи	25
Психологик тестлар	27
Психологик эксперимент	28
Моделлаштириш	30
Психологиянинг тадбиқий ва амалий соҳалари	31
Амалий психологиянинг асосий йўналишлари	32
II БҮЛИМ	38
Психологияда шахс ва жамият	38
муаммолари	38
Шахс ижтимоий таъсирлар маҳсули сифатида	38
Шахсдаги соғлом эътиқод ва мафкуравий тасаввурларнинг шаклланиши	43
Миллий истиқлол ғояларини шахс онгига	44
сингдириш — психологик муаммо сифатида	44
Биз нималарга ишонамиз?	46
Шахснинг жамиятдаги ижтимоий мавқеи	48
Ижтимоий нормалар, санкциялар га шахс	48
Ижтимоий таъсирларнинг шахс томонидан англаниши	50
«Мен» образи ва ўз-ўзига баҳо	52
Шахс ижтимоийлашувининг асосий мезонлари	56
Ижтимоийлашув жараёнида шахс ҳаётий йўналишининг шаклланиши	60
Имон	63
Дунёқарааш	65
Шахс дунёқараashi ва эътиқодини ўзгартирувчи омиллар	65
Ижтимоий установкалар	69

III БҮЛІМ	72
Шахснинг фаоллиги ва ижтимоий хулқнинг мотивацияси	72
Шахс ва унинг фаоллиги	72
Фаолият турлари. Жисмоний ва ақлий ҳаракатлар	74
Ижтимоий хулқ мотивлари ва шахс мотивацияси	77
Мотивларнинг турлари	80
Мотивларнинг англанғанлик даражаси: ижтимоий установка ва уни ўзгартыриш муаммоси	83
IV БҮЛІМ	85
Шахснинг ижтимоий борлықни қилемши	85
Билини жараёнлари ва профессионал фаолият	85
Билиш жараёнлари: умумий хусусиятлар	86
✓ Идрок ва идрок қилемши	88
Идрок қилемши ва дикқат	93
✓ Хотира ва шахс тажрибасининг бойлиги	96
Хотирани ривожлантириш йўллари	102
✓ Тафаккур ва мустақил ижодий фикрлашнинг шарт-шароитлари	106
Тафаккурнинг турлари	110
Тафаккур шакллари ва операциялари	113
Мустақил фикрлаш — соғлом маънавият ва тафаккурнинг алоҳида хоссаси сифатида	115
V БҮЛІМ	117
Шахснинг индивидуал хусусиятлари ва уларни диагностика қилемши йўллари	117
Индивидуал типологик хусусиятлар классификацияси	117
Шахс иқтидори ва қобилиятлари диагностикаси	119
Қобилиятлардаги тұғма ва орттирилган сифатлар	121
Қобилиятларнинг психологик түзілмаси	123
Қобилиятлар ва қизиқышлар диагностикаси	124
Темперамент ва фаолиятнинг индивидуал хусусиятлари	127
Характер ва шахс	130
VI БҮЛІМ	136
Шахс тараққиётининг ёшга бөглиқ хусусиятлари	136
Ўспириенлик ва етуклик даврлари психологияси	136
Акмеология	136
Шахс тараққиётидеги ижтимоий ва генотипик омиллар	136
Шахс тараққиётини давларға бўлиш	138
Илк ёшлик даври — болалик	141
Мактабгача тарбия ёши даври	142
Болаликнинг мактаб даври	144

Ўсмирлик ва ўспириллик даврларида шахс ижтимоийлашувининг	
ўзига хослиги	145
Ўспириллик даври	148
Ёшлардаги аттракция ва эмоционал муносабатлар	151
Етуклик даври психологияси. Аксесология	155
VII БЎЛИМ	159
Шахс инсоний муносабатлар тизимида	159
Инсоний муносабатлар психологияси	159
Шахслараро муомаланинг щахс тараққиётидаги ўрни	161
Инсоний муомала ва мuloқотнинг	
психологик воситалари	163
Мулодот ва унга ўргатиш муаммолари	165
Тинглаш маҳорати	167
Ижтимоий психологик тренинг	169
VIII БЎЛИМ	171
Гурухнинг шахсга таъсири ва шахслараро ўзаро мослик	
муаммоси	171
Шахс ва гуруҳ. Шахс учун референт бўлган гуруҳ	171
Гуруҳларнинг турлари	173
Гуруҳ ўлчамлари ва унинг тизими	175
Жамоаларда шахслараро психологик ўзаро мослик	177
Гурухий қарорлар қабул қилишда ўзаро мослик ва ўзаро	
таъсир масаласи	178
Гуруҳдаги психологик мухит ва уни ўрганиш	179
Ижтимоий таъсир, лидерлик ва конформизм ҳодисалари	181
Конформизм	184
Шахснинг лидерлик фазилатлари	186
Лидерлик назариялари ва уларнинг иш услублари	187
IX БЎЛИМ	191
Гуруҳ шароитида замонавий ўқитишининг педагогик	
ва психологик технологиялари	191
Аудитория билан ишлашнинг	
ижтимоий-психологик шартлари	191
Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш	192
Дарсда мунозара, брейншторминг ва тренинглар	
ўтказиш технологияси	196
Бахс турлари	198
Ёзма бахс ва уни ўтказиш усуllibари	200

B. Каримова

**ПСИХОЛОГИЯ
ЎҚУВ ҚЎЛДАНМА**

Тошкент – 2002

Нашр учун масъул Н. Ҳалилов
Таҳририят мудири М. Миркомилов
Муҳаррир Ж.Тўрахонов
Бадиий муҳаррир Е. Масленников
Мусаҳҳиҳа М.Тожибоева

Босишга рухсат этилди 10.01.2002 й. Бичими 84x108^{1/2}. Офсет
қоғози. Шартли босма табоби 13,5. Нашр табоби 13,0. Адади 1500
Буюргта 310

Абдулла Қодирий номидаги ҳалқ мероси нашриёти,
Тошкент-129, Навоий кўчаси, 30 уй.

“ЎАЖБНТ” маркази, 700078,
Тошкент, Мустақиллик майдони, 5.

Андоза нусхаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳ-
сус таълим вазирлигининг «ЎАЖБНТ» Марказида тайёрланди.

«NISIM» босмахонасида босилди
Тошкент ш., Ш. Рашидов шох кўчаси 71 уй